

KERESZTÉNY MAGVETŐ

115. évfolyam • 2009 • 4. szám
Kolozsvár

Tartalom

TANULMÁNYOK

- ▶ *Pál János*
Zsidókérdés a Magyarországi Unitárius Egyház nemzet- és egyházépítő
stratégiájának tükrében (1940–1944) – 2. 531

- ▶ *Kovács Sándor*
A magyar unitárius peregrinatio academica vázlatos története
1848 után 561

- ▶ *Fekete Csaba*
Két ismeretlen unitárius énekeskönyv és háttere 588

MŰHELY

- Cseke Péter*
Kártékony indulatok hajszájában 604
- Szabó Előd*
Mégfogom a kezed... 609
- Bilal Cleland*
Islám és unitarizmus: az igazság és az igazságosság keresése 613

SZÓSZÉK – ÚRASZTALA – SZERTARTÁSOK

- Koppándi Botond*
Az „akkor” – most van (1Kor 13,11–12) 629

<i>Pap Mária</i> Átváltozás (Róm 12,2)	632
<i>Szász Ferenc</i> Tiszta szívvel (Zsolt 51,7–15, Mt 5,8)	636
<i>Székely Kinga Réka</i> Dávid Ferenc, a jó sáfár (1Pét 4,10)	647
<i>Szabó László</i> Történelmi karácsonyok (Mt 2,10).....	651
<i>Lázár Levente</i> Igaz mese (Lk 2,13–14)	657

KÖNYVSZEMLE

<i>Vallási Néprajz</i> 14. szám (Fodor Attila)	661
Pap Gy. László: <i>Bágyoni hangos fájdalom. Adatok az egyházközség történetéhez</i> (dr. Rezi Elek)	664
Egyházi élet – Hírek	668
Tájékoztató szerzőink számára a szerkesztőségünkhöz beküldendő kéziratok formai előkészítéséről	673

A kiadvány megjelenését
a Communitas Alapítvány
támogatta

Alapítási éve: 1861. Kiadja az Unitárius Egyház. Megjelenik negyedévenként.

Főszerkesztő: **dr. Kovács Sándor**

Felelős szerkesztő: **dr. Szabó Árpád**

Szerkesztő: **Jakabffy Tamás**

Olvasószerkesztő/korrektor: **Kürti Miklós**

Műszaki szerkesztő: **Ruzsa István**

A szerkesztő bizottság tagjai: **dr. Czire Szabolcs, Gyerő Dávid, Koppándi Botond, Molnár B. Lehel, dr. Rezi Elek, dr. Szabó Árpád** (a szerkesztő bizottság elnöke), **Szász Ferenc**

Szerkesztőség címe: 400105 Kolozsvár, 1989 December 21 út, 9 sz.

Tel: +40 264 593236, +40 364 405558; fax: +40 264 595927; e-mail: tamas.jakabffy@unitarius.com.

Postacím: 400105 Cluj-Napoca, b-dul 21 Decembrie 1989 nr. 9.

Készült az Unitárius Egyház Heltai Gáspár Nyomdájában. ISSN 1222-8370.

CHRISTIAN SOWER

Journal of the Unitarian Church, Romania
CXV • Cluj-Napoca • 2009/4

Contents

STUDIES

János Pál

Anti-Jewish Law within the Nation and the Unitarian Church's Strategy
in Hungary (1940–1944) – 2..... 531

Sándor Kovács

Hungarian-Speaking Unitarian Students Studying Abroad,
1848 – Present..... 561

Csaba Fekete

Two Unknown Editions of the Unitarian Hymnal and Their Background 588

WORKSHOP

Péter Cseke

In the Race of Harmful Tempers. Remembering György Bözödi
at the 20th Anniversary of his Death 604

Előd Szabó

I'll Hold Your Hand... Sermon Delivered at the 100th Anniversary
of the Birth of Bishop Lajos Kovács 609

Bilal Cleland

Islam and Unitarians – The Quest for Truth and Justice..... 613

SERMONS

Botond Koppándi

„Then” – is Now 629

<i>Mária Pap</i> Transformation	632
<i>Ferenc Szász</i> Whole-heartedly	636
<i>Kinga Réka Székely</i> Dávid Ferenc, the Faithful Steward.....	647
<i>László Szabó</i> Historical Christmases	651
<i>Levente Lázár</i> A True Tale	657

BOOK REVIEW

<i>Religious Ethnography [Vallási Néprajz]</i> No. 14. (Attila Fodor)	661
László Pap Gy.: <i>Loud Grievs of Bagyon. A Brief History of the Congregation</i> [Bágyoni hangos fájdalom. Adatok az egyházközség történetéhez] (dr. Elek Rezi).....	664
Church Life – News	668

Year of Foundation: 1861. Edition by Unitarian Church. Appears quarterly.

Editor in Chief: **dr. Sándor Kovács**
 Responsible Editor: **dr. Árpád Szabó**
 Editor: **Tamás Jakabffy**
 Copyreader: **Miklós Kürti**
 Layout: **István Ruzsa**

Members of the Editorial Board: **dr. Szabolcs Czire, Dávid Gyerő, Botond Koppándi, Lehel Molnár B., dr. Elek Rezi, dr. Árpád Szabó** (president), **Ferenc Szász**

Editorial Office: B-dul 21 Decembrie 1989, nr. 9, 400105 Cluj-Napoca, Romania
 Tel: +40 264 593236, +40 364 405558; fax: +40 264 595927; e-mail: tamas.jakabffy@unitarius.com.
 Printed in the Heltai Gáspár Unitarian Printing House. ISSN 1222-8370.

SEMĂNĂTORUL CREȘTIN

Revistă editată de Biserica Unitariană din Transilvania
CXV • Cluj-Napoca • 2009/4

Conținut

STUDII

János Pál

Problema evreilor în lumina strategiei constructive naționale și bisericești
a Bisericii Unitariene din Ungaria (1940–1944) – 2. 531

Sándor Kovács

Studenți unitarieni în universitățile din vest după 1848 561

Csaba Fekete

Două cărți de cântece unitariene necunoscute și contextul lor..... 588

ATELIER

Péter Cseke

În goana patimilor păgubitoare. În amintirea lui György Bözödi
decedat acum douăzeci de ani. 604

Előd Szabó

Te țin de mână... Predică cu prilejul aniversării a 100 de ani de la nașterea
episcopului dr. Lajos Kovács 609

Bilal Cleland

Islamul și unitarismul: căutarea adevărului și a susținerii adevărului 613

PREDICI

Botond Koppándi

„Atunci” – este acum 629

<i>Mária Pap</i> Metamorfoză	632
<i>Ferenc Szász</i> Cu suflet curat	636
<i>Kinga Réka Székely</i> Ferenc Dávid, bunul gospodar	647
<i>László Szabó</i> Crăciunuri istorice	651
<i>Levente Lázár</i> Adevărata poveste	657

RECENZII

<i>Vallási Néprajz [Etnografie religioasă] Nr. 14. (Attila Fodor)</i>	661
<i>Bágyoni hangos fájdalom. Adatok az egyházközség történetéhez [Durere strigătoare din Bădeni. Date în completarea istoriei parohiei] (dr. Elek Rezi).....</i>	664
<i>Știri</i>	668

Fondat în 1861. Publicat de Biserica Unitariană din Transilvania. Apare trimestrial.

Redactor șef: **dr. Sándor Kovács**

Redactor responsabil: **dr. Árpád Szabó**

Redactor: **Tamás Jakabffy**

Îngrijirea textelor/corectură: **Miklós Kürti**

Tehnoredactor: **István Ruzsa**

Colectivul de redacție: **dr. Szabolcs Czire, Dávid Gyerő, Botond Koppándi, Lehel Molnár B.,
dr. Elek Rezi, dr. Árpád Szabó** (președintele colectivului de redacție), **Ferenc Szász**

Adresa redacției: B-dul 21 Decembrie 1989, nr. 9, 400105 Cluj-Napoca, Romania

Tel: +40 264 593236, +40 364 405558; fax: +40 264 595927; e-mail: tamas.jakabffy@unitarius.com.

Tipărit în Tipografia Heltai Gáspár a Bisericii Unitariene. ISSN 1222-8370.

Tanulmányok

PÁL JÁNOS

ZSIDÓKÉRDÉS A MAGYARORSZÁGI UNITÁRIUS EGYHÁZ NEMZET- ÉS EGYHÁZÉPÍTŐ STRATÉGIÁJÁNAK TÜKRÉBEN (1940–1944) (2.)

V. A szombatos kérdés

Bár az Egyházi Képviselő Tanács (a továbbiakban EKT) 1940. november 7-én hozott határozatában már jelen volt a faji kitétel, az még nem követelt semmiféle megsemmisítő intézkedést a szombatosok átvételét illetően.¹ Később azonban már az Igazságügyi Minisztérium által kibocsátott „tanúsítvány” felmutatását követelte a faji kizárólagosság egyházon belüli tetőzésének jeleként. Ezzel összhangban, igazodva az 1909/1941. számú körirat előírásaihoz, a bözödújfalusi lelkész is ennek felmutatásához kötötte az unitárius vallásra tért szombatosok választói névjegyzékben való megtartását. Mivel azonban 1942. március 20-ig egyetlen áttért sem tudott (nem akart?) eleget tenni a felszólításnak, törölte őket a névjegyzékből. Ennek eredményeként, április 16-án az EKT az egyházi jogtanácsos javaslatára² az 1909/1941. számú rendeletének végrehajtását felfüggesztette ebben

¹ „Az EK Tanács a székelykeresztúri esperes 512/1940 sz. alatt a szombatosokból zsidó vallásúakká lett székelyek visszatérési ügyében tett előterjesztése azon véleményen van, hogy a faj magyar nemzetiségű, de zsidó vallású egyének unitárius vallásra való áttérése semmi akadályba sem ütközik és egyházunk ezeket az anyakönyvi formások elintézése után kebelébe fogadja.” EKT jkv. 1940. nov. 7. 303. jkv. 346. p. vö. UEGYlt. Vü. L. 53/1827/940

² Szathmáry János egyházi jogtanácsos szerint, csak akkor kell törölni az áttért szombatosok nevét az egyházközség listájáról, ha azok az igazságügyi minisztériumtól nem tudják beszerezni a tanúsítványt. (Az igazságügyi minisztérium 71000/1941 számú rendelete

az egyházköztségben. Ugyanakkor arra utasította a lelkészt, hogy az Igazságügyi Minisztérium 71000/1941. számú rendelete előírásainak megfelelően, az egyházkör jogtanácsosának segítségével, tegye meg a szükséges lépéseket a tanúsítványok beszerzésére.³ E rendelkezés és Józan Miklós szombatos-ügyben Bíró Lajoshoz intézett levele, úgy gondoljuk, egyértelmű és cáfolhatatlan bizonyíték arra, hogy a magyar származást igazoló tanúsítvány egyetlen és elengedhetetlen feltételnek minősült az egyháztagság elnyeréséhez a „szombatos származásúak” számára: „A bözödujfalvi szombatosok, s így azok leszármazottai külön elbírálás alá esnek. Aki ezt megfelelő módon igazolni tudja, meg lehet keresztelni és át lehet venni. Ellenben a Sinai pusztájában bujdosó zsidók átvétele előtt az EK Tanács mereven elzárkózik”⁴ – vagyis az elbírálás szigorú faji kritérium alapján történt.

A szombatosokkal szembeni szigorú magatartást jelzi, hogy 1944. augusztus 10-én az EKT két szombatos kérését elnapolta a lelkész véleményének felterjesztéséig, jöllehet mindkettő a gyűjtőtábor parancsnokától kapott elbocsátó igazolvánnyal rendelkezett. Egyiküket („100%-an” magyar származású) éppen abból a célból bocsátottak szabadon, hogy „eredeti egyházába mielőbb térjen vissza.”⁵ Az ügyben eredmény már nem születhetett a bekövetkezett politikai történések miatt, ugyanakkor sokatmondó az állami hatóságok által nem-zsidónak nyilvánított személyekkel szembeni nagyfokú bizalmatlanság és tartózkodás.

alapján a szombatosok az innen beszerzett tanúsítvánnyal kellett bizonyítaniuk nem zsidó voltukat.) „Javaslatom abban a reményben teszem, hogy az áttértek valóban az unitárius egyházba visszatértek és nemcsak a zsidó törvény rendelkezései voltak az egyházunkba való belépésük oka. Azon az állásponton vagyok, hogy egyetlen magyar vérű embernek sem szabad a zsidók közé keverednie és az egyház, mint a legmagyarabb felekezet, okvetlenül meg kell tegyen mindent, ami tőle elvárható, hogy a zsidóság közül ezek a vérünk kikerüljenek, de éppen ezek a véreink is, meg kell érezzék, hogy nekik fajilag semmi közük a zsidósághoz és sok éven át tartó tévelygésnek kell tekintsék azt az időt, amíg nem voltak magyar felekezet tagjai és minél hamarabb a szükséges iratokat beszerezve, bizonyítási eljárás során, ha kell, bizonyítsák be, hogy nem zsidók és fajilag éppen olyan magyarok, mint a többi erdélyi magyar.” UEGYLt. Szt. I. 151.

³ „EKT egyházi jogtanácsos javaslatára az 1909/941 EKT sz. rendelet végrehajtását felfüggeszti a bözödujfalusi unitárius egyházköztségben. Lelkészafia felhívandó, hogy a 71000/1941 sz. rendelet értelmében, köri jogtanácsosafia segítségével a szükséges lépéseket tegye meg a tanúsítványok beszerzése iránt.” EKT jkv. 1942. ápr. 16. 168. jkv. 89. p.

⁴ UEGYLt. 995/925 142/1410/942 (366/1942) A püspök írása alatti bejegyzés pontosít és kimondja, hogy a kérvényezőnek az igazságügyi minisztérium 71000/1940. számú rendelete által megkövetelt tanúsítványt kell felmutatnia ahhoz, hogy felvegyék.

⁵ UEGYLt. 995/925 130/750/944

Az áttérések megszigorítása előtt Ütő Lajos székelykeresztúri köri esperes 1941. január 15-i jelentése szerint Bözödújfaluban 65, Bözödön 5 szombatost kereszteltek unitáriussá.⁶ Két nappal később keltezett feliratában pedig arról tudósított, hogy még 30 szombatos maradt megkereszteletlenül Bözödújfaluban.⁷

Ezzel kapcsolatosan megemlítenő, hogy a szombatos-áttéréseknek köszönhetően Bözödújfaluban önálló egyházközség jöhetett létre. E kedvező folyamat ellenére azonban a magyar történelmi egyházak sorában a legkisebb lélekszámmal rendelkező Unitárius Egyház mégis a faji szempontokat érvényesítette és részesítette előnyben a népesedésével szemben, ami radikális antiszemitizmusának jeleként értelmezhető.

VI. A zsidó ingatlanok kérdése

Sajnálatos módon az Unitárius Egyház is felzárkózott azokhoz a követelésekhez, amelyek az elkobzott zsidó ingatlanokból való részesedést célozták meg.

A bözödújfalusi lelkész már 1942-ben azzal a kéréssel fordult az erdélyi földreform-bizottsághoz, hogy a megszűnt bözödújfalusi hitközség vagyonát engedjék át a helybeli unitárius egyházközségnek. Ennek érdekében július 10-én az EKT-hoz fordult támogatását kérve az illetékes szerveknél ez ügyben.⁸ Ez utóbbi július 22-én fel is terjesztette a bözödújfalusi egyházközség kérését az Erdélyi Földreformot Előkészítő Tanulmányi Bizottságnak Józan püspök ajánló levelével.⁹

1944. szeptemberében a kocsordi egyházközség ugyancsak az EKT közbenjárását kérte, hogy a lefoglalt zsidó ingatlanokból lelkészi lakást és irodát kaphasson. 1944. szeptember 9-én a kérést beterveztették a földművelésügyi minisztériumhoz, ugyanakkor Józan Miklós az egyházi vezetőség nevében vitéz Nyiredi Géza miniszteri tanácsos támogatását is kérte az ügyben.¹⁰

⁶ UEGYLt. Vü. L. 54/160/941

⁷ UEGYLt. Vü. L. 54/ad 60/941

⁸ UEGYLt. Ekg. V. 4. 10/1060/942

⁹ UEGYLt. Ekg. V. 4. 10/1060/942 „A bözödújfalvi úgynevezett szombatos-zsidók ősi székely családok megtévedt sarjai, akik káros befolyások következtében hagyták el őseik hitét. Hála Istennek, hogy most megszabadultak a zsidó befolyás alól s majdnem mind áttértek az unitárius hitre. A hosszas tévelygés s az a szellem, mit a zsidóságtól sajátítottak el, meglátszik rajtuk, de egyházközségünk vezetősége mindent elkövet, hogy ezek a székely testvéreink, levetkőzve magukról minden idegen befolyást, ismét igaz, becsületes székelyek legyenek. Éppen ezért méltányos, hogy az egyházközségünknek ezen nehéz munkájában olyan anyagi támogatásban részesüljön, hogy az anyagi gondoktól mentesülve, minden erejével az új szellemi élet felépítésén dolgozhassék.”

¹⁰ UEGYLt. Ekg. IX. 6. 13/1005/944

Az EKT 1944. május 11-én tartott ülésén a zsidókkal kapcsolatos két határozat között pedig egy olyan feljegyzés található, ami arra enged következtetni – ha nincs is explicite kimondva –, hogy az egyház anyagi igényeit részben az elkobzott zsidó ingatlanokból kívánta kielégíteni: „Dr. Gelei József főgondnok-elnök szintén bejelenti, hogy Egyházunkat érdeklő anyagi kérdéseket illetően néhány egyházi emberrel megbeszélést folytatott, s jelzi, hogy közelebbről ez ügyben megkeresendő a m[agyar]. kir[ályi]. kormány a minisztériumok útján s mind a fennálló deficit elegyíttetését, mind pedig a szükséges földbirtok és házak kieszközlését meg kell próbálni.”¹¹

VII. Áttérések

Az áttérési kérések vizsgálata tudja a legmeggyőzőbben megvilágítani az egyház arra irányuló törekvését, hogy mindenáron vessen gátat a „káros faji keveredéssel” veszélyeztető áttéréseknek. E törekvésében olyannyira következetes volt, hogy néhány rendkívüli esettől eltekintve teljesen elzárkózott zsidó vallásúak átvételétől, az egyház nemzeti jellegének megőrzésére hivatkozva. Az EKT-nak az ügyben tanúsított merev magatartását több ízben még az egyházon belül is bírálat érte. Ezeket a bírálatokat azonban inkább gyakorlati tényezők és szempontok, mintsem filozofetika érzelmek motiválták. Szemléletes példa erre a Duna-Tiszamenti unitárius egyházkör esperesének, Csiki Gábornak az EKT merev, elutasító álláspontját bíráló kijelentése: „Szomorú az, hogy az egyház, főképp a budapesti egyházközség, egykor rosta nélkül vette át a jelentkező zsidókat, akik nemcsak keresztényi, de nemzeti szempontból is súlyos kifogás alá esnek. [...] E. K. Tanács azonban tudtommal még senkit sem vett át, illetve nem adott engedélyt az átvételre senkinek, még olyanoknak sem, akiknek élettársuk unitárius. Szíves figyelmébe ajánlom E. K. Tanácsnak a többi keresztény egyházak gyakorlatát, amelyek az átvételtől á limine nem zárkoznak el – mint ahogy azt a mi Főhatósági határozatunk se célozza –, hanem rendkívüli esetekben, ha valóban érdemes akad átvételre, előzetes katekizálás után az illetőt átveszi. Az az érzésem, hogy mi most az egyik szélsőségből a másikba estünk.”¹²

Az áttérési kérvényeket az EKT-hoz felterjesztő lelkészi ajánlásokból, kísérlőlevelekből kibontakozó lelkészi állásfoglalások mikro-képei az egyháztársadalom zsidókkal szemben tanúsított magatartásának, amely képet a kettősség jellemezett. Így voltak, akik az EKT-hoz felterjesztett zsidó áttérési kéréseket tá-

¹¹ EKT jkv. 1944. máj. 11. 180. jkv. 216.

¹² UEGYLt. 995/1925 133/869/944

mogatták¹³, és voltak, akik disszimilációs és faji érveket hangoztatva a kérések elutasítását szorgalmazták. Ez utóbbiak csoportjába tartozott Csíki Gábor, aki több ízben ellenezte az áttérési kérésekhez csatolt észrevételében a zsidók felvételét.¹⁴ Csíki azonban nem zárkózott el teljesen, és ha kellőképpen igazoltnak látta a kérvényező lelki hasonulását, amelyhez gyakorlati szempontok is társultak, támogatta ezek felvételét.¹⁵ Ebbe a csoportba tartozott Bíró Lajos hódmezővásárhelyi lelkész is, aki ellenezte ugyan, hogy „egyházunkat ellepjék az izraelita egyház tagjai”¹⁶, mégis azzal a kéréssel fordult az EKT-hoz, hogy olyan esetekben, amikor az egyház érdekei megkívánják, vegyék fel azokat, akik az egyház – és elsősorban annak anyagi – érdekeit szolgálni tudják. Bíró Lajos tehát azon lelkészek prototípusa volt, akik, jóllehet zsidóellenes nézeteket vallottak, az egyházi érdekeket mégis ezek fölé helyezték. Ezzel összhangban az EKT-hoz intézett áttérési kérésre bár pozitív elbírálást sürgetett, javaslatát mégis antiszemita érvekkel indokolta: „Bánó Zsigmond 70 év körüli ember – írta. [...] *Második házasságából nincsenek gyermekei, tehát fajvédelmi szempontból sem kell attól félnünk, hogy rontja a fajt.*”¹⁷ A felvételt kérő vallásos érdeklődése mellett anyagi és demográfiai érveket is felsorakoztatott javaslata támogatására: „Az új tag tekintélyes anyagi hozzájárulással támogatná leányegyházunkat, ami biztosítaná fennmaradásunkat akkor is, ha ne talán bekövetkezne az, amitől minden évben félünk, hogy megvonják a segélyünket.”¹⁸ Végezetül ő is enyhítést javasolt az áttérési kérések elbírálásának terén, más egyházakkal példázódva, akik nem zárkóztak el a felvételektől.¹⁹

Az unitárius egyház – zsidók viszonyrendszeréről legpontosabb képet az áttérési kérvények vizsgálata révén nyerhetünk. A beérkezett kérvények túlnyomó többségének az EKT részéről történő elutasítása ugyanis meggyőzően vetíti a vizsgálódó elébe az egyház e kérdésben tanúsított elzárkózó magatartását.

¹³ UEGYLvt. 80/709/942; UEGYLvt. 995/925 84/ad973/942

¹⁴ UEGYLt. 995/1925 88/1368/1942; UEGYLvt. 111/550/944 „A magam részéről nagy hibának tartom, hogy annak idején szinte válogatás nélkül vettük át a zsidókat, akik talán még Galíciában születtek és érzelmi közösséget se fajunkkal se egyházunkkal nem éreztek.”; UEGYLvt. 995/925 106/943; 995/1925 1146/943

¹⁵ UEGYLvt. 135/871/944 UEGYLt.; 995/1925 133/869/944

¹⁶ UEGYLt. 995/1925 102/851/943 „Én sem akarom, hogy egyházunkat ellepjék az izraelita egyház tagjai, de úgy, ahogyan a főtanácsi határozat is mondja „kivételesen”, amikor az okosság is úgy kívánja, és parancsolja, akkor kegyeskedjék élni ezzel a kivételes elbárással.”

¹⁷ Uo.

¹⁸ Uo.

¹⁹ Uo.

*Kimutatás az Unitárius Egyházba betérni szándékozó zsidók EKT-hoz
intéztett kéréseiről (Forrás 995/925 jelzetű csomó)*

Év	Kérések száma	Elfogadott	Elutasított	Megjegyzés
1941	2	1	1	1 magyar származású
1942	11	1	10	1 magyar származású
1943 ²⁰	11	-	11	-
1944	54	6	48	1 magyar származású, 1 tanúsítvánnyal rendelkező
Összesen	78	8	70	Ebből 4 magyar származású engedélyezett

Az áttérési kérvények elbírálásánál világosan nyomon követhető a zsidóktól elzárkózni szándékozó irányvonal, amelyen törést mindössze az a néhány eset mutat, amikor zsidó származású és felekezetű személyek felvételét engedélyezték. A kedvező döntéseket több tényező befolyásolta: az EKT számára bizonyítottak tűnő lelki integráció, hasonulás, „ősi unitárius” családtagság, magyar származás, esperes és püspök ajánlása és személyes közbenjárása, vagy egy lelkes által előidézett megváltoztathatatlan jogi helyzet.

Ellentmondásos és zavaró tényező ellenben, hogy bár több kérvényező is rendelkezett hasonló feltételekkel (lelki hasonulás, asszimiláció, unitárius családtagság, magyar származás, esperesi ajánlás), öt személy pedig a törvény előírásainak értelmében mentesült a zsidó minősítés alól,²¹ mégis elutasításra találtak. Két, döntőnek bizonyuló feltétel ellenben hiányzott ez utóbbiaknál: a megváltoztathatatlan jogi helyzetet előidéző felvételi aktus, valamint a püspök személyes közbenjárása. Mivel az átvett zsidó felekezetű és származású kérvényezők-nél – két kivétellel – az előbbi feltétel hiányzott, úgy tűnik, döntő szereppel bírt Józan személye is. 1941 decemberében Huszár Ödönné felvételét maga Józan engedélyezte Ürmösi Károly kolozsvári lelkésznek, miután az érintett megfelelő bizonyítékokat mutatott fel „magyar érzés szempontjából való megbízhatóságára nézve.”²² Az EKT határozatát ellenben itt még nem a püspök közbenjárása,

²⁰ Két felvételi kérelem kimeneteléről nem tudunk semmit. Ezeket nem tüntettük fel kimutatásunkban.

²¹ EUEGyLt. 995/1925 84/973/ 942; EUEGyLt. 995/1925 139/1044/944; EUEGyLt. 995/1925 108/181/944; EUEGyLvt. 995/1925 105/1409/943; EUEGyLt. 80/709/942

²² EUEGyLt. 995/1925 73/ad1735/941

hanem az előállott tényállás befolyásolta: az EKT utólag jóváhagyott egy már végrehajtott aktust.²³ 1944-ben két átvételi kérést azonban az EKT a püspök írásbeli ajánlására fogadott el (a püspök nem lehetett jelen az ülésen).²⁴ Döntőnek bizonyult ugyanakkor mindkét esetben, hogy a kérvényezők „ősi unitárius családba” házasodtak, ami biztosította lelki hasonulásukat vallásilag és nemzetileg is, aminek tényét az esperes is megerősítette.²⁵ A fentiekén kívül még két személy kérvényét hagyták jóvá. Az egyik felvételét az EKT azért engedélyezte, mert beteg ura, akit gondoz „ősi unitárius családból származik.”²⁶ A másikonál az átvétel okát nem tartalmazza a határozat.²⁷ Ez utóbbi két eset azért hat „zavarólag”, mert információink kizárják a fentiek esetében meglévő feltételeket. Ugyanakkor jóval megalapozottabb kéréseket elutasítottak – mint például az udvarhelyi Türk Sándorét, akinek magyar érzületéről Bálint Ödön esperes mellett²⁸ Sigmond József udvarhelyi lelkész²⁹ és Jodál Gábor, a Magyar Párt Udvarhely megyei tagozatának egykori elnöke is írásbeli bizonytságot tett.³⁰

Az egyház magatartását tükrözi Gál Vilmos esete is, aki tíz évig a brassói egyházközség presbitériumának tagja, egy ideig pedig gondnoka volt, és irodalmi munkásságot is folytatott a *Keresztény Magvető* és *Unitárius Jövendő* kiadvá-

²³ EUEGyLt. 995/1925 73/1735/941 „Tekintettel azonban arra, hogy a főtisztelendő püspök úr dr. Huszár Ödönné felvételére kolozsvári t[isztelet]b[eli]. esperes lelkész a[atya]fiának engedélyt adott, amely intézkedés harmadik, külső személyekkel szemben az egyházat kötelezi, a tett intézkedést jóváhagyólag tudomásul veszi.”

²⁴ EUEGyLt. 995/1925 126/748/944 „[...] a kérdésben felhozott indokokra való tekintettel, figyelemmel Főtisztelendő Püspök Úr ajánlására is, szavazattöbbséggel járul hozzá ahhoz, hogy Mihály Sándornét, szül. Bernát Saroltát és Feigl Istvánt az unitárius egyház tagjai közé marosvásárhelyi esperes lelkész a[tyánk]fia felvegye.”

²⁵ Uo.

²⁶ EUEGyLt. 995/1925 135/87/944

²⁷ EUEGyLt. 995/1925/134/871/944

²⁸ EUEGyLt. 995/1925 84/ad973/942 „[...] mint csendes természetű és jó zsidó emberekkel, föltétlenül nyer az udvarhelyi egyházközség.”

²⁹ EUEGyLt. 995/1925 84/ad973/942 (110/1942) Sigmond csendes, komoly magatartású emberként említi, aki „[...] jó magyar polgári családokkal tartott fenn összeköttetést. [...] Tíz esztendei udvarhelyi lelkészkedésem ideje alatt úgy ismertem a családot, hogy semmi kifogásolnivalót nem találok benne, éppen ezért ajánlani tudom az átvételt, mert úgy hiszem, itt akármelyik keresztény felekezet szívesen átvenné.”

³⁰ EUEGyLt. 995/1925 84/ad973/942 (2/1943) „[...] a kisebbségi sorsban magyar nemzetűségi szempontból nem csak kifogástalan magatartást tanúsított, hanem egyike volt azon kevés zsidóknak, aki minden kommunista vagy cionista mozgalommal szembeállott s magyar nevelésének és mentalitásának magyar kulturális intézmények támogatásával s magyar egzisztenciák megmentésével adott sorozatosan kifejezést.”

nyokban. Mindezek ellenére – jóllehet Gál és családja is a sepsiszentgyörgyi egyházközség tagjai voltak – az EKT még a támogatást is megtagadta ahhoz, hogy nevezett és családja elnyerhesse a zsidótörvények alóli kivételezést.³¹

Az egyházi vezetőség „zsidótlanító” törekvésének szélsőségekre hajló, bizarr jellegére utalnak azok az esetek, amikor a felvétel egy etnikailag magyar, felekezetiileg izraelita számára is kérdésessé vált, nehézségekbe ütközött, első sorban akkor, ha felvétele az egyházba zsidó származású személy betérését is eredményezte. Erre a faji kizárólagosságra mutat Szent-Iványi Sándornak Albert Erzsébet felvételi kéréséhez csatolt, kedvező elbírálást kicsikarni óhajtó, antiszemita érvet felhasználó javaslata, amelyben az áll: tekintettel, hogy a kérvényezőnek nincs gyermeke, és már 60 éves, tehát gyermeke sem lehet, így kizárt, hogy átvétele zsidó származású egyén áthozatalát is eredményezze, mint egy megelőző alkalommal, amikor a magyar anya félzsidó gyermekét is magával hozta.³²

Az alábbiakban ismertetett esetek egyébként nemcsak azt igazolják, hogy a magyar származás nem jelentett garanciát a visszafogadásra, ami a zsidó szellemiség, „fajidegen elem” importjának veszélyét is magában rejtethette, hanem azt is, hogy ezek inkább „balesetszerűen”, az események szerencsés alakulása révén rendeződtek a kérvényezők számára kedvezően.

Kiváló példa erre Sárközi Róza esete, akit Szent-Iványi Sándor az EKT tudta nélkül vett át. Mint megtörtént aktust az EKT utólagosan jóváhagyta az átvételt, amit azonban Kiss Elek főjegyző megfellebbezett. A bonyodalom végül jogi alapon jutott nyugvópontra, amikor a Főtanács a Jogügyi Bizottság észrevételét szem előtt tartó EKT-határozatot elfogadta.³³ Az érvelés, miszerint „[...] a megtörtént átvétel tényének jogi hatálya nem változtatható meg”,³⁴ arra utal, hogy Sárközi kérésének kedvező elbírálása nem magyar származásának, hanem Szent-Iványi felvételi lépésének köszönhető, amely megváltoztathatatlan helyzet elé állította a főhatóságokat.

Hogy nem egyedülálló, elszigetelt jelenségről volt szó, azt Albert Erzsébet esete is igazolja, akinek szavazat alá bocsátott kérése mellett és ellen 7–7-en szavaztak. A patthelyzetet Józán Miklós EKT-elnök szavazata oldotta fel, aki a fel-

³¹ EUEGyLt. 995/1925 115/623/944

³² UEGYLt. 995/1925 114/595/944 „Tisztelettel jelentem, hogy nevezett ma már közel hatvan éves [...] eddig gyereke nem volt, nem valószínű tehát, hogy a jövőben is gyereke szülessék, így hát egyházunk nem kerül abba a helyzetbe, hogy – *amint a múlt évben átvett Sárközi Róza átvételénél indokolták* – az átvett nem zsidó származású anyát követné félzsidó származású gyermeke.” [kiemelés PJ]

³³ EUEGyLt. 995/1925 113/47/944

³⁴ EUEGyLt. 995/1925 113/47/944

vétel javára billentette a mérleg nyelvét.³⁵ Az EKT-határozatot azonban Kiss Elek főjegyző megfellebbezte.³⁶ Visszavételét bizonyára kedvezően befolyásolta, hogy izraelita vallásra történő áttérése után is aktív kapcsolatot ápolt a Koháry-utcai budapesti unitárius egyházközséggel (templomlátogatás, jótékonykodás), gyermektelensége, valamint hogy „jó magyar hazafihoz illő életet élt.”³⁷

A legkirívóbb Tóth Mária esete, akinek kérését az EKT bármiféle indoklás nélkül egyszerűen elutasította.³⁸

Egyetlen „zavarmentes” visszavétel a Tófalvi Juliannáé, akinél azonban valószínűen sokat nyomhatott a latban, hogy több nemzedékre visszamenőleg unitárius felmenői voltak, és egész idő alatt fizette az egyházfenntartói járulékot a budapesti egyházközségnek, így „bizonyosságát adta” unitárius „lelki integritásának.”³⁹

Az áttérések tárgyalásakor felvetődik Józan állásfoglalásának kérdése is. Intézkedéseiről fennmaradt adataink „mérésékelt” filoszemitizmusra utalnak. Szkepticizmusra adnak okot ugyanakkor azok az esetek, amikor személyesen is közbenjárt egyes kérvényezők érdekében. Kérdés: vajon miért nem intézkedett hasonlóan más kérvényezők ügyében is. Egyik magyarázat erre mozgásterének beszűkülése lehet, amely az átvételeknek az EKT hatáskörébe való utalása következtében állt elő. Erre az állapotra utal Nádas Lászlóhoz intézett válasza: „Magam a kérdésben nem járhatok el, ezt egyházi törvényünk szabályozza.”⁴⁰ Ugyanezt látszik erősíteni egy másik, Diamant Katalin részére küldött levele, amelyben sajnálattal értesítette az érintettet, hogy „egyházi főhatóságunk vonatkozó rendelkezése értelmében kérésének teljesítése nem áll módomban.”⁴¹ A tehetetlenség állapotát sugallja a szombatosok ügyében írott levelének következő sora is: „Ezen én, mint egy ember, nem segíthetek.”⁴² Nem zárható ki ugyanakkor a személyes kapcsolatok tényezője sem, mint az egyes személyek melletti „határozottabb” kiállás mozgatórugója, bár ez a rendelkezésünkre álló áttérési iratokból sajnos nem dokumentálható.

³⁵ EUEGyLt. 995/1925 114/609/944

³⁶ Uo.

³⁷ EUEGyLt. 995/1925 114/ 609/944 (595/1944)

³⁸ EUEGyLt. 955/1925 132/816/944

³⁹ EUEGyLt. 995/1925 134/871/944 „Kérésem támogatására megemlítem, hogy családom minden tagja, visszamenőleg is, mindannyian unitárius vallásúak és soha közöttük senki más felekezet tagja nem volt. Áttérésem dacára az egyházi adót a mai napig is pontosan fizettem és lélekben is mindig az unitárius egyház tagja maradtam.”

⁴⁰ EUEGyLt. 995/925 88/1368/942

⁴¹ EUEGyLt. 103/ad952/943

⁴² EUEGyLt. 995/1925 142/1410/942 (366/1942)

Összegzésként elmondható: az áttérési kérelmekkel kapcsolatos dokumentumok egyértelmű bizonyítékai annak, hogy az egyház döntéseit nem gyakorlati, hanem erőteljes ideológiai elvek vezérelték. Ugyancsak e kérvényeknek és elbírálásuknak tükrében mondhatjuk, hogy az egyház következetesen felvállalta a faji alapú antiszemitizmust, ami a zsidó személyek felvételének elutasítását eredményezte.

VIII. Unitárius antiszemita irodalom

1940 és 1944 között az időszakosan megjelenő unitárius kiadványokban (*Keresztény Magvető*, *Unitárius Egyház*, *Unitárius Közlöny*, *Unitárius Értesítő*) gyakran találkozhatunk a zsidókérdést taglaló írásokkal, amelyek lényegében újrafogalmazták, szintetizálták koruk zsidóellenes vádjait: a kereszténységre veszélyes romlott szellemiség és erkölcs, világuralomra törekvés, gazdasági kizsákmányolás, Magyarország trianoni katasztrófája. Vagyis egyaránt megtalálhatjuk ezekben mind a középkori gyökerekből táplálkozó, egyházi frazeológiára építő konzervatív, mind pedig a modern antiszemitizmus által megfogalmazott zsidóellenes vádelemeket.⁴³

E megnyilatkozásoknak közlése és számukra az egyes kiadványokon keresztüli nyilvánosság biztosítása egyben terhelő bizonyítéknak tekinthető az egyház e kérdésben tanúsított álláspontját illetően. A Székelyudvarhelyen megjelenő *Unitárius Egyházban* található antiszemita publikációk ugyanakkor arra engednek következtetni, hogy nemcsak az egyház legfelsőbb vezető köreiből, hanem a lelkészek közt is többen vallottak zsidóellenes nézeteket. Kivételt ez alól két kiadvány képezett: a prédikációkat és tanulmányokat tartalmazó *Keresztény Magvető* és a Budapesten Szent-Iványi Sándor⁴⁴ által szerkesztett *Unitárius Értesítő*. Szent-Iványi egyébként a deportálások alkalmával aktívan bekapcsolódott a zsi-

⁴³ Bővebben lásd Bibó István: *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után*. Kolozsvár, Kriterion Könyvkiadó, 2005, 42–97.

⁴⁴ Szent-Iványi Sándor (1902–1983): 1924-ben fejezte be teológiai tanulmányait. Ezt követően a cambridge-i Harvard Egyetemen folytatta teológiai tanulmányait. 1927-ben szentelték pappá, és ettől az évtől kezdődően a kolozsvári egyházközség lelkészének nevezik ki. Teológiai magántanári vizsgát 1932-ben szerzett és egy évet Chicagóban folytatta tanulmányait. 1933-tól kezdődően helyettesi, 1935-től rendes tanári minőségben oktatott az Unitárius Teológiai Akadémián, a gyakorlati tanszéken. 1938-ban Magyarországra költözött, ahol a budapesti egyházközség lelkésze volt 1946-ig, ezt követően az Amerikai Egyesült Államokba telepedett át, ahol szintén lelkészi minőségben tevékenykedett. Tagja volt a Tizenegyek írói csoportosulásnak és az Erdélyi Fiatalok mozgalmanak.

dókat mentő akciókba,⁴⁵ és a deportálások előtt és alatt is határozott filoszemita álláspontot képviselt. Személyes és baráti kapcsolatot ápolt neves zsidó személyiségekkel: Bisseliches Mózes-szel,⁴⁶ Komoly Ottóval,⁴⁷ Földes Miklóssal, Oscar Kaufmannal,⁴⁸ Dánielné Lengyel Laurával.⁴⁹ A zsidótörvények által sújtottak segélyezésére létrehozta az Unitárius Segélyező Bizottságot, rendszeresen látogatta a budapesti gettók lakóit, a deportálások elől menekülőket pedig igyekezett bűvőhelyekhez juttatni, akik közül sokakat saját lakásában helyezett el ideiglenesen.⁵⁰ Segített a deportálások alóli felmentéshez szükséges iratok megszerzésében. Zsidók melletti nyílt és határozott állásfoglalásának jele, hogy egyedüli keresztény papként volt jelen Hevesi Simon⁵¹ temetésén, amelyre minden keresztény felekezet meghívót kapott.⁵² Kritikusak és elmarasztalóak az 1944. esztendő meghatározó két belpolitikai eseményére reflektáló írásai is. *Kossuth hűsvétja közeleg* című cikkében hűtlenséggel és pálfordulással vádolta nemzedékét, amely megtagadta és feladta azokat az eszméket, amelyekért „Kossuth harcolt és

⁴⁵ Erről bővebben lásd Szántó Dénes Bálint: *With God against Hitler*, Budapest Hungarian Unitarian Church 1946 című írását. A könyvecske az unitárius egyház apológiájaként is értelmezhető, mely Szent-Iványi tevékenységén keresztül igyekszik pozitív fényben feltüntetni az egyház zsidókkal kapcsolatos viszonyát.

⁴⁶ Mérnök. A budapesti rabbiképző és az egyetem elvégzése után gépészmérnök lett és vasárugyárat létesített. A magyarországi cionista mozgalom egyik legelső harcosa volt. Több ízben elnöke volt a Makkabeának (cionista egyetemi hallgatók egyesülete), egy ideig a *Zsidó Szeme* szerkesztője, melyben éveken keresztül élénk publicisztikai tevékenységet fejtett ki.

⁴⁷ Mérnök, magyar cionista vezető, a Mentőbizottság elnöke. A nyilas uralom alatt a Nemzetközi Vöröskeresztrel együttműködve jelentékeny mentőtevékenységet fejtett ki.

⁴⁸ Építész. Egyike a legjelentékenyebb modern színházépítőknek Berlinben, ahol 1900–1933 között élt. Itt kezdetben belsőépítészként dolgozott. 1933-ban Palesztinába emigrált, 1939–1941 között Bukarestben, majd haláláig Budapesten élt. A Madách Színház tervezője.

⁴⁹ Író, kritikus. Első tanulmányai 1895-ben az *Élet* c. folyóiratban jelentek meg. Később a *Budapesti Hírlap* kritikusa, 1912-től az irodalmi és színházi rovat vezetője lett. 1927-től a *Pesti Hírlap*-nál dolgozott. Regényeket, novellákat publikált.

⁵⁰ Szántó Dénes Bálint: i. m. 19–20.

⁵¹ Rabbí, hittudományi és filozófiai író. 1894–1897-ig kassai, 1897–1905-ig lugosi rabbi volt. 1905-ben választotta rabbijává a Pesti Izraelita Hitközség. Az Országos Rabbiképző Intézet tanára és vezérő bizottságának tagja, az Országos Rabbí egyesület elnöke, az Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület alapítója, a *Magyar Zsidó Szemle*, a *Hacófe*, a *Jabneh* folyóiratok társszerkesztője. A magyar-zsidó társadalmi és kulturális élet egyik vezető egyénisége. A hitélet terén kifejtett érdemes munkásságáért a pesti hitközség főrabbijának nevezte ki.

⁵² Szántó Dénes Bálint: i. m. 20.

számúzsétségsben halt meg”. Cikkének zárógondolatát a kossuthi eszmék (fügsgetlenségi) feltámadásának reményével zárta. Ezek a gondolatok a márciusi események tükrében egyértelműen Szent-Iványinak az állami szuverenitás melletti állásfoglalását jelzik, amelyben a magyar társadalmat is felelőssé tette az ország németek általi megszállásért.⁵³ Két, a megtérés és keresztény életvitel kérdéskörét feszegető írásában pedig a deportálások és nyilas uralom idején elkövetett kegyetlenkedésekért⁵⁴ követelt burkoltan őszinte önvizsgálatot, bűnbánatot olvasótól.⁵⁵

Az alábbiakban ismertetett írások egyfelől az egyházon belül elharapódzott zsidóellenes pszichózis bizonyítékai, másfelől a lelkészek által tematizált, zsidókkal kapcsolatos kérdésekbe engednek betekintést. Feltűnő ugyanakkor a filozofia írások teljes hiánya, ami az itt ismertetett cikkekkel egyetemben az egyház irányulásának vonalát jelzik a kérdésben.

Az első zsidóellenes megnyilatkozásra az 1941-ben újraindult *Unitárius Egyház* első, szeptemberi számában került sor, ahol egy lelkész Szemlélő álnév alatt az Őszövetség és az unitárius valláserkölcsi nevelés tárgyában indított ankétot. A hozzászólások egész sorát eredményező vitaindító cikk írója az Őszövetség valláserkölcsi nevelésből való kiiktatását a keresztény erkölcs negatív irányú befolyásolásával indokolta. Sztereotip közhelyek hangoztatásával (világuralmi törekvés) arra a következtetésre jutott, hogy az erkölcsileg elbukott zsidóság semmiféle módon sem lehet a keresztény élet példaképe.⁵⁶ A zsidóság világuralmi törekvésének tézisért valló ismeretlen szerző teológailag és történelmileg is meg-

⁵³ UÉ 1944/3 3.

⁵⁴ „Elmarasztaltatunk könnyelműségben, elmarasztaltatunk gögősségben, elmarasztaltatunk ridegszívűségben, gyűlölködésben, szeretetlenségben, elmarasztaltatunk kegyetlenségben, türelmetlenségben, elmarasztaltatunk embertelenségben, istentelenségben, elmarasztaltatunk minden keresztény hibában és bűnben. S elmarasztaltatunk főként vak-ságban, értetlenségben, mely behunytt szemekkel és csukott fülekkel lábolt át jótanácsok, prédikációk, szeretetteljes óvások, szenvedések, jajok, irgalomért esedezések és segítségki-áltozások fölött, s csak most, amikor már saját szívünk ver riadót, saját félelmünk reszket bennünket és saját sorsunk tiszavirágára borít a lenyugvó nap halálos árnyat, csak most értjük meg azokat a szenvedéseket, amelyeket a múltban mi okoztunk.” UÉ 1944/9. 3.

⁵⁵ Uo. 1944/9. 3–5., Uo. 1944/3. 3.

⁵⁶ Unitárius Egyház (továbbiakban UE) 1941/1. 2. „[...] az a faj, mely a józanul gondolkozó bármily hitű és nemzetű ember előtt világuralmi törekvésében és annak módjaiban annyira szegyenkövévé vált az emberi mivoltnak és méltatlanná – eddig is homályon keresztül nagyknak látott – múltjához, de az általános emberhez is, – az nem lehet egy pillanatra sem példa, sem jellemben, sem történelemben a jézusi erkölcsi és hitalapok indításához és kiformalásához.”

alapozatlan eszmefuttatását végül a következtetéssel zárta, hogy a magyarság számára idegen és sivár Ószövetség hiányát egy „magyar testamentum” megírásával szükséges pótolni.⁵⁷ Ennek, elképzelései szerint, a magyar történelem kiemelkedő egyéniségeit, azok és a magyar nemzet „nemes tulajdonságait” kell kiemelnie és tartalmaznia: „Akadjon, vagy tán akadt is, aki zengzetes anyanyelvünkön, legendaszerűen, röviden és minden történet végén a befejezésben erkölcsi tanulsággal egy magyar testámentumot ír és ad mihamarabb, de már a jövő tanév alatt – ha másképp nem lehet: egyházi szűrőinken keresztül – mindnyájunk kezébe. Mindnyájunk kezébe *magyar testámentumot*, kiknek lelkén a múlt fájó szomorúsággal átdörög, a jelen tiszta öntudatossággal átnyilall és a jövő minden szépségében, jóságában és nagyságában föl akar derülni.”⁵⁸

A Szemlélő által felvetett javaslatra született válaszok meglehetősen pontos képet nyújtanak a lelkészek zsidókérdésben tanúsított álláspontjának feltérképezésére, amelyeknek közös vonása, hogy a filoszemitizmus legparányibb jelét sem fedezhetjük fel bennük, Kővári Jakab hozzászólásának kivételével. (Igaz ez a más vonatkozásban írt cikkekre nézve is.) Elismerték ugyan az Ószövetség létjogosultságát a valláserkölcsi nevelésben, de éles választóvonalat vontak, különbséget tettek az ószövetségi és koruk zsidósága között. Míg az előbbieket erkölcsileg követendőknak minősítették, az utóbbiaktól teljesen elzárkóztak és mint a romlott szellemiség, erkölcsiség hordozóit, terjesztőit a kereszténység elsőszámú ellenségeinek nyilvánították.

Kővári Jakab *A Biblia és a nemzeti öntudat kérdése* című válasza markáns példája ennek a szemléletnek. Írásában egyfelől történelmi tények felsorakoztatásával bizonygatta, hogy az Ószövetségnek nincs semmiféle erkölcsiséget vagy nemzeti öntudatot romboló hatása,⁵⁹ a szombatossággal kapcsolatban ellenben már a következőképpen fogalmazott: „A történelem folyamán Erdély földjén a szombatos szekta volt az Ótestamentum sínpárjain az egyedüli kisiklás, mely nemzetmegtagadáshoz, zsidózáshoz vezetett. Az elmúlt év eseményei azonban megmutatták, hogy követőinek faji állagán az sem változtatott.”⁶⁰ Biológiai, faji alapú zsidóellenességére mutat ez utóbbi megjegyzése, miszerint a székely szombatosok zsidó vallásra történő áttérése nem változtatott azok „faji állagán”.

Az *Unitárius Egyház* ugyanezen számában *Okkal s móddal* cím alatt megjelenő névtelen írás szerzője is felsorakozott azok mellé, akik az Ószövetség és

⁵⁷ Uo.

⁵⁸ Uo.

⁵⁹ UE 1941/3. 20–21.

⁶⁰ Uo. 21.

ezzel párhuzamosan a zsidó szellemiség kiiktatását javasolták.⁶¹ A zsidókérdés megvitatását, a zsidókról előkerülő „új információk” ismeretében, időszerűnek tartotta és támogatta a Szemlélő Ószövetséget magyar történelmi eseményekkel helyettesítő javaslatát.

E koncepcióban Simén Dániel teológiai tanár hozott szemléletváltást. Szerinte a kérdést nem szabad a zsidókérdés problematikájával összemosni, mivel az Ószövetség, jóllehet ugyanannak a nemzetnek a terméke, más kulturális környezetben más vallásos és erkölcsrendszerek hozták létre, mint a kora zsidóságnak szellemiségét meghatározó Tóra és Talmud.⁶² Az Ótestamentum szemben áll a rabbinikus Talmuddal, mint ahogyan a keresztény világ is szemben áll az „elzsidósodó” társadalmi eszmékkel és erkölcsi értékekkel.⁶³ A zsidó kérdést szerinte humánusan, de véglegesen meg kell oldani.⁶⁴ Ezt a kérdést azonban a témától különállóan kell tárgyalni. Elismerte, hogy „[...] az Ótestamentumban vannak kirostálendő anyagok, akár a Szentkönyv fogalma, akár a tiszta kereszténység, akár a valláspedagógia szempontjából.”⁶⁵ Ezt azonban a bibliakritika, a valláslélektan segítségével, a zsidókérdéstől elvonatkoztatva lehet megoldani. Összességében Simén az Ószövetség védelmében szól, de világosan elkülönítette az ószövetségi erkölcsiséget a szerinte kora zsidóságát befolyásoló Tóra és Talmud moráljától. Írása szerint az Ótestamentum revíziója vagy eltörlése az elemi oktatásból nemcsak egyéni kifogásként jelentkezett, hanem az egyházat egyre gyakrabban és egyre szélesebb körben érdeklő kérdésként.⁶⁶

1944-ben a névtelen vitaindító *Még egyszer az ó-testamentum* címen tért vissza a témához. Írásában rendkívül vehemens és durva hangnemben az Ószö-

⁶¹ „A problémák között a legújabbszerű a zsidó történeteknek vallásoktatásunkból való kihagyása. Időszerű ez a kérdés most, amikor tisztán látjuk a zsidóság üzelmeit ország és világszerte. Egy világi ember azon bosszankodott, hogy gyermekének egy egész esztendőn keresztül zsidó történeteket tanítottak akkor, amikor talán az egész világ éppen a zsidóság sátáni munkája miatt ég, szenved és sóhajtozik boldogabb és emberibb élet után. Ezzel a kérdéssel talán mindnyájan így vagyunk.” UE 1941/3. 22.

⁶² „A magunk részéről nem titkoljuk, hogy az utóbbit tartjuk helyesebbnek és igazabbnak, mert az ótestamentumi judaizmus más, mint a talmudizmus, a próféták szelleme más, mint a thóráé, tiszta nemzeti törekvésük, mely sok szenvedés tisztító tűzén esett át, nem hasonlítható össze a »páholyban ülők« kiválasztottságának eszméjével, Isten-élményük mélysége és drámaisága egyenesen ismeretlen a rideg vallásos formalizmusban élő zsidók előtt.” UE 1941/4. 27.

⁶³ Uo.

⁶⁴ Uo.

⁶⁵ Uo.

⁶⁶ Uo.

vetség igehirdetésből való mellőzését szorgalmazta, mivel – írta – az a keresztény világra örökös veszélyt jelentő dekadens zsidó erkölcsöknek terjesztője.⁶⁷ E felfeztetést követően automatikusan következett konklúziója, amely szerint a zsidóság az emberiség erkölcsi és szellemi megrontója, mely évszázadok óta mérgezte/mérgezi a keresztény világot: „Szinte hihetetlen, hogy ép érzékek birtokában ma valaki ne érezze annak a világgyűnynek undorító szagát, lelki, szellemi és erkölcsi betegségekkel telített levegőnek orrfacsaró illatát – amely csak itt minálunk is a *zsidó-tályog* fölnyitása után előttünk és körülöttünk az országban szétáradott és tudatosá lett? [...] Nem önmagunktól kellett-e megiszonyodnunk és megundorodnunk, hogy századokon keresztül elfogadhattunk, benne éltünk és jól éreztük magunkat egy ilyen lelkiség és szellemiségtől fertőzött és utóbb már túláradott légkörben.”⁶⁸

E fenti kategóriákat (erkölcstelenség, dekadencia) természetszerűen követte írásában a kizsákmányolásra, világuralomra törekvése, amelyeket szintén zsidó „alaptulajdonságokként” prezentált. Eszmefuttatásának eredetiségét azonban elsősorban mégsem az Ószövetség igehirdetési mellőzése képezte, hanem az, hogy ezen túlmenően az Újszövetség létjogosultságát is megkérdőjelezte, mivel szerinte e kóros eszmék, magatartásformák nemcsak az Ószövetségben, hanem az Újszövetségben is megtalálhatóak. Éppen ezért a bibliai szövegeket és zsidókérdést is a koreszmék szemszögéből kell megvizsgálni és megítélni.⁶⁹ Kijelentése, miszerint a világnak nemcsak szellemileg, hanem fizikailag is meg kell tisztulnia a zsidóságtól, akár úgy is értelmezhető, hogy a kérdést hitleri minta szerint képzelte el megvalósíthatónak.⁷⁰

⁶⁷ UE 1944/5. 1. „[...] nem-e önvészedelemének bekövetkezését szolgálta öntudatlanul a keresztény világ, mikor az ó testamentum levegőjében éldeltet és éldeltette nemzedékek életét? S mégis 2 évezred ősi kábulatában túlnyomó része a kereszténységnek nem azt hiszi-e, hirdeti-e még ma is, hogy a bibliai, az ó testamentumi *kiválasztott nép* és a *mostani zsidóság nem tévesztendő össze*, nem egy és ugyanaz? Holott: - a test: nem, de a *szellem: egy és ugyanaz* múltban és ma, ott és itt egyaránt. És csak ma ezerszerre rafináltabb formában, de minden időkben az lesz! Az lesz, mert ez a szellem: Ma már, aki ezt világosan nem látja, vagy nem akarja látni és beismerni, az tudatosan a vesztébe rohan és rohantat másokat is!”

⁶⁸ Uo.

⁶⁹ Uo. „[...] ennek és minden eddigi és következő nemzedéknek is nem a koreszmék szerint kell-e berendeznie életét és ebből a szemszögéből nézve: nem „*kóreszme*” – e a zsidóság szereplése és szelleme, lelkisége az ó és az új korban, az ó- és új test.-ban egyaránt?”

⁷⁰ Uo. „[...] amint meg kell tisztulnia tőlük a világnak – testileg és szellemileg, úgy meg kell tisztulnia tőlük, a keresztény világnak is a zsidó szellemiségtől, lelkiségtől, erkölcsiségtől –, amelyet csak úgy áraszt az ó test[amentum] magából.”

E cikkekre reflektálva Ürmösi József – Simén Dánielhez hasonlóan – kijelentette, hogy mindaz, ami a koruk zsidóságának jellemzője, nem az Ószövetségből, hanem a Talmudból származik: „[...] ha kartársam figyelmesen tanulmányozta a zsidókérdést és figyelemmel kísérte e tárgyról tartott sorozatos rádió előadásokat, észrevehette, hogy a zsidókérdés és magatartás minden furfangja, rafinériája, amelyet a közelebbi századokban faji szervezettségükkel kifejtettek, mind a Talmudban van kidolgozva s tulajdonképpen ez az ő irányítójuk és szent könyvük.”⁷¹ Szerinte az ószövetségi zsidóság szellemi megromlását a későbbi időkben kialakuló anyagiasság okozta, elfogadva ezzel ő is azt a tételt, miszerint a zsidóság ebből eredendően kollektíven bűnös, és erkölcsileg züllött.⁷²

Ugyancsak a „romlott” zsidó szellemiség terjesztőit vélte felfedezni Sebe Ferenc lelkész a vándor színtársulatokban, amelyek szerinte a magyar gondolkodásra, kultúrára romboló hatással vannak, amikor a magyar lélekbe idegen, erkölcstelen szellemiséget „táplálnak be”.⁷³ Írásában nem feledkezett meg hangsúlyozni, hogy a környéken – ahol ő lelkész – járó színtársulat tagjai közt zsidó is van, aki ugyanakkor kapcsolatot tart fenn az egyházközségében lakó zsidó emberrel is.⁷⁴ Figyelemre méltó abbéli törekvése, amellyel minden áron bizonyítani igyekezett a zsidóság kapcsolatát ezekkel a színtársulatokkal.

Az 1944. március 19-i német megszállás után fokozódó zsidóellenes hangulat jól nyomon követhető az ezt követő időszakban megjelent írásokban, amelyeknek hangneme ekkorra már egyre türelmetlenebb és agresszívabb. Ez és a háborús helyzet kedvezőtlen alakulása is közrejátszott abban, hogy az *Egy akol, egy pásztor* ismeretlen szerzője az *Unitárius Egyház* májusi számában meglepő vehemenciával támadt a zsidóság ellen. A háborús kitartás fokozásának céljából megszerkesztett írásból egyébként egyértelműen kitűnik az a szándék, hogy

⁷¹ UE 1944/7. 4.; „Végül ami a zsidóknak az utóbbi században nyilvánvalóvá lett minden alattomos hitványságait és bűneit illeti, amely most lett nagyjában és részleteiben ismeretessé előttünk, éppen ezáltal lehet ma reámutatni nyíltan, világosan, példaszerűen, hogy volt egy nép, melynek kiváló lehetőségei voltak évezredek óta, hogy nagy nép lehessen, megvoltak a szellemi alapjai, de az anyagiasság, a pénz szerelme és a csalafintaság, alatomosság stb. miatt elvesztette minden rokonszenvét és gyűlöltté lett.” Uo. 5.

⁷² Uo.

⁷³ „Műsorukba veszik a lehető legdivatosabb és legröhögtetőbb [...] operetteket, s azoknak – minden építőkedvű magyar ember előtt lejárt és csömörletes – humorával, átlátszóan zsidós, destruktív szellemével csábítják magukhoz a népet s még inkább a zsebéből a pengőket.” UE 1944/3. 2.

⁷⁴ Uo. 3.

mindezt a fokozódó zsidóellenes hangulatra apellálva igyekezett elérni.⁷⁵ Ezért „magától értetődően” az elrettentést és mobilizálást a szövetséges hatalmak és a világalomra, keresztény világ elpusztítására törekvő zsidóság közti koalíció, összeesküvés felvillantásával törekedett fokozni és azt létező valóságnak megrajzolni.⁷⁶ Véggövetkeztetése: összefogásra van szükség ahhoz, hogy legyőzhessék a keresztény Európát „[...] teljes megsemmisítéssel fenyegető, a vérszomjasságtól elvakult, pusztításnak, a gonoszszágnak, a sátáni szellemnek őrző hadát.”⁷⁷ Az írás ugyanakkor nemcsak leplezetlen és féktelen zsidóellenessége miatt érdemel figyelmet, hanem azért is, mert egyes lelkészek zsidószemléletén kívül azok háborúról alkotott felfogására is rávilágít: keresztes háború ez a világalomra törő zsidósággal szövetkezett ellenséges hatalmak ellen.

Az *Unitárius Közlöny* májusi számában az angolszász bombázásokról gúnyolódó hangnemben elmélkedő névtelen szerző írásában nemcsak zsidóellenes, hanem rasszista célzások is fellelhetők: „Különös ez, barátom, hogy mennyire megharagudtak a négerpilótás angolszászok reánk, magyarokra csak azért, mert mi nem akarunk bolsevizálódni, ragaszkodunk templomainkhoz, családi életünkhöz, gyermekeinkhez és ahhoz a sok nemzeti értékhez, melyet ezer esztendő drága küzdelme megteremtett. Amikor ezek védelmére síkraszálltunk, azonnal bombáztak bennünket. Vagy talán neheztelnek ránk, mert Isten választott népét kezdjük kiválogatni s őket csillaggal megjelölni?”⁷⁸

A Bethlenbe menekült unitárius hívekről szóló beszámolójában R. Filep Imre missziós lelkész azok megélhetési nehézségeit és munkanélküliségét a zsi-

⁷⁵ UE 1944/4. 1. „Gondoljunk csak az anglikán egyház fejeire, akik imádkoznak a kereszténység diadala emlékünnepe a bolsevizmus győzelméért, avagy azokra a többiekre túl a tengereken, akik a tömeg orvgyilkosságokra vállalkozók földi jutalmakra éhes hadát és gyilkoló rongybabáikat és bombáikat ájtatos szemforgatások között áldják meg, – hogy sikerüljön itt Európa földjén kiirtani a keresztények ártatlan százezreit.”

⁷⁶ Uo. „Amíg a keresztény világ önmagával viaskodott, kíméletlen, belső harcokat vívott századokon keresztül – addig is távol volt attól, hogy zászlójára írott szent célját: a szeretet istenországát megvalósítsa, de mióta a halálba süllyedő kereszténységnek a farizeusoknál és írástudóknál is álszentebb része annyira elrugaszkodott önmagától és minden nemes célkitűzéstől, hogy a világ legnagyobb ellenségének és parazitájának, a világalomra törő zsidóságnak szekértolójává süllyesztette magát – elvetemülten, teljes vakságával nemcsak saját vesztére tör, hanem szimpla létét is teljesen megpecsételi.”

⁷⁷ Uo.

⁷⁸ UK 1944/ 4. 12.

dók számlájára írta, egyúttal pedig azon reményének adott hangot, hogy az állam ezt a magyarok számára hátrányos helyzetet meg fogja szüntetni.⁷⁹

Az egyház „vezérkarához” tartozó személyiségek közül Gelei József főgondnok és Abrudbányai János teológiai tanár, dékán írásaiban találhatunk nyíltan zsidóellenes megnyilatkozásokat. Mindkettőjüknel a zsidókérdés nemcsak politikai, társadalmi, gazdasági, hanem faji problémaként is jelentkezett, amit úgy értelmeztek, hogy a magyar fajra, nemzetestre nézve végzetes következményekkel járhat a zsidókkal való keveredés.

Abrudbányai *Az unitarizmus és a fajelmélet* című tanulmányában a keresztény, nyugati civilizációt fenyegető kommunizmusban nemzetközi erők szövetségét látta, amelynek – még meg nem határozott mértékben – mozgatói és tagjai a zsidók is: „A történelem ezután lesz hivatva pontosan meghatározni azt a szerepet, melyet a kommunizmuson keresztül a nemzetközi zsidóság és szabadkőművesség magára vállalt. Körvonalaiban azonban már most is jelentkezik e szerep. Úgy látszik, mintha a zsidóság, mint faj, örök bosszút esküdött volna a Jézusban elinduló keresztény vallás ellen azért, mert annakidején ez életfelfogás és világszemlélet határozottan és megalkuvás nélkül szembehelyezkedett formális és hamisan alkalmazott faji szempontjaival. [...] A megfenyegetett nemzetek felismerték az igazi mozgató erőket, s ma már bizonyosabban tudják, hogy e világraszóló műveltségben a kéz Ézsaué, de a hang Jákobé.”⁸⁰

Vallás és a mai koreszmék címet viselő, nemzetiszocialista nézeteket hangoztató munkájában pár gondolat erejéig, burkoltan, a bolsevizmus mögött meghúzódó erőket és a kapitalizmust bírálva, ismét hangot adott antiszemita nézeteinek.⁸¹

Gelei József *Nemzetnevelés* címet viselő, utopisztikus, fajvédelmi szempontok alapján felépített nemzetnevelési programjában, a nemzetet létében fenyegető népként jelenítette meg a zsidóságot. A nemzetiszocialista minta alapján elképzelte, individualizmust elutasító, a társadalmat militarista szellemben és for-

⁷⁹ UK 1942/6. 99–100. „Bethlen 4200 lakója közül 779 zsidó, akik fuvarozással és természetesen kereskedelemmel foglalkoznak. Keresztény üzlet a községben alig van, a zsidó üzletek ellenben egész utcasorokat foglalnak el és míg a bécsi döntés után még nem nyílt egyetlen új keresztény üzlet sem, zsidó nyílt kettő. A zsidó kereskedelmet és túlméretezést korlátozó törvények segítségével reméljük, hogy menekült híveinknek is tisztességes életet sikerül biztosítanunk.”

⁸⁰ Uo. 82–83.

⁸¹ „[...] tagadhatatlan, hogy e gondolkör kialakulásának folyamatát különösképpen meggyorsították azok a nemzetközi erők és kísérletek, melyek, elsősorban a bolsevizmus mögé húzódva, egyes fajok és nemzetek életére törtek.” Abrudbányai János: i. m. 19.

mában megszervezni óhajtó programjában, többször is figyelmeztetett a leselkedő belső veszélyre: „Nemzetszolgálat vár a nőre azon a téren is, hogy a kezén megforduló nagy nemzeti vagy a bevásárlások során hová jut: a magyar kezekbe vagy pedig a fajunkat gyengítő belső ellenségek kezébe.”⁸² Szélsőséges zsidóellenességére mutat a nemzettest biológiai állagának „nemesítésére” vonatkozó kijelentése, amely szerinte „a nemzet állagának minőségi nevelése, mely a fajbiológia ismeretei alapján a nemzet testét megszabadítja a káros fajidegen elemektől és ezáltal az elkülönítéssel nemesíti.”⁸³

Többször visszatérő gondolat Geleinél a zsidóság olyszzerű beállítása, mint a nemzet életterét visszaszorító, azt kizsákmányoló elem: „A zsidóság pl. a magyartól nem életjogokat vett el, nem törvényeinket játszotta ki, hanem a nemzetet életlehetőségektől fosztotta meg, a honnak belső kifosztását és megrablását követte el.”⁸⁴ A nemzeti széthúzást ugyancsak a zsidó összeesküvésnek tulajdonította.⁸⁵

Amint arról a fenti írások is tanúskodnak, szerzőik szemében a zsidóság nem etnikai vagy felekezeti, hanem faji kategóriaként jelent meg, e kritériumrendszer alapján definiálták. Ebből eredendően egy olyan, sajátos vonásokkal rendelkező fajként tekintettek rá, amely az erkölcs, szellemi élet és étosz tekintetében az ókortól kezdődően negatív előjelű átalakuláson ment keresztül. Eme átalakulás révén kiformalódott markáns ismertetőjegyek a következők: keresztényellenesség, viláгурalmi törekvés, kapzsiság, destruktív, dekadens erkölcsi értékrend. Következésképpen az egyetemes kereszténységgel együtt a keresztény elveken álló magyar társadalom is állandó és valós veszélynek van kitéve, amely a zsidóktól való teljes elkülönülés révén védhető ki. E koncepció lecsapódásaiként értékelhetők a fenti cikkek, és ugyancsak e felfogás, szempont szabott irányvonalat az áttérési kérések elbírálásában is.

IX. Antiszemita tartalmú megnyilvánulások világi nyilvánosság előtt

Az egyház tiszt- és tisztségviselői nemcsak egyházi berkekben, hanem világi nyilvánosság előtt is kifejezésre juttatták véleményüket e kérdésekben, amelyek-

⁸² Gelei József: *Nemzetnevelés*. Kolozsvár, 1942, 17.

⁸³ Uo. 18.

⁸⁴ Uo. 29.

⁸⁵ „Ha volt a történelem során ismételten egyenetlenkedés és visszavonás magyar-magyar között, azt köztünk mindig pénzen és ajándékon szívtották kül- és bel ellenségeink, amint azt pl. a letűnt liberális korban a zsidópénzen vezetett szocialista magyar munkáságtól is kellett szenvednünk.” Uo. 32–33.

nek központi gondolata a zsidóságnak, mint a nemzetépítés egyetlen akadályának az eltávolítása, kikapcsolása volt.

Az *Unitárius Közlöny* 1941. évi októberi számában olvashatjuk, hogy a székelykeresztúri országzászló-avatón felszólaló Csíki Gergely a székely erőnyeket dicsőítve azon hitének adott hangot, hogy korának Magyarországaiban nem volna zsidókérdés, ha a székelységet már régebben a kereskedelem és ipar útjára helyezték volna.⁸⁶

1942 februárjában vitéz Kozma Ferenc vezérkari százados (a Duna–Tisza menti egyházkör felügyelőség gondnoka) a kolozsvári Unitárius Kollégium dísztermében az oroszországi közállapotokról tartott előadásában nem feledkezett meg a zsidókról: az oroszországi keresztény egyházak siralmas helyzetének szemléletes bemutatása után (a keresztény templomokat raktárakká, gyűléstermekké alakították, nincsenek istentiszteletek stb.) beszámolóját így folytatta: „A zsidó templomokban azonban ma is rendesen tarják az istentiszteleteket. Ez szerintem mindennél többet mond.”⁸⁷ – sejtetve a zsidók és szovjet, ateista hatalom közötti rokoni kötődéseket.

1943. január 10-én R. Filep Imre újévi rádióközvetítéses „programadó” istentiszteleti beszédében az anakronisztikus múlt elvetésére és nemzeti, társadalmi (család, közösség), politikai, kulturális, vallásos megújulásra, újjászületésre buzdított. Beszédének itt két pontjára fókuszálunk, amelyek témakörünket közvetlenül érintik, és amelyek egyben R. Filep politikai orientációjára is fényt vetnek. A nemzet újjáépítésének, megújulásának alapja a család. Ez két vonatkozásban szorul korrekcióra: kiküszöbölni az érdekházasságot, és megteremteni „a vér tisztaságát”, meggátolni az elkorcsosulást, megteremteni a „»rasszot«, a jófajtájú magyart.”⁸⁸ A szellemi tisztaság, az erkölcsi, jellembeli szilárdság, erősség és életrevalóság első feltétele ugyanis a biológiai értelemben vett vértisztaság.⁸⁹ Közösségi szinten a vérségi alapú társadalmi szolidaritás helyreállítását tartotta kívánatosnak, melyben a „farizeusi szellem” okozott felbecsülhetetlen károkat.⁹⁰ Ennek érdekében fel kell számolni a „jeruzsálemi szocializmust” (marxizmust), amelynek alapelve a gyűlölet, mások feláldozása, és helyébe a szeretet princípiumán nyugvó jézusi szocializmust állítani.⁹¹ A harc, amely az országban és a kele-

⁸⁶ UK 1941/10.

⁸⁷ UK 1942/ 2. 29.

⁸⁸ R. Filep Imre: *Újévi magyar prédikáció*. Kolozsvár, 1943, 10.

⁸⁹ Uo.

⁹⁰ Uo. 13–14.

⁹¹ Uo. 16.

ti arcvonalon folyik, tulajdonképpen harc Jézus és Marx között.⁹² R. Filep tehát beszédében, bár kódoltan, de a magyar társadalom zsidóktól való megtisztulására célzott.

E fejezet legérdekesebb epizódjai Abrudbányai János nevéhez kapcsolódnak. Az első „felvonása” 1944. június 20-án Kolozsváron játszódott le, amikor Jaross Andor belügyminiszter erdélyi körútja alkalmával a bombatámadást szenvedett Kolozsvárt is meglátogatta. A *Keleti Magyar Újság* beszámolója szerint Jaross fogadtatásán a különböző intézmények és testületek képviselői mellett jelen voltak az egyház képviselői is.⁹³ Jarost a város nevében „őszinte szívvel és bajtársi hűséggel”⁹⁴ Abrudbányai köszöntötte, aki személyének méltatása után a belső front megerősítésének szükségességéről beszélt mint a győztesen megvívandó háború elengedhetetlen feltételéről. Jaross belügyminiszterré való előlépése óta – mondta – „megtanultuk, hogy nincs győzelem a külső arcvonalon addig, míg idelent döntő jellegű intézkedések nem teremtik meg a lehetőséget a belső győzelemhez. Megtanultuk és kezd már vérünkkel válni, hogy egyirányú front mögött, egyirányú világnézet jegyében megnyilatkozó, félre nem érthető, világos nemzetpolitikára van szükség ahhoz, hogy népünk ezeréves álmait méltányolja a létért és művelődésének értékeiért küzdő Európa. Ezen belső arcvonalon őszinte és határozott törekvéseket láttunk a kormányzat részéről, s nem hallgathatjuk el, hogy rövid három hónap alatt majdnem véglegesen és talán örökre megoldottak egy olyan százados problémát, mely megoldhatatlanságában sírjává lehetett volna a magyarságnak.”⁹⁵ Figyelembe véve a beszéd elhangzásának helyszínét és időpontját, egyértelműnek látszik, hogy a rövid három hónap alatt megoldott százados problémán Abrudbányai a zsidó deportálásokra gondolt, amely – ahogyan azt Jaross is kifejtette – a belső front megerősítését szolgálta. Viszontválaszában egyébként Jaross világosan leszögezte, miben is állott az Abrudbányai által hangoztatott belső megerősítési munkálat: „A belső arcvonal megszilárdításának első munkaperiódusát bevégeztem. Ez a munkaperiódus negatívum volt, mert először ki kellett küszöbölni a nemzet vérkeringéséből mindazokat az inficiáló elemeket, amelyekről soha semmi körülmények között nem volt felté-

⁹² Uo.

⁹³ „A terembe lépő belügyminisztert a közönség nagy lelkesedéssel és éljenzéssel fogadta, amit a belügyminiszter felemelt karral mosolyogva viszonzott.” *Keleti Magyar Újság* 1944/138. 5.

⁹⁴ Uo.

⁹⁵ Uo. A továbbiakban Abrudbányai a nemzet háborús erőfeszítésének növelését sürgette és nagy vehemenciával támadta a nemzet azon tagjait, akik nem hoznak meg minden áldozatot a végső győzelemért.

telezhető, hogy ezek be tudnak simulni a nemzeti vágyaknak, a nemzeti érdekeknek az irányába. Szinte elképzelhetetlen volt, hogy ezek a tengelybarátságra alapozott nemzeti szocializmus belső kohéziójával alátámasztott rezsimben pozitív tényekként jelentkezhetek volna. Kikapcsoltam és ki is fogom kapcsolni az egész magyar vérkeringésből a zsidóság szerepét. Kikapcsolom és ki fogom irtani, amennyiben még valahol is jelét találok annak okán a föld felett, akár a föld alatt, ha baloldali jellegű marxista vagy demokrata jellegű aknamunka tovább folynék ebben az országban.”⁹⁶

Kettejük szoros baráti viszonyára utal, hogy Jaross „kedves barátom és bajtársam”-ként köszöntötte Abrudbányait, aki az Imrédy-féle *Magyar Megújulás* párt kolozsvári tagozatának alelnöki tisztségét is betöltötte.

A második, nevéhez köthető megnyilatkozás a *Keleti Újságban* megjelenő írása. Ebben egy rövid történelmi felvezetés után, amelyben az antiszemita sztereotípiáknak megfelelően világuralomra törő, élősködő, erkölcstelen, keresztény- és nemzetellenes elemként mutatta be a zsidóságot, a deportálásokat elengedhetetlen szükségszerűségként tüntette fel, amely végleg megoldja a több évszázados ellenség problémáját. A zsidóságtól való megtisztulás, írta, a „nagy magyar sorskérdések” megoldásának első lépése, alapkövetel, amelyen egy új nemzeti élet fog felépülni.⁹⁷

Bár információink szórványosak ezen a téren, az egyház tiszt- és tisztségviselők világháború alatti tevékenységét kivizsgáló purifikációs iratokból tudjuk, hogy R. Filep Imre missziós lelkész az Imrédy Párt tagjaként több alkalommal tett „antidemokratikus” kijelentéseket nyilvánosság előtt.⁹⁸

Az egyházi közélet sem volt mentes a hasonló tartalmú megnyilvánulásoktól. 1942-ben például Abrudbányai tartott zsidóellenes utalásokat tartalmazó előadást a budapesti lelkészi konferencián.⁹⁹ Ugyancsak a purifikációs iratokban találkozni olyan információkkal, amelyekből arra lehet következtetni, hogy egyházköri (egyházmegyei) közgyűléseken is elhangoztak zsidóellenes előadások.¹⁰⁰

⁹⁶ Uo.

⁹⁷ KÜ 1944/109. 1.

⁹⁸ EKT jkv. 1945. május 29. 128. jkv. A jegyzőkönyv szerint az Imrédy Párt kolozsvári tagozatának vezető tagi minőségében „[...] vidéken több esetben propaganda utakat tett és demokrataellenes magatartást tanúsított [...]” A demokrataellenes magatartásban bizonyos, hogy antiszemita megnyilvánulások is voltak. Ennek bizonyosságát erősíti az UK-ben megjelenő zsidókat is érintő cikke. UK 1942/6. 99–100.

⁹⁹ *Az unitarizmus és a fajelmélet* című előadás.

¹⁰⁰ EKT jkv. 1945. május 29. 128. jkv. Lőrinczy Mihály marosvásárhelyi vallásoktató lelkész egyházköri közgyűlésen zsidóellenes előadást tartott. A közgyűlés jegyzőkönyvét nem találtuk.

X. Az „egyházi zsidótörvény” utóélete. A múlt „elhallgattatása”

Az 1454/1941. számú EKT-javaslat Főtanács általi megszavazása 1941. november 16-án annak törvényerőre emelkedését és az egyház alapokmányát képező *Szervezeti Szabályzatba* való foglalását jelentette. A magyar államhatalom megszűntével bekövetkezett politikai fordulat eredményeként az EKT 1944. november 24-én a Jogügyi Bizottság javaslatára hatályon kívül helyezte a diszkriminatív határozatot.¹⁰¹ Azaz, akárcsak 1940-ben, az 1944 őszén bekövetkezett politikai események is az egyházpolitika gyors metamorfózisához vezettek. E kényszerű váltás azonban nemcsak a hivatalos diskurzust érintette, hanem az egyház személyi állományát is. Többeknek revideálniuk kellett a zsidóságról előzően alkotott véleményüket is. E külső kényszerítő erő hatására előállt „mentális revíziót” jelzi a zsidóellenes rendelkezés hatályon kívül helyezése is. Az ezt végrehajtó EKT-ülésem ugyanis kilencen jelen voltak¹⁰² a Pethő (1454/1941 számú) indítványát elfogadó 1941. november 11-i ülésen is, amelynek jegyzőkönyvében

¹⁰¹ EKT jkv. 1944. november 24. 331. jkv. 234–235. „Jogügyib[izottság]. tisztelettel javasolja az EK Tanácsnak, hogy a Szervezeti Törvény 229. paragrafusa 1. pontjának második mondatában foglalt rendelkezéseken alapuló jogánál fogva haladéktalanul helyezze hatályon kívül az 1941. évi nov[ember]. hó 16–17 napjain tartott egyházi főtanács 12-i jegyzőkönyv pont alatt hozott azon határozatának alkalmazását s eltörlésére tegyen javaslatot a főtanácsnak[...].„Jogügyib[izottság]. nem mulaszthatja el felemlíteni, hogy egyházi jogtanácsos afia 1941. évi okt[óber]. hó 7-én iktatott jelentésében foglalt megjegyzéseket annak idején magáévá tette és már akkor leszögezte, hogy: Tekintettel a Szerv[ezeti]. Törv[ény]. vonatkozó rendelkezéseire, elvileg minden egyházközségi tagnak egyenlő jogok vannak biztosítva., [...] egyháztagok között olyan kategóriák létesítése, hogy egyes kategóriákba tartozók több joggal bírnak, mint a másikba számítottak, ellentétes a szervezeti törvény szellemével, ... egyházi szempontból csupán az a helyzet, hogy az unitárius egyház tagja unitáriusnak tekintendő, ... olyan kérdés felvetésére irányul az Egyetemes Egyház legfőbb törvényiben, amely az erdélyi unitarizmus múltjával és lényegével ellentétes. A bizottság, a fentiek megemlítése után kötelességének tartja, hogy vegye kezébe a kezdeményezést, mivel annak idején kifejezett véleményében lefektetett elveket kívánja érvényesíteni – s terjessze elé fenti javaslatát, melynek célja, hogy az egyházi törvény egyetlen nem demokratikusnak mondható rendelkezése formailag és hatályon kívül helyeztessék – amely rendelkezés tulajdonképpen egyetlen egyházközség helyzetéből, az ottani tömeges áttérések különös körülményeiből származott, anélkül, hogy Egyházunk egyetemes szempontjából jelentőséggel bírt volna és további fenntartását bármi is indokolná.”

¹⁰² Józán Miklós, Kiss Elek, Csifó N. László, Szathmáry János, Abrudbányai Géza, Hadházy Sándor, Vári Albert, Kelemen Lajos, Ürmösi József. EKT jkv. 1943. nov. 24.

semmiféle utalás nem található arra nézve, hogy valaki is ellenezte volna annak elfogadását.¹⁰³

Az 1945. március 30-án megjelent 217-es számú rendelettvény rendelkezéseinek megfelelően május 8-án az EKT körüli és egy központi tisztogató bizottság felállítását rendelte el az 1940 és 1944 között szélsőséges, antidemokratikus nézeteket valló személyek büntetésére. Előbbiek létszámát háromban (egy elnök, egy világi és egy egyházi tag), utóbbiét pedig ötben határozta meg: elnök (Mikó Lőrinc), két világi (ifj. Hadházy Sándor, Bartha Miklós) és két egyházi tag (Vári Albert, Csifó N. László).¹⁰⁴

Május 29-én az EKT a Tisztogató Bizottság jelentésének figyelembevétele után három személy nevének felterjesztését javasolta a vallásügyi minisztériumban: Abrudbányai Jánost, aki tagja volt az Imrédy-párt (Magyar Élet Pártja) kolozsvári vezetőségének, és a nyilvánosság előtt szóban, a *Keleti Újságban* pedig írásban is többször hangot adott zsidóellenességének. R. Filep Imre központi missziós lelkészt, aki szintén az Imrédy-párt kolozsvári tagozatának volt vezető tagja, és aki ebben a minőségben „vidéken több esetben propaganda utakat tett és demokrataellenes magatartást tanúsított.”¹⁰⁵ Ifj. Máthé Lajos szentábrahámi lelkészt pedig az *Unitárius Egyházban* megjelenő *Még egyszer az Ótestamentum* című zsidóellenes írásáért. Abrudbányai és Filep esetében állásukból való eltávolításukat, Máthé esetében pedig kéthavi felfüggesztést javasolt.¹⁰⁶ Lőrinczy Mihály¹⁰⁷ marosvásárhelyi vallásoktató lelkész (aki egyházköri közgyűlésen zsidóellenes előadást tartott), Kiss Károly bihari lelkész (aki szélsőjobboldali tevé-

¹⁰³ Józan Miklós, Gelei József, Kiss Elek, Ürmösi József, Csifó N. László, Vári Albert, Ürmösi Károly, Ajtai János, Benczédi Pál, Szathmáry János, Gál Kelemen, Lőrinczy Zoltán, Fikker János, Abrudbányai Géza, Kelemen Lajos, Türkössy Sámuel, Pálffy László, Hadházy Sándor. EKT jkv. 1941. november 11. 553. jkv. 57.; A jegyzőkönyv nem említi, hogy valaki ellenezte volna Pethő javaslatának megszavazását.

¹⁰⁴ EUEGyLt. Purif. 1/302/945

¹⁰⁵ EUEGyLt. Purif. 1/ad302/945 Egyik minisztériumhoz felterjesztendő szövegváltozatban az olvashatjuk, hogy nevezett elkísérte Jarost székelyföldi körútjára is. Ez az információ azonban nem került bele a végleges, minisztériumhoz felterjesztett változatba.

¹⁰⁶ Uo.

¹⁰⁷ Lőrinczy Mihály (1911–1991): teológiai tanulmányait 1936-ban fejezte be. Ezt követően Kolozsváron, Tordán, Fogarason volt segédlelkész. 1938-ban szentelték pappá. 1938–1941 között a chicagói Meadville Theological Schoolban tanult. 1941–1947 között hitoktató lelkész Marosvásárhelyen, majd az Unitárius Teológiai Akadémia ószövetségi tanszékének tanára. 1959-ben államellenes tevékenység és tiltott iratok terjesztése címen 7 évi börtönbüntetésre ítélték. 1963 után, miután közkegyelemben részesült, Szinden lelkészként dolgozott.

kenységet folytatott), Rázmány Mór központi tisztviselő (zsidóellenes kijelentéseket tett több ízben és azokat a háború befejezte után is fenntartotta) ügyeinek elbírálását pedig Józanra bízta.¹⁰⁸

Kiss Elek ügyét a Tisztogató Bizottság javaslatára nem terjesztették fel a minisztériumhoz. Elintézését az EKT saját hatáskörébe utalta.¹⁰⁹ Mivel a Tisztogató Bizottság zsidókkal kapcsolatos kérdések megválaszolására is felszólította (ezekre nemlegesen válaszolt),¹¹⁰ egyértelműnek látszik, hogy ő is zsidóellenes magatartása miatt került a vizsgálódások középpontjába. Kisst a főjegyzői tisztség lemondására is felkérték, amit azonban elutasított, és mivel senki nem kezdeményezett ellene fegyelmi eljárást, az EKT ügyének további tárgyalását lezárta.¹¹¹

Az EKT a Tisztogató Bizottság észrevételeit elfogadva végül csupán a három javasolt személy nevét terjesztette fel a minisztériumhoz: Abrudbányai János¹¹², R. Filep Imre és ifj. Máthé Lajos. Antidemokratikus tevékenység és az Imrédy-párttagság volt Abrudbányainál és Filepnél vádként megjelölve, ifj. Máthénál pedig a már említett antiszemita újságcikk.¹¹³

Ügyükben először a minisztérium szeptember 9-én egy három személyből álló bizottság (egy a minisztérium, egy az egyház, egy pedig a MADOSZ részéről) kiküldéséről határozott, amelynek helyszíni vizsgálata után fog határozatot hozni. A vizsgálatra azonban nem került sor, és a november 6-án kelt minisztériumi leirat értesítette az egyházat, hogy „azon egyházi személyek, akik szolgálatukból fel lettek mentve, az állam apparátusának megtisztítását célzó purifikációs törvények alapján, helyeztessenek vissza törvényes jogaikba azzal az időponttal,

¹⁰⁸ EUEGyLt. Purif. 1/ad302/945

¹⁰⁹ Uo.

¹¹⁰ A Kisséhez hasonló kérdőívekre nemleges választ adott egyébként Rázmány Mór és Szathmáry János jogtanácsos is. A válaszok szubjektivitását, valóságtartalmuk csekély értékét jelzi pl. Rázmány esete, akit, bár tagadta nyilatkozatában, maga az egyház nyilvánított zsidóellenesnek. Hasonló jelenséggel találkozhatunk a Tisztogató Bizottsághoz beérkező iratok kapcsán is. (Csupán a marosi egyházkör lelkészének jelentése található meg a purifikációs iratok közt.) A marosi egyházkörből jelentést tevő esperes szerint ugyanis „[...] a marosi unitárius egyházkör lelkészei közül senki - tudomásom szerint - nem tanúsított, illetve terhelő cselekményt nem követett el.” EUEGyLt. Purif. 1/302/945

¹¹¹ EKT jkv. 1945. június 28. 190. jkv. 262.

¹¹² Abrudbányait 1946. április 15-én a kolozsvári Népbíróság háborús bűnösként ítélt el és vagyonekぼzással sújtott. *Monitorul Oficial*. 20. august 1946. Nr. 192. 9077.; Az ítélet elől Magyarországra menekült.

¹¹³ EUEGyLt. Purif. 1/302/945

amikor a purifikálás megtörtént, kivétel ez alól azon lelkészek, akik elhagyták az ország területét és e pillanatig még nem tértek vissza állásaikba.”¹¹⁴

Amint az itt vázoltak tükrében is látható, az egyháznak viszonylag hamar és zökkenőmentesen sikerült rendeznie e kérdést. Ugyanakkor elgondolkodtató, hogy az EKT soraiból, bár sorozatosan szavazott meg zsidóellenes javaslatokat, mégsem került egyetlen személy sem a Tisztogató Bizottság vizsgálódásának körébe. Mindez azt jelzi, hogy az egyház vezetőségét tömörítő EKT nevezett személyeken keresztül igyekezett elhárítani elsősorban önmagáról a veszélyt.¹¹⁵ A Tisztogató Bizottság által megnevezett személyek kis száma, elkövetett cselekedeteiknek minimalizálása ugyancsak a zökkenőmentes, nagyobb hullámverések nélküli rendeződés vágyát sugallja – amit sikerült is megvalósítani.

Belső vitára, átfogó és mélyreható purifikációra tehát a központi vezetők érintettségéből és a negatív megítélés elhárításának szándékából fakadóan nem került sor. A múlt elkendőzésére és kikapcsolására mutat az érintettek további életpályája is. Gelei József továbbra is az egyház berkeiben maradt és 1945 áprilisától a Magyarországi Unitárius Egyház Egyházi Képviselő Tanácsának tagjává választották. Abrudbányai János a Kocsordi Unitárius Egyházközség lelkésze lett. R. Filep Imre Romániából történő távozása után 1946-tól 1953-ig a Hódmezővásárhelyi Unitárius Egyházközségben, majd ezt követően a Budapesti Unitárius Egyházközségben (Nagy Ignác utca) szolgált. 1966-tól püspöki helynöke, majd 1968-tól helyettes püspöke lett a Magyarországi Unitárius Egyháznak. Kiss Eleket, Józan Miklós halála után, 1946 szeptemberében a székelykeresztúri zsinat a Romániai Unitárius Egyház püspökévé választotta, mely tisztséget 1971-ben bekövetkezett haláláig töltötte be. Rázmány Mór főszámvevőként megőrizte központi tisztviselői állását a Romániai Unitárius Egyház közigazgatási apparátusában. Lőrinczy Mihály továbbra is megőrizte marosvásárhelyi hitoktatói állását, majd miután 1946-ban letette a teológiai magántanári vizsgát, az Unitárius Teológiai Akadémia ösztövségi tanszékének tanárává nevezték ki 1947-ben. Tudomásunk szerint „érintetlenül maradtak” és mentesültek bárminemű egyházi büntető eljárás alól a nyíltan zsidóellenes nézeteket valló lelkészek is.

¹¹⁴ EUEGyLt. Purif. 8/1125/945

¹¹⁵ „Annakidején egyházunk hajója bizonyos körülmények miatt, de elsősorban a »nagy szótöbbséggel« meghozott főtanácsi határozat miatt, melyért, ha jól emlékszem, 173-an voltunk felelősek – hullámverésbe került, melyből csak úgy látott kivezető útlehetőséget, ha a hajó terhéből a hullasírba vet egy-két súlyegységet. Így lettem én az egyik áldozat, talán a legnagyobb, akit a legnagyobb lendülettel dobtak ki a bajba jutott egyházi hajóból.”

Az egyház zsidókkal szemben tanúsított magatartása azonban nem maradt visszhang nélkül a köztudatban. Ürmösi Károly kolozsvári lelkész 1944. évről szóló jelentése szerint az izraelita vallásról történő áttérések számának csökkenése a közelmúlt zsidópolitikájának számlájára írható. Ezt egy példával is szemléltette. Egy bukaresti izraelita kolozsvári tartózkodása idején 100%-os bizonyossággal jelezte belépési szándékát, később azonban már nem jelentkezett, vélhetőleg az utólagosan nyert kedvezőtlen információk miatt – írta Ürmösi.¹¹⁶

Ürmösi megállapításának helytálló voltát a következő év tragikus eseményei is igazolták. 1945. augusztus 23-án, a román „kiugrás” egy éves évfordulójának Kolozsváron tartott ünnepségre Józán Miklós is meghívást kapott. Ürmösi József szerint a délelőtt kilenc órakor kezdődő ünnepségen megjelenő és dísztribünön helyét elfoglaló püspök ellen a tribün két oldalán elhelyezkedett „zsidó demokrata csoportok” tüntetni kezdtek a következőket skandálva: „Menjen haza, mit keres itt a zsidók ellen tüntető egyház feje?”¹¹⁷

Az EKT jegyzőkönyve mindezt a következőképpen örökítette meg: „Az ünnepség alatt úgy a püspök úr, mint más, a tribünön levő vezetők észrevették és megbotránkozással könyvelték el, hogy a tribün egyik oldalán, az úttesten elhelyezett felvonuló csoporthoz tartozó egyes egyének fenyegetéseket tartalmazó szavakat kiáltottak és megjegyzéseket tettek az unitárius püspökre. Ez olyan mérvű volt, hogy a vármegyei főispán, mint azt később az unitárius egyház küldöttségének elmondta, maga is felfigyelt és leintette az ünnepély méltóságát ilyenformán zavarókat.”¹¹⁸ A *Világosság* szerint az incidens már akkor megkezdődött, amikor a püspök el akarta foglalni a számára kijelölt helyet, ugyanis az

¹¹⁶ EUEGyLt. Ev. I. 1944. „[...] az izraelita vallásról hozzánk való áttérések számának megapadására is előre láthatólag számítani lehet. Ezekben pedig bizonyára nem kis része van a közelmúltban egyik egyházi vezető emberünk által elkövetett taktikai hibának, amely sajnos a nagy nyilvánosság előtt esett meg, s amely alkalmas volt az unitáriusok nagy általánosságának gondolkozásmódjáról és világnézeti álláspontjáról való téves és kedvezőtlen feltevések szárnyra keltésére és előerjedésének előmozdítására. Erre vall több ide vonatkozó értesülésem a közelmúltból. S ezt látszik megerősíteni egy kb., két hónappal ezelőtt hozzánk belépésre, s minden jel szerint 100%-osan meggyőződésből történő belépésre, jelentkezett izraelita esete, aki Bucuresti lakos lévén Kolozsvár-i itt tartózkodási idejét használta fel a jelzett jelentkezésre, de azóta többször nem jelent meg; minden valószínűség szerint utólagosan rólunk nyert kedvezőtlen információk miatt.”

¹¹⁷ EUEGyLt. Kiss Elek hagyaték. Ürmösi József ny. unitárius lelkész és püspöki titkár élettörténete és önéletrajza. I-ső rész.

¹¹⁸ EUEGyLt. Vü. D. 173/721/945 v. EKT jkv. 1945. augusztus 23. 226. jkv.

egyik rendező zúgolódva kifogásolta, hogy az unitáriusok püspöke is meghívást kapott az ünnepségre.¹¹⁹

Az ünnepséget és az azt követő eseményeket rögzítő beszámolók bár egy-két ponton eltérnek, üzenetük mégis egyértelmű, és világosan jelzi az egyház (elsősorban zsidók általi) korabeli megítélését. Az EKT jegyzőkönyve szerint a hazatartó Józant a Szentegyház utcában egy ismeretlen férfi megállította, majd felelősségre vonta, hogy milyen címen vett részt az ünnepségen, és mindaddig kiabált, amíg egy másik személy onnan el nem kísérte. Józan, lakásához érve, miután az utcai kapun bement és azt maga után behúzta, egy férfi és egy nő utánament és a kaput behúzva a püspökre támadtak: „Az ismeretlen nő nagy hangon felelősségre vonta, hogy mi van a gyermekeivel, majd az ismeretlen férfi egymás után 5-6 vagy hétszer az öklével a püspök úr arcába, különösen a száj környékére sújtott. Ezen ütések következtében a püspök úr szemmel látható sérüléseket szenvedett az arcán, különösen a száj és orr környékén.” Mindez 12-13 óra tájt történt.¹²⁰ A *Világosság* beszámolója szerint három személy támadt Józan ellen még a Szentegyház utcában, felelősségre vonva, hogy mit keresett a rendezvényen. Ezek után ugyancsak ez a három személy egészen a püspöki lakásig követte. Itt kettő utánament, egy pedig őrt állt a püspöki udvar kapujában.¹²¹

A történetek után az EKT még aznap bizottságot jelölt ki (Mikó Lőrinc, Kelemen Lajos, Márton Sámuel, Benczédi Pál, Simén Dániel, Szathmári János és Erdő János), akik másnap a főispánságon, a Magyar Népi Szövetségnél, a rendőrségen, valamint a *Világosság* és *Erdély* napilapok szerkesztőségén fejezték ki tiltakozásukat. A tettesek felelősségre vonására azonban soha nem került sor. Az események ellenben lelkileg annyira megviselték a püspököt, hogy bár közvetetten, de hozzájárultak halálához, amint azt Ürmösi József és Kiss Elek is egybehangzóan állították.¹²²

XI. Összegzés

Dolgozatunk, amelyben az egyház 1940 és 1944 közötti zsidópolitikájának ismertetését törekedtünk bemutatni, mindenekelőtt kísérlet egy olyan esemény-

¹¹⁹ *Világosság* 1945/189.

¹²⁰ EUEGyLt. Vü. D. 173/721/945 v. EKT jkv. 1945. augusztus 23. 226. jkv.

¹²¹ *Világosság* 1945/189.

¹²² EUEGyLt. Kiss Elek hagyaték. *Életrajzom*. 155. „Ez a verés, ha közvetve is, halálát okozta.”; EUEGyLt. Kiss Elek hagyaték. *Ürmösi József ny. unitárius lelkész és püspöki titkár élettörténete és önéletrajza. I-ső rész*. 139. p. „Ez időtől kezdve addig vidám, derült kedélyhangulata annyira megromlott, kedvetlenné vált, hogy alig lehetett ráismerni.”

együttes bemutatására, amely mindezidáig ismeretlen (volt) mind az egyházi, mind a világi közvélemény előtt. Mindez igaz az e kérdéssel foglalkozó szakirodalomra is, hiszen még a monografikus jelleggel megírt munkák szerzői előtt is ismeretlen maradt az unitárius egyház álláspontja, magatartása.

Írásunk kísérlet jellege abból az állításunkból fakad, amely a bekövetkezett államhatalmi fordulat adta új konjunktúrában és az unitarizmus magyar jellegének axiómájában látja az egyház zsidóellenes politikájának elsődleges okait. Úgy találjuk, az unitárius vallás magyar jellegének hite okolható elsődlegesen az antiszemitizmus ilyen arányú és ennyire szélsőséges elterjedéséért. Annak, amely, szakítva az évszázados hagyományokra visszatekintő toleráns politikájával, egy terjeszkedő pályára lépve, magának követelte a nemzet szellemi, lelki irányítását, védelmét. Ebbe a szerepbe pedig szervesen beletartozott a „zsidó szellemiség” és zsidó származású állampolgárok „kikapcsolásának” szándéka is. Erre utal az áttérést engedélyező kérések elutasítása, a kérdésben fogatosított intézkedések, valamint az egyházi kiadványokban megjelenő írások. Mindez egyben azt is jelenti – véleményünk szerint –, hogy az egyház vezetőségének nagyobb része inkább a zsidóellenes álláspont felé gravitált. Természetesen voltak filozofiai érzelműek is. Ezek közül megemlítendő Józán Miklós, Szent-Iványi Sándor, akikről megbízható adataink vannak erre vonatkozóan. Ebbe a kategóriába sorolhatók továbbá azok a lelkészek is, akik felterjesztéseikben támogatóan viszonyultak a zsidó kérvényezők felvételi kéréseihez: Sigmond József, Ürmösi Károly, Köntés Béla. Forrásaink szegénysége azonban nem enged mélyebb betekintésre lehetőséget a lelkészek álláspontját illetően. Ez annak is tulajdonítható, hogy a legtöbb egyházközségből nem érkeztek áttérési kérések, így nem születhettek támogató vagy ellenző felterjesztések. Ugyanakkor, ha az *Unitárius Egyház* kiadványra támaszkodunk e kérdés megválaszolására, hasonló következtetésre juthatunk, akárcsak az egyházkormányzattal kapcsolatosan: a mérleg nyelve a zsidóellenesség felé billen.

Függetlenül ettől a Magyarországi Unitárius Egyházra is érvényes Bibó István egyházakra vonatkozó megállapítása, mely szerint „túlságosan is távol tartották magukat az üldözések szörnyű tényeitől.”¹²³ A Randolph L. Brabham és Tibori Szabó Zoltán szerkesztette, az észak-erdélyi holocaustot bemutató kötet is ezt a passzív, semleges magatartást hangsúlyozza az észak-erdélyi magyar egyházfőkről szólva.¹²⁴

¹²³ Bibó István: i. m. 18.

¹²⁴ Randolph L. Brabham, Tibori Szabó Zoltán: *Az észak-erdélyi holocaust földrajzi enciklopédiája*. Budapest–Kolozsvár, 2008. 29., 160.

Anti-Jewish Law within the Nation and the Unitarian Church's Strategy in Hungary (1940–1944)

The Second Vienna Arbitration Act brought into the spotlight three main topics that have been present in Hungarian public discourse: the place and role of Hungary in Eastern-Central Europe, the middle class, and the issue of social conditions. The aforementioned subjects were also introduced in the discourse of the Church, and the interpretation of them on the basis of the extreme right-wing beliefs resulted in alliances between the Church and antisemitic groups.

In addition to personal, political, ecclesiastical reasons, the myth of the Hungarian character of unitarianism played a primary role in the forming of anti-Semitic discourse of the Church. The myth of the Hungarian character of unitarianism defined the task of Church in two important aspects: nation-building and defending the nation's racial purity. This ideology justified itself by reference to the historical past of the church and it was determined to accomplish exclusion of Jews from contemporary unitarianism. Between 1940–1944 this became one of the most defining and characteristic elements of the Church's policy.

KOVÁCS SÁNDOR

A MAGYAR UNITÁRIUS
PEREGRINATIO ACADEMICA
VÁZLATOS TÖRTÉNETE
1848 UTÁN

„A peregrináció nem csupán ott fontos, ahol egyetemek nincsenek, vagy csak későn alakulnak, hanem minden országban és minden korban szerves részét kell, hogy képezzék az értelmiség- és tudósképzésnek.”¹ Az erdélyi unitárius egyházban az értelmiség nevelése, az oktatás színvonalának emelése mindig központi helyet foglalt el. Az egyház megalakulásától kezdve folyamatosan küldte ki arra való ifjait a külföldi egyetemekre, hogy tudásban, világlátottságban felzárkózhasson a többi protestáns felekezet mellé. Az 1560-as évektől 1848-ig 178 unitárius akadémitáról tudjuk adatszerűen igazolni, hogy „felsőbb országba” bujdosott, külföldi akadémiát látogatott. (A beiratkozások alapján a látogatott akadémiák száma 281.) A legnépszerűbbeknek a bécsi, páduai, oderafrankfurti, leideni, wittenbergi, altdorfi, heidelbergi és göttingeni egyetemek bizonyultak. A beiratkozottak számát tekintve 42 beírt hallgatóval a bécsi vezet, de a felsorolt akadémiák mindegyikén 1848-ig legkevesebb 10 diákunk tanult. Az erdélyi *peregrinatio academicát* összességében tekintve ez nem jelentős szám, de az unitárius egyházi és világi értelmiségi utánpótlást alapul véve mégiscsak annak mondható.²

Az erdélyi unitáriusok számára hazai egyetem és főiskola hiányában a magasan képzett értelmiségi szükséglet biztosításának a külhoni peregrináció volt az egyetlen – költséges, de járható – útja. 1568 és 1579 között az olaszországi, páduai és bolognai egyetem bizonyult legnépszerűbbnek. 1580 és 1638 között is a páduai egyetem volt a leglátogatottabb.³ 1639 és 1711 között az oderafrankfurti és leideni akadémia vonzotta az unitárius diákokat, hogy aztán 1712 és 1848 között a súlypont a bécsi akadémiára tevődjék át. A 18. századi Habsburg-ház

¹ Szögi László: *Külföldi egyetemi modellek és külföldi egyetemi tanulmányok a 18. századtól a 20. század első negyedéig* http://tbeck.beckground.hu/filo/htm/1/107_belső.htm [2009. november 17.]

² Szabó Miklós: *Az erdélyi unitáriusok külföldi egyetemjárása 1848-ig*. In: *KerMagv* 1991, 85–104.

³ Szabó Miklós, Tonk Sándor: *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521–1700*, Szeged, 1992.

Erdélyt is jelentősen érintő politikája igyekezett meggátolni a protestánsok Bécsen kívüli tanulását. Ez részint a felvilágosodás eszméinek korlátozása végett, részint politikai, gazdasági érdekből történt. Vissza akarták fogni Erdélynek az osztrák érdekekkel ellentétes országokban történő kapcsolatkiépítési próbálkozásait, valamint a peregrinusok általi pénzkivitelt. A Bécsen kívüli tanulást az útlevél megszerzéséhez kötötték, ez pedig jelentősen megnehezítette a továbbtanulást.⁴

Az unitárius diákok 1848 után is előszeretettel látogatták a németországi egyetemeket, és az angol, illetve később az amerikai unitárius ösztöndíjak meg-alapításáig – de esetenként még utána is – a göttingeni, bécsi, jénai, zürichi, lipcei és berlini egyetemre jártak. A teljesség igénye nélkül megpróbáljuk felsorolni azoknak (elsősorban lelkészeknek és kollégiumi tanároknak) a nevét, akik 1848 után tanultak „felsőbb akadémiákon”. Nevük felsorolása mellett megnevezzük a látogatott egyeteme(ke)t és röviden utalunk arra is, milyen „munkakörben” tevékenykedtek hazatérésük után. Tekintettel arra, hogy a londoni, majd később az oxfordi Unitarian College-ban tanult diákokról részletesebb tanulmány is megjelent, nem térünk ki részkérdésekre.⁵ Az 1854-ben alapított Manchester Unitarian College magyar diákjairól magyar nyelven nem jelent meg egyetlen tanulmány sem, ezért azokról, akiket itt matrikuláltak, részletesebb életrajzot közlünk. Az Amerikai Egyesült Államokban tanultak adatait is ebben a dolgozatban ismertetjük.

Unitárius diákok nyugat-európai egyetemeken 1848 után

A külföldi ösztöndíj elnyerésének módozatát az Egyházi Képviselő Tanács (EKT) csak 1869-től szabályozta. Előzőleg az volt a gyakorlat, hogy versenyvizsga nélkül a tanári kar által javasolt lelkészjelöltet vagy jelölteket a Főtanács megerősítette, aláíratta velük a reverzálist⁶, s külföldi tanulmányútnak „áldását

⁴ Szabó Miklós, Szögi László: *Erdélyi peregrinusok. Erdélyi diákok európai egyetemeken 1701–1849*. Marosvásárhely, 1998.

⁵ Erdő János: *A Manchester College története és kapcsolata az erdélyi unitárius egyházzal*. In: KerMagv 1986, 138–158.

⁶ A reverzális szövege a 19. században a következő volt: „Én NN. kinek részére a Magyar Unitárius Egyház Főhatósága ösztöndíjat adományozott, illetőleg biztosított, hogy teológiai és bölcsészeti tanulmányaimat az XX. évben külföldi egyetemeken Angolországban tovább folytathassam, ünnepélyesen fogadom, hogy életem tisztaságát megőrizni, a kijelölt tanulmányokban minden igyekezetemmel előhaladni törekszem. Egyházi és intézeti előljáróimnak és rendeleteiknek itthon és külföldön egyaránt engedelmeskedem, egy-

adta”. 1832-ben a nyárádszentlászlói zsinaton elhatározták, hogy az akadémiára menendő ifjak 1833. január első vasárnapján Kolozsváron vizsgára kötelesek állni. A főgondnok és az Unitárius Kollégium felügyelő gondnoka elnöke alatt működő vizsgabizottság az eredményt a Főtanács elé terjesztette, és a testület kijelölte a „külső országi akadémiára” küldendőket. Az 1869 júniusában tartott főtanács ülésen azt a határozatot hozták, hogy a külföldi ösztöndíjakat pályázat útján töltik be. Pályázhattak a kolozsvári lelkészjelöltek, valamint a tordai és székelykeresztúri gimnázium tanítói. Az 1869-ben hozott végzés lényegi változást nem hozott az addig meghonosodott gyakorlatban, és a tulajdonképpeni pályáztatásig még ötven esztendőnek kellett elteltie. Dolgozatunkban igyekeztünk ismertetni azok adatait is, akik nem egyházi ösztöndíjjal vagy támogatással tanulnak, de unitáriusnak vallották magukat.

Bécs

1. Iszlai József (Iszlál József) 1866-ban a bécsi egyetem orvosi karán tanult.⁷ 1872 és 1874 között Londonban fogászatot tanult. (Hazatérése után Pesten volt fogorvos, majd a budapesti egyetemen fogtant és foggyógyászatot tanított. Iszlai nevéhez fűződik a magyar fogorvosok első tudományos társulatának, a Központi Magyar Fogtani Társulatnak a megszervezése is.)
2. Gyergyai Árpád dr. 1864 őszétől 1867-ig Bécsben tanult, orvosi diplomával tért haza, 1873-ban fél évet a kollégiumban is tanított.⁸
3. Bartok István dr. 1864 őszétől 1867-ig a bécsi egyetem orvosi karán tanult.⁹ Hazatérte után a Kolozsvári Unitárius Gimnáziumban is tanított.
4. Faragó Anna 1917-ben iratkozott be az egyetem orvosi karára.

Bécsújhely (Wiener Neustadt)

1. Szent-Királyi Adalbert a bécsújhelyi Teréziánus Katonai Akadémián tanult 1895-től 1898-ig.¹⁰

házunk jó hírét előmozdítani igyekszem, s amire elhivatom, azt vállalom és teljes tehetséggem szerint teljesíteni elmulaszthatatlan kötelességemnek ismerem.”

⁷ Szögi László–Kiss József Mihály: *Magyarországi diákok bécsi egyetemeken és főiskolákon 1849–1867*. Budapest, 2003, 3973.

⁸ Uo., 3307. Gyergyairól lásd még: Gaal György: *Id. Gyergyai Árpád, a vérátömlesztés és az antiszeptikus sebészet úttörője*. In: Keresztény Magvető, 1996. 84–91.

⁹ Szögi–Kiss, i. m., 3219.

¹⁰ Patyi Gábor: *Magyarországi diákok bécsi egyetemeken és főiskolákon 1890–1918*. Budapest, 2004, 4778.

2. Kereső Lajos (Ludwig) 1902-től 1905-ig tanult a Teréziánus Katonai Akadémián.¹¹
3. Álgya-Pap Zoltán 1912-től 1915-ig tanult a Teréziánus Katonai Akadémián.¹²
4. Nagy Jenő (Eugen) 1915-ben iratkozott be a Teréziánus Katonai Akadémiára.¹³
5. Pál Miklós (Nikolaus) 1916-ban iratkozott be a Teréziánus Katonai Akadémiára.¹⁴

Berlin

1. Ferencz József (Ferencz Joseph) 1858. október 16-tól 1859. március 28-ig természettudományokat tanult a berlini egyetemen.¹⁵ Lásd Göttingennél is.
2. Papp Mózes 1857. április 14-től 1857. augusztus 8-ig természettudományi előadásokat hallgatott.¹⁶
3. Marosi Gergely 1858. október 29-től 1859. május 19-ig a berlini egyetemen teológiát tanult.¹⁷ Lásd Göttingennél is.
4. Raffay Károly (Karl) 1902. április 15-től augusztus hetedikéig tanult a teológiai karon.¹⁸ Lásd Lipcsénél is.
5. Gál Miklós (Nikolaus) a berlini egyetem jogi karán tanult 1908. október 26-tól 1909. március 8-ig.¹⁹ Lásd Münchennél is. Hazatérése után aktívan bekapcsolódott az egyházi és politikai életbe. 1938-tól 1951-ig főgondnoka volt az egyháznak. Tagja volt az Országos Magyar Párt Központi Intéző Bizottságának, 1932-ben képviselőnek választották. 1983. június 2-án, kilencvennyolc évesen halt meg Tordán.
6. Sándor Ferenc (Franz) az egyetem építészmérnök karán tanult 1912. október 12-től 1914. június 20-ig.²⁰

Boroszló

1. Gálfalvi Sámuel sárdi lelkész 1900. május 5-től augusztus 4-ig a bölcsészkaron tanult.²¹

¹¹ Uo., 4962.

¹² Uo., 5314.

¹³ Uo., 5515.

¹⁴ Uo., 5643.

¹⁵ Uo., 342.

¹⁶ Uo. 332.

¹⁷ Uo., 346.

¹⁸ Uo., 1628.

¹⁹ Szögi 2001, 2221.

²⁰ Uo., 10693.

²¹ Szögi 2001, 3172.

Göttingen

1. Papp Mózes (Pap Moses)²² 1856. április 14-től 1857. március 20-ig természet-tudományokat (Naturwissenschaft) hallgatott. Lásd Berlinnél is.²³ Hazatérése után a Kolozsvári Unitárius Gimnáziumban (KUG) tanított, főjegyzőnek választották. Az 1876-ban tartott püspökválasztó zsinaton Ferencz Józseffel szemben alulmaradt, ezért a főjegyzőségről is lemondott.
2. Nagy Lajos (Nagy Ludwig) 1856. április 14-től 1857. július 26-ig teológiát hallgatott.²⁴ Hazatérése után a KUG tanára, majd igazgatója volt. Főjegyzőnek is megválasztották, Kriza Jánossal közösen szerkesztették a *Keresztény Magvetőt*.
3. Ferencz József (Ferencz Joseph) 1857. október 15-től 1858. szeptember 23-ig a bölcsészkaron tanult.²⁵ Lásd Berlinnél is. Gazdag életművéről, püspöki szolgálatáról számtalan tanulmány jelent meg.²⁶
4. Marosi Gergely (Marosi Gregor) 1857. október 15-én iratkozott be a teológiai szakra.²⁷ Lásd Berlinnél is. A székelykeresztúri Unitárius Gimnáziumban volt tanár.
5. Sárdi Sámuel (?) 1858. április 15-től augusztus 10-ig önköltségen teológiát tanult.²⁸ Valószínűleg az unitárius Sárdi Sámuel torockói pap fia. Benczédi azt jegyezte fel róla, hogy garibaldista.²⁹ Lásd Heidelbergnél és Würzburgnál is.
6. Raffai Károly (Rasaj Karl) 1860. október 18-tól 1861. szeptember 26-ig saját költségén teológiát tanult.³⁰ Meglátogatta az angliai unitáriusokat is, kisebb bonyodalmat okozva ezzel a Londonban tanuló Simén Domokosnak. Hazatérése után gr. Bethlen Kamilló fiának nevelője volt, de az ifjú elzüllött és fiata-

²² Kerek zárójelben közöljük milyen névalakban matrikulált az akadémista. Szögletes zárójelben felsoroljuk azokat az akadémiákat ahol bizonyíthatóan megfordult, amennyiben a névalak változott, ezt is megjegyezzük.

²³ Szögi László: *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon 1789–1919*. Bp., 2001. 332. 3982.

²⁴ Uo., 3981.

²⁵ Uo., 3986.

²⁶ A legújabb összefoglaló dr. Rezi Elek: *Teológia és népszolgálat. (Az erdélyi unitárius teológia a 19. század első felében, különös tekintettel Ferencz József unitárius püspök munkásságára)*. Kolozsvár, 2007.

²⁷ Szögi, i. m. 3987.

²⁸ Uo., 3993.

²⁹ Benczédi, i. m., 653.

³⁰ Uo., 4009.

- lon meghalt. Raffai Újszékelyen tekintélyes birtokot igazgatott, Benczédi Gergely megjegyzése szerint nagy uzsorás hírében állott.³¹
7. Rédiger Árpád 1860. november 20-án iratkozott be a teológiai fakultásra.³² Hazatérése után Dicsőszentmártonban volt lelkész.
8. Kénosi Béla (Kencsy Béla) 1861. november 5-től 1862. március 14-ig saját költségén a bölcsészkaron tanult.³³ (Sándor Mózes költségeit is ő fedezte.) Lásd Heidelbergnél is. Hazatérése után Udvarhely vármegye főjegyzője volt. 1862-ben Londonban szervezett világkiállításra Sándor Mózzal együtt hat hétre Angliába látogattak. Simén Domokossal is találkoztak.
9. Sándor Mózes (Moses) 1861. november 1-jétől 1862. március 14-ig Kénosi költségén tanult.³⁴ Lásd Heidelbergnél is. Hazatérése után a Székelykeresztúri Unitárius Gimnáziumban tanított, majd Udvarhely vármegye tanfelügyelője lett.
10. Benczédi Gergely (Benczédi Gregor) 1864. április 16-tól szeptember 7-ig természettudományokat tanult.³⁵ Tanulmányait Londonban folytatta. Hazatérése után a KUG tanára volt.
11. Váradi Károly (Váradý Carl) 1865. október 16-tól a bölcsészkaron tanult.³⁶
12. Uzoni Gábor (Gabriel) 1865. október 16-tól 1866. március 12-ig saját költségén teológiát tanult.³⁷ Lásd Jénánál és Londonnál is. Nem sokkal hazatérése után öngyilkos lett.

Heidelberg

1. Sárdi Sámuel 1859. május 7-én iratkozott be az egyetem orvosi karára.³⁸ Lásd Göttingennél és Würzburgnál is.
2. Kénosi Béla 1862. július 20-án iratkozott be az egyetem jogi karára, az 1863–64. évi téli szemesztert is itt töltötte.³⁹ Lásd Göttingennél is.
3. Sándor Mózes 1862. július 20-án az egyetem teológiai karára iratkozott be.⁴⁰ Lásd Göttingennél is.

³¹ Benczédi Gergely: *Adatok a kolozsvári unitárius kollégium történetéhez, diáknévso-*
rok. EUEGyLt Kolozsvár, Kézirat, 658.

³² Szögi, i. m., 4010.

³³ Uo., 4019.

³⁴ Uo., 4018.

³⁵ Uo., 4026.

³⁶ Uo., 4032.

³⁷ Uo., 4031.

³⁸ Uo., 5383.

³⁹ Uo., 5396.

⁴⁰ Uo., 5397.

4. Simén Domokos 1862. július 20-án iratkozott be a teológiai fakultásra.⁴¹ Londoni tanulmányai befejezése után május 20-án Kénosi Béla és Sándor Mózes társaságában utazott a kontinensre. Lásd a londoni akadémitáknál is.
5. Kozma Ferenc 1868. október 21-én iratkozott be a teológia szakra.⁴² Lásd Jénánál is.
6. Pálfi Károly (Karl) 1871. október 21-én iratkozott be a természettudományi karra.⁴³ Lásd Münchennél is.
7. Daniel Gábor 1898. október 28-án iratkozott be a jogi karra.⁴⁴ Hazatérése után ügyvédként dolgozott, a budapesti unitárius egyházközség tagja volt.

Jéna

1. Uzoni Gábor 1866. április 18-tól saját költségén a teológiai karon tanult.⁴⁵ Lásd Göttingennél és Londonnál is.
2. Kozma Ferenc (Franz), 1867. október 24-én iratkozott be a teológiai karra.⁴⁶ Néhány hónapra át szeretett volna menni Londonba, de az angol unitáriusok csak egész tanévre fogadták volna, így tervezett útja megghiúsult. Hazatérése után Kolozs megye tanfelügyelője volt. Lásd Göttingennél és Zürichnél is.
3. Zoltán Sándor a kolozsvári Millenniumi Alap ösztöndíjasa volt, 1912. május 5-én iratkozott be a teológiai karra.⁴⁷ Lásd Lipcsénél is.

Lipcse

1. Ürmössy Gyula (Julius) 1889. október 25-én iratkozott be a jogi karra.⁴⁸ A kereskedelmi akadémián tanított Budapesten.
2. Csép Miklós 1900. október 17-én iratkozott be a bölcsészkarra.⁴⁹
3. Raffai Károly (Karl) 1901. október 24-én iratkozott be a teológiai karra.⁵⁰ Lásd Berlinnél is.
4. Lőrinczi István 1911. október 26-án iratkozott be a bölcsészkarra.⁵¹

⁴¹ Uo., 5398.

⁴² Uo., 5449.

⁴³ Uo., 5497.

⁴⁴ Uo., 5692.

⁴⁵ Uo., 6759.

⁴⁶ Uo., 6801.

⁴⁷ Uo., 7273.

⁴⁸ Uo., 7966.

⁴⁹ Uo., 8116.

⁵⁰ Uo., 8150.

⁵¹ Uo., 8463.

5. Zoltán Sándor 1911. október 26-án iratkozott be a bölcsészkarra.⁵² Lásd Jénánál is. Hazatérése után Homoródszentmártonban volt lelkész. Magántanári vizsgát tett az újszövetségi szakcsoportból.

Marburg

1. Máthé Sándor újszékelyi lelkész 1929-ben tanult.⁵³
2. Fekete Lajos 1929-ben pár hónapot tanult a teológiai karon.
3. Kovács Lajos 1930–1931.⁵⁴ Lásd Strassburgnál és Londonnál is.

München

1. Pálfi Károly (Karl) 1872. április 20-án iratkozott be a természettudományi karra.⁵⁵ Lásd Heidelbergnél is.
2. Sándor János (Johann) zürichi bölcsészeti tanulmányok után 1872. április 20-án iratkozott be a természettudományi karra.⁵⁶ Lásd Zürichnél is.
3. Sárdi István (Sárdy Stephan) 1872. november 11-től a müncheni képzőművészeti akadémián tanult.⁵⁷ Festő, grafikus. Hazatérése után Kolozsváron telepedett le, ahol tanárként dolgozott. A *Vasárnapi Újság* több rajzát is közölte. Művei Kolozsváron találhatóak. (Egyebek mellett ő festette meg Kriza János portréját is 1877-ben, ez a kép az EKT termében ma is látható.) Lásd Nürnbergnél is.
4. Ürmösi Kálmán (Uermeosi Coloman) a Müncheneri Műegyetem mérnöki karán tanult 1873-tól 1876-ig.⁵⁸ (Simén Domokos önéletrajzában azt írta, hogy 1871-ben Ürmösit Zürichbe kísérte a „Politechnikumba”).⁵⁹
5. Pákey Lajos (Ludwig) a Müncheneri Műegyetem magasépítész karán (Hochbau) tanult 1874-től 1876-ig.⁶⁰ Kolozsvár főépítésze lett.
6. Gálffy Gyula (Julius) a Müncheneri Műegyetem mérnöki karán tanult 1887-től 1888-ig.⁶¹

⁵² Uo., 8464. Jelentése Ta.i. 170/1912.

⁵³ Főtanácsi Jegyzőkönyv 1929, 34.

⁵⁴ Ta.i. 148/1931.

⁵⁵ Uo., 8920.

⁵⁶ Uo., 8921.

⁵⁷ Uo., 14028.

⁵⁸ Uo. 11925.

⁵⁹ *Simén Domokos életirata* In. KerMagv 1984, 83.

⁶⁰ Uo., 11973.

⁶¹ Uo., 12241.

7. Iszlai Lajos a müncheni egyetemen orvosi karán tanult 1894. október 27-től 1895. augusztus 2-ig.⁶²
8. Gál Miklós (Nikolaus) az egyetem jogi karán tanult 1909. május 8-tól július 16-ig.⁶³ Lásd Berlinnél is.

Nürnberg

1. Sárdi István 1870. októberétől a Nürnbergeri Iparművészeti Főiskolán is tanult.⁶⁴ Lásd Münchennél is.

Strassburg

1. Kovács Lajos 1933–1935 (teológiai doktori címet szerzett.) Lásd Marburgnál és Oxfordnál is.

Würzburg

1. Sárdi Sámuel göttingeni és heidelbergi tanulmányai után 1859. október 19-én iratkozott be az orvosi karra, az 1860–61 téli szemesztert is itt töltötte.⁶⁵

Zürich

1. Kozma Ferenc (Franz) 1869. április 7-től augusztus 5-ig az egyetem teológiai karán tanult.⁶⁶ Lásd Heidelbergnél és Göttingennél is.
2. Sándor János (Johann) 1871. október 18-án iratkozott be a zürichi egyetem bölcsészkarára, és 1872. március 12-én fejezte be tanulmányait.⁶⁷ Lásd Münchennél is.
3. Kovács János (Johann) 1870. április 20-tól augusztus 11-ig tanult az egyetem teológiai karán.⁶⁸ Lásd a londoni akadémitáknál is.

⁶² Uo., 9004.

⁶³ Uo., 9198.

⁶⁴ Uo., 14409.

⁶⁵ Uo., 10191.

⁶⁶ Szögi László: *Magyarországi diákok svájci és hollandiai egyetemeken 1789–1919*. Budapest, 2000, 787.

⁶⁷ Uo., 808.

⁶⁸ Uo., 795.

Unitárius diákok Angliában és Észak-Amerikában.

A 19. század második felében az európai egyetemlátogatás gyakorlatát szerencsésen kiegészítették az Angliában és az Amerikai Egyesült Államokban felajánlott unitárius ösztöndíjak. Az 1821-től folyamatosan izmosodó erdélyi–angol kapcsolatok 1860-ban odáig fejlődtek, hogy első ízben küldhetett az Erdélyi Unitárius Egyház akadémitát az akkor Londonban székelő Manchester New College-ba. Simén Domokos, a fiatalon elhunyt teológiai tanár volt az első erdélyi unitárius, akinek nem az egyház, nem a városi tanács és nem a patrónusok biztosították tanulmányi költségeit, hanem a Manchester New College. Vele kezdődött meg az erdélyi unitáriusok Angliában való képzése.

A Manchester New College-ban – Londonban, majd Oxfordban – beiratkozott magyar unitárius diákok névjegyzéke:

1. Simén Domokos 1860–1862; teológiai tanár, főjegyző.⁶⁹ Lásd Heidelbergnél is.
2. Benczédi Gergely 1864–1866; a Kolozsvári Unitárius Kollégiumi tanára, igazgató. Lásd Göttingennél is.
3. Uzoni Fosztó Gábor 1866–1868; lelkész, a Kolozsvári Unitárius Kollégium tanára. Lásd Jénánál és Göttingennél is.
4. Kovács János 1870–1872; a Kolozsvári Unitárius Kollégium tanára, igazgató. Lásd Zürichnél is.
5. Derzsi Károly 1872–1874; tordai gimnáziumi tanár, budapesti lelkész.
6. Péterfi Dénes 1874–1876; kolozsvári lelkész, teológiai tanár.
7. Boros György 1877–1879; teológiai tanár, főjegyző, püspök.
8. Varga Dénes 1879–1881; tordai gimnáziumi tanár, igazgató.
9. Gál Miklós 1881–1884; lelkész.
10. Csifó Salamon 1886–1889; lelkész, teológiai tanár.
11. Gálfi Lőrincz 1889–1892; teológiai tanár.
12. Józán Miklós 1892–1895; lelkész, püspök.⁷⁰
13. Lőfi Ödön 1895–1898; lelkész.
14. Simonfi Márton 1898–1899; betegség miatt tanulmányait félbeszakította, nem volt lelkész.
15. György János 1903–1905; teológiai tanár, író. Kilépett az unitárius egyházból. Lásd az amerikai akadémitáknál is.

⁶⁹ Életrajzi adatait lásd Borbély István: *Simén Domokos és kora*. In. *KerMagv* 1926, 1927, 1928.

⁷⁰ Angolul írt emlékirata a Ferencz József hagyatékában 188. sz. alatt. EUEGyLt.

16. Raffay Károly 1905–1907; világi pályára lépett.⁷¹
17. Györfi István 1910–1912; teológiai tanár.⁷²
18. Kiss Elek 1913–1915; lelkész, teológiai tanár, főjegyző, püspök.
19. Balázs Ferenc 1923–1925; lelkész, író.
20. Jancsi [Iván] László 1925–1926; lelkész. Tanulmányútját betegség miatt megszakította.⁷³
21. Varga Béla 1926; egyetemi és teológiai tanár, főjegyző, püspök.
22. Kővári Jakab 1927–1929; lelkész.⁷⁴
23. Fikker [Abrudbányai] János 1929–1931; lelkész, teológiai tanár.⁷⁵
24. Csifó Nagy László 1931–1932; lelkész, előadótanácsos.⁷⁶
25. Kovács Lajos 1932–1934; lelkész, teológiai tanár, főjegyző, püspök. Lásd Marburgnál és Strassburgnál is.
26. Ferencz József 1934–1935; lelkész, főgondnok, a Magyarországi Unitárius Egyház püspöke. Az 1930–1931-es iskolai évre a magyarországi Protestáns Egyházak Segélyező bizottságától 600 frankos, névre szóló ösztöndíjat kapott. Párizsban tanult.⁷⁷ Szakvizsga után két hónapig Genfben gyarapította ismereteit.
27. Erdő János 1935–1937; lelkész, teológiai tanár, főjegyző, püspök.⁷⁸
28. Bodor András 1937–1939; a Kolozsvári Unitárius Kollégium tanára, igazgató, egyetemi tanár.

Az 1939–1941. évekre Sebe Ferenc kapta meg az ösztöndíjat, de a világháború kitörése miatt nem vehette igénybe.

Tekintettel arra, hogy a Manchester College-ban csak lelkészek (férfiak) tanulhattak, a nő értelmiségi képzés háttérbe szorult. Ezen kívántak segíteni a Sharpe nővérek, Emily (1828–1914) és Matilda (1830–1916), akik alapítványukkal a londoni Channing House Schoolban való nőképzést biztosították⁷⁹,

⁷¹ Jelentése Ta.i. 2461/1937. EUEGyLt.

⁷² Ta.i. 2461/1937. A jelzet több jelentésre vonatkozik.

⁷³ Ta.i. 2118/1925

⁷⁴ Ta.i. 2598/1929.

⁷⁵ Ta.i. 51/1932.

⁷⁶ Ta.i. 2461/1937.

⁷⁷ Ta.i. 1366/1930. Ta.i. 2442/1931.

⁷⁸ Jelentését és részletes életrajzát lásd: Molnár B. Lehel: *Erdő János egyházunk és népünk szolgálatában*. In: *Isten és ember szolgálatában. Erdő János emlékezete*. Szerk. dr. Szabó Árpád, Kolozsvár, 2007.9–30.

⁷⁹ Vö. Zsakó Erzsébet: *Hinni és tenni. Az Unitárius Nőszövetség története*, Kolozsvár, 2003. 153–165.

és így huszonkilenc unitárius lány tanulhatott Londonban 1892 és 1949 között. Ezt az alapítványt követte 1911-ben az a második alapítvány, amelyet „Emily kisasszony, apja, Samuel Sharp emlékére” tett, s amely „Sharpe Hungarian Scholarship” néven évi 110 fontsterling ösztöndíjat biztosított a lelkészi pályára készülő magyar unitárius ifjaknak.⁸⁰ Az egyéves ösztöndíjat minden 18. életévét betöltött nőtlen, lelkészi pályára készülő magyar ifjú megpályázhatta. Rendkívüli esetben, a College igazgatójának ajánlatára s az Egyházi Képviselő Tanács jóváhagyásával, az ösztöndíjat egy évvel meg lehetett hosszabbítani. Sigmond József lelkészjelölt volt az első, akit 1914-ben az Egyházi Képviselő Tanács kijelölt erre az ösztöndíjra, de az első világháború kitörése miatt Sigmond nem utazhatott Manchesterbe.⁸¹

A 19. század utolsó negyedében a peregrinusok kiválasztási gyakorlata is némi módosításon esett át. 1880-ban a Főtanács – dr. Berde Áron főgondnok beadványára is válaszolva – azt a határozatot hozta, hogy az Angliába küldendő ifjak a Papnevelde szigorlatot tett végzettjei lehetnek. Az Egyházi Képviselő Tanács feladata volt, hogy egy évvel a tanulmányút megkezdése előtt kiválassza az ösztöndíjra jelöltek. A jelölteknek angol, görög és latin nyelvből a Papnevelde tanári kara előtt vizsgáznuk kellett. A Londonban tanult lelkészjelöltek a Papneveldeben rendes tanárnak voltak alkalmazhatók, sőt a Gimnáziumokban is taníthattak a „bölcseleti tanszéken”. Az ösztöndíjak megpályáztatása csak 1933-tól vált gyakorlattá. Az Egyházi Képviselő Tanács az 1930-as években két angol és két amerikai ösztöndíj „birtokában” – Manchester New College, Unitarian College Manchester Pacific Unitarian School, Meadville Theological School – úgy döntött, hogy szabad versenyt hirdet az ösztöndíjakra. Az ösztöndíj-pályázatok kiírása után „aki a kívánt vizsgán kiválóbb eredményt mutat fel, az részesül az ösztöndíj kedvezményében”. E határozat mellett ismét megújították az 1880. évi főtanácsai határozat azon pontját, amely kimondta, hogy „a Londonból haza jövő ifjak kötelesek tanulmányaikat feltüntető bizonyítványukat az Egyházi Képviselő Tanácshoz bemutatni”. A versenyvizsgák során a tanárjelölteket a Manchester New College-ba, a gyakorlati lelkészi pályára készülöket pedig a Manchester College-ba irányították. A második világháború kitöréséig (1907–1940) tizenkét magyar unitárius lelkész tanult Oxfordban, tizen pedig Manchesterben.

⁸⁰ A magyarországi Unitárius Egyház Főtanácsának 1911. évi október hó 29–30. napjain Kolozsvárt tartott gyűléséről szerkesztett JEGYZŐKÖNYV, Kolozsvár, 1911, 42–45.

⁸¹ McLachlan, Herbert: *The Unitarian Home Missionary College*, London, 1915, 152;

A manchesteri Unitarian College magyar unitárius diákjai

A Sharpe Hungarian Scholarship történetéről nem jelent meg magyar nyelvű összefoglaló tanulmány, dolgozatunkkal ezt a hiányt (is) próbáljuk pótolni.⁸² A pontos adatfeltárást megnehezíti, hogy az akadémiták írásos beszámolóit nem minden esetben állnak rendelkezésünkre. A külföldi tanulmányútról készült jelentések a Teológiai Akadémia Igazgatóságán keresztül kerültek az Egyházi Képviselő Tanács asztalára. Néhány jelentésnek még nem akadtunk nyomára, remélhetőleg a Teológiai Akadémia irattárának rendezésekor ezek is előkerülnek majd. Ha az írásos jelentést megtaláltuk, a jelentések levéltári jelzetére lábjegyzetben utaltunk. Dolgozatunkban nem térhettünk ki a jelentések elemzésére, mint ahogy arra sem, milyen teológiai, szociális, politikai és egyháztársadalmi gondolatok jutottak el akadémitáink révén Erdélybe. A Manchesterben tanult unitárius lelkészek vázlatos életrajzát nemcsak azért tartottuk fontosnak megörökíteni, mert legtöbbjükéről alig tudunk valamit, hanem azért is, mert a Trianon után bekövetkező impériumváltás során ők is a román hatóságok (Siguranța majd a Securitate) célkeresztjébe kerültek.

A Sharpe alapítvány első két ösztöndíjasának,

1. Kiss Sándor 1906–1907

2. Benczédi Pál 1907–1908

fennmaradt levelei azt sugallják, hogy a Unitarian College Manchester ugrodészkaul szolgált további tanulmányok folytatásához.

A homoródjánosfalvi származású Kiss Sándor (1882. február 13-án született) 1906. június 21-én Kolozsvárott fejezte be teológiai tanulmányait és ősszel beiratkozott a Manchester College-ba. 1907. április 25-én keltezett levelében értesítette Ferencz József püspököt, hogy a Meadville Lombard Theological School dékánja, Franklin Chester Southworth (1863–1944) egy ösztöndíjat ajánlott fel, és tanulmányait az Egyesült Államokban kívánja folytatni. Az Államokból 1908-ban tért haza és Füzesgyarmaton (Magyarország) kezdte meg lelkészi szolgálatát. Kolozson (1912-től 1928-ig), Székelyudvarhelyen (1928-tól 1931-ig) és Jánosfaluán (1931-től 1951-ig) volt lelkész. Nyugdíjas lelkészként 1952-ben Kolozsváron kapott kiegészítő lelkészi megbízást. Fordításait, tanulmányait a *Keresztény Magvető* közölte. 1943-ban jelent meg nyomtatásban *Dr. Martineau* címen egyetlen

⁸² Kovács Sándor: *Transylvania and the Unitarian College, Manchester: The Sharpe Hungarian Scholarship*. In. Smith, Leonard ed.: *Unitarian to the Core. Unitarian College Manchester 1854–2004*. Manchester, 2004, 143–160.

nagyobb munkája, ebben a neves angol hat beszédét fordította magyar nyelvre. 1973. december 3-án, 92 éves korában halt meg Kolozsváron.

Benczédi Pál (1883. január 2-án született Bencéden) 1907–1908-ban tanult Manchesterben. 1908. januárjában keletkezett egyik levelében arra kérte Ferencz József püspököt, hogy engedélyezze az oxfordi Manchester New College-ban való továbbtanulást. Benczédi meggyengült egészsége miatt 1908. áprilisában hazatért Erdélybe. 1909-től a Székelykeresztúri Unitárius Kollégiumban volt nevelő, ezt követően Datkon, Homoródújfaluban és Alsóboldogfalván volt lelkész. 1934-től vallástanárként dolgozott a kolozsvári kollégiumban, 1943-tól pedig az Unitárius Teológiai Akadémia egyháztörténeti tanszékének volt rendes tanára. 1945-től az Unitárius Egyház Nagykönyvtárban volt főkönyvtáros, 1948-ban nyugdíjba ment. 1966. június 9-én halt meg. A középiskolák számára írt tankönyvei mellett legjelentősebb munkái: *Az Unitárius hitelvek kifejlődése*, Cluj-Kolozsvár 1934; *A Dávid Ferenc Egylet története*, Cluj-Kolozsvár 1935.

Az első világháború kitörése miatt 1921-ig az unitárius lelkészek nem vehették igénybe a Sharpe ösztöndíjat. A világháború befejezése után 1921-től 1940-ig tíz unitárius lelkész tanult Manchesterben.⁸³

1. Lőrinczi Dénes 1921–1923
2. Máthé Zsigmond 1923–1925
3. Fülöp Zoltán 1925–1927
4. Ekárt Andor 1927–1929
5. Rostás Dénes 1929–1931
6. Pethő István 1931–1932
7. Darkó Béla 1932–1934
8. Gálfi Elek 1934–1936
9. Nagy Zoltán 1936–1938
10. Benedek Gyula 1938–1940

Lőrinczi Dénes (1899. november 18-án született Homoródkeményfalván) 1921. szeptember 30-án érkezett Manchesterbe és október 4-én megkezdte első féléves tanulmányait. Az előadások mellett bekapcsolódott a Manchester környéki unitárius gyülekezetek életébe is és alkalomról alkalomra prédikált. Az 1922–1923. tanévben a Victoria Universityn összehasonlító vallástudományt és görögöt tanult. 1923-ban a Unitarian Historical Society felkérésére július 4-én

⁸³ McLachlan: *Register of Students 1854–1829*. 64., 66., 73., 75–77.

Rezi Elek: *Adatok a Manchesteri Unitarian College történetéhez*. In: *KerMagv* 1986, 27–32.

Az angol unitarizmus és a magyar unitárius egyház címen tartott felolvasást.⁸⁴ Nyomtatásban is megjelent tanulmánya mindmáig egyik legjobb angol nyelvű forrása a magyar–angol unitárius kapcsolatoknak. Hazatérte után 1923-tól 1933-ig a lupény-vulkáni, 1933-tól 1936-ig a bukaresti, 1936-tól a tordai egyház-községben szolgált, egészen 1962. május 5-én bekövetkezett haláláig.

Máthé Zsigmond (1899. október 5-én született Ürmösön) 1923 őszén iratkozott be a Manchester College-ba, 1925. augusztus 13-án érkezett haza. Kolozsvári segédlelkészi évei után 1927-től 1945-ig Nyárádszentmártonban, 1945-től 1972-ig Szentábrahámon volt lelkész. 1958-tól 1969-ig a Székelykeresztúr-Székelyudvarhely egyházkör esperese volt. 1991. június 17-én halt meg, 92 éves korában.

Fülöp Zoltán (1903. november 10-én született Kidében) 1925 és 1927 között tanult Manchesterben. Hazatérte után 1927 és 1935 között Iklandon, 1935 és 1948 között Vadadon, majd 1948-tól Szentháromságon volt lelkész. 1971. december 15-én halt meg.

Ekárt Andor (1905. január 6-án született Csehétfalván) 1927–1929-ben volt Sharpe ösztöndíjas. 1929-ben rövid ideig püspöki titkár, majd a székelyszentmihályi egyházközségben volt lelkész. 1930-tól 1932-ig nyárádszentlászlói, 1932-től 1952-ig csehétfalvi, 1952-től székelykeresztúri lelkész volt és a székelykeresztúri és székelyudvarhelyi egyházkör esperese. 1957. december 22-én halt meg.

Rostás Dénes (1903. december 23-án született Komjátszegen) 1929 és 1932 között volt a College diákja. 1931 és 1934 között Medgyesen és Erzsébetvároson, 1934-től 1942-ig Kálnokon, 1942-től 1950-ig Bölönben, 1950-től 1959-ig Alsófelsőszenstmihályon volt lelkész. Esperese volt a háromszéki és az kolozs-tordai egyházkörnek. Rövid ideig 1959-től 1961-ig a Protestáns Teológiai Intézetben volt tanár, 1962-től pedig 1970-ig a kolozsvári egyházközségnek volt lelkésze. Tanulmányait a *Keresztény Magvető* közölte. 1980. október 2-án, 77 éves korában halt meg Kolozsváron.

Pethő István (1903. szeptember 15-én született Aranyosrákoson) teológiai tanulmányait befejezve 1927. szeptember 24-től szabédi lelkész volt pár hónapig. Következő állomáshelye Budapest volt, innen indult külföldi tanulmányútjára is, az 1931–1932-es tanévben volt a Manchester College ösztöndíjasa. Hazatérte után hitoktató lelkészként, majd a pestszentlőrinci gyülekezet lelkészeként

⁸⁴ Dionysius Lőrinczy: *The Hungarian Unitarian Church*. In: Transactions of the Unitarian Historical Society vol. 3., for the years 1923–1926. 20–39, 121–134. Jelentését lásd: Ta.i. 1114/1926.

működött 1936-tól 1952-ig, 1957-től 1966-ig a Magyarországi Unitárius Egyház püspöki helynöke volt. Írásait az *Unitárius Élet* című folyóirat rendszeresen közölte. 1978. október 3-án halt meg Budapesten.

Darkó Béla (1909. január 28-án született Nagyajtán) 1932-től 1934-ig tanult Angliában. 1934-től a Budapesti Misszióház lelkésze volt, majd 1935-től Füzesgyarmaton, 1944-től 1955-ig Árkoson, 1955-től Marosvásárhelyen szolgált, ennek az egyházkörnek volt esperese. 1969. január 11-én halt meg Marosvásárhelyen.

Gálfi Elek (1910. ?) 1934. október 7-én kezdte meg és 1936. június 31-én fejezte be manchesteri tanulmányait. Egyháztörténetet és társadalomtudományt akart tanulni, de sajnálattal állapította meg, hogy „ezek tanulmányozása semmiképpen nem illeszkedett be a College tantervébe”, ezért unitárius hittant, lélektant tanult, és közben „gyakorlati munkát” is végzett. Angliai tartózkodása alatt 28 gyülekezetben 56 alkalommal prédikált.⁸⁵ Hazatérte után 1936-tól 1939 februárjáig segédlelkész volt Tordán, majd 1939-től 1940-ig Szebenben volt lelkész. A bécsi döntésre és egyházközsége katasztrofális anyagi helyzetére hivatkozva három hónapi szabadságot kért az Egyházi Képviselő Tanácstól. Kolozsvárra költözött, és amikor a Képviselő Tanács novemberben felszólította, hogy térjen vissza Szebenbe, írásban jelentette, hogy előző szolgálati helyére nem mehet vissza, mert egy 1940. július 24-én mondott temetési beszéd miatt hadbíróság elé állíthatják. 1943-ban az Egyházi Képviselő Tanács megállapította, hogy a szebeni gyülekezet elhagyása biztonsági okokból történt, és a Gálfi ellen indított fegyelmi eljárást felfüggesztette, az érintett azonban továbbra sem vállalt lelkészi állást. A tordai cementgyárnál dolgozott könyvelőként 1957-ig. Ekkor újból kérte egyházi alkalmazását. Az Egyházi Képviselő Tanács részletes jelentést kért a kérés indoklására. Gálfi beleunhatott a jelentésírásba, mert többé nem kért szószerket. 1988. június 17-én, 78 éves korában halt meg Tordán.

Nagy Zoltán (1914-ben született Hátszegen) 1936 és 1938 között Manchesterben tanult. Hazatérte után temesvár-aradi lelkész, 1941-től hadnagyi rangban tábori lelkészként szolgált a IX. hadtestparancsnokság kötelékében Kolozsvár székhellyel. Az volt a feladata, hogy „szálljon ki inspekcóra azokba a helyőrségekbe, ahol tömegesen vannak unitárius katonák”. A második világháború után az Egyesült Államokban telepedett le, itt vállalt lelkészi szolgálatot. 1969-ben halt meg Bostonban. Szerkesztésében jelent meg 1943-ban honvédek számára összeállított imakönyv.

⁸⁵ Ta.i. 2123/1936

Benedek Gyula 1938 és 1941 között folytatott manchesteri tanulmányai már a második világháború esztendeire estek, és sorsát a háború életre szólóan befolyásolta. Angliai tartózkodása során útlevele érvényét veszítette, és a második bécsi döntés következtében sem a magyar, sem a román hatóságok nem állítottak ki számára másikat, ezért kénytelen volt Angliában maradni. 1947-ben Kiss Elek püspöknek küldött leveléből tudjuk, hogy Congletonban volt lelkész. Később világi foglalkozást választott. 1979. november 2-án halt meg Angliában, az *Inquirer* 1979. évi novemberi számában Raymond Cook írt nekrológot róla.

Erdélyi unitárius lelkészek és a Manchester College kapcsolata a kommunizmus éveiben

1. Harkó Zoltán 1969. Disszidált
2. Sebe Ferenc 1969. május 15. – július 11.⁸⁶ (Oxford, Harris Manchester Unitarian College. Sebének már 1965-ben felajánlottak egy három hónapos ösztöndíjat, de azt tanácsosi teendői miatt nem tudta igénybe venni.)
3. Nagy Ferenc 1973. január 22-től december 19-ig.⁸⁷
4. Rezi Elek 1985. január 17-től október 23-ig.⁸⁸

A második világháború után berendezkedő kommunista hatalommal egyidejűleg legördült a vasfüggöny. Harminc évig nem küldhetett az unitárius egyház Angliába és Amerikába diákot. 1969-ben, részben az 1968. évi nagyszabású megemlékezések hatására, részben a demokratikus ország látszatának megőrzéséért, a Vallásügyi Államtitkárság hozzájárult ahhoz, hogy Harkó Zoltán doktorjelölt és Sebe Ferenc tanácsos Angliában tanulhassanak, ugyanakkor elutasította a chicagói Meadville Lombard intézet Szabó Árpád részére felajánlott ösztöndíját. 1969-ben az Egyházi Képviselő Tanács megbízásából dr. Kovács Lajos és dr. Erdő János elkészítették a *Külföldi ösztöndíjak elnyerésének szabályzatát* (1349/1969.), melyet a Főtanács – a Vallásügyi Államtitkárság placetje után – 1970. március 1-jén tartott ülésén jóváhagyott. A szabályzat kimondta, hogy

1. Az EKT külföldi egyetemekre, unitárius, illetve protestáns teológiai főiskolára, a rendelkezésre álló ösztöndíjak felhasználásával, unitárius teológiai végzettséggel rendelkező személyeket küld ki. A kiküldés célja: a teológiai továbbképzés és teológiai tudományos munkára való felkészülés.

⁸⁶ Jelentését lásd az EUEGyLt-ban 1969/1031. II.A. 46/8. iratcsomó 14. sorszám.

⁸⁷ Jelentését lásd EUEGyLt 1973/448 II.A. 46/8. iratcsomó 55. 56. Lásd még 1974/30. Uo. a püspöknek címzett beszámoló.

⁸⁸ EUEGyLt 1985/1250 II.A. 46/8.

2. Az ösztöndíjas kiküldési időtartamát az EKT állapítja meg. Az ösztöndíjas, tanulmányai befejezése után, köteles hazatérni, egyházi szolgálatot vállalni és szakcsoportjában az unitárius teológia javára munkálni.
3. A külföldi ösztöndíjas tanulmányairól háromhavonként jelentést küld az EKT-nak, tanulmányainak befejezése után pedig végzett munkájáról az EKT elé (hazatérésétől számított egy hónapon belül) részletes jelentést terjeszt.
4. A külföldi ösztöndíjas tanulmányi ideje alatt az érvényben levő állami rendelkezések szerint tartja meg állását és élvezi mind ő, mind családja minden ezzel kapcsolatos jogát. Útiköltségéről ő maga, illetve az ösztöndíjat folyósító intézet gondoskodik.
5. Külföldi kiküldésre jogosult az a tényleges egyházi szolgálatban levő lelkész, teológiai tanár, helyettes lelkész, segédlelkész és lelkészképesítővel bíró lelkészjelölt, aki:
 - a. a szakvizsgát és a lelkészképesítő vizsgát legalább általános jó (8,00) eredménnyel tette le;
 - b. aki komoly érdeklődést tanúsít a teológia valamelyik szakcsoportja iránt, és abban a teológia elvégzése után is képezte magát;
 - c. nem áll fegyelmi vizsgálat vagy ítélet alatt;
 - d. egyéni élete és egyházi szolgálata kiküldésre érdemessé teszi;
6. A kiküldésre való jelentkezés pályázat útján történik, melyet az EKT hirdeti ki rendes teológiai vizsgaszesszió (június) befejezése után, kivételes esetekben azonban más időben is.
7. A kiküldésre pályázók kötelesek vizsgát tenni annak bizonyítására, hogy magasabb fokú teológiai tanulmányok folytatására a szükséges előképzettségük megvan. A vizsgát az Unitárius Egyház Lelkészképesítő Bizottsága veszi be.
8. A vizsga tárgyai:
 - a. írásbeli vagy szóbeli vizsga annak az egyetemnek vagy teológiai főiskolának előadási nyelvéből, mely intézetben a jelölt az ösztöndíjat igénybe veszi. A vizsga anyagát a jelölt által választott teológiai szakcsoport képezi (írás, olvasás és beszélgetés);
 - b. a pályázó által művelt teológiai szakcsoport tárgyköréből házi dolgozat készítése (legalább 15 gépelt oldal terjedelmű), melynek tárgyát, a vizsga előtt legalább két hónappal, a Lelkészképesítő Bizottság állapítja meg és közli a jelölttel.
9. A Lelkészképesítő Bizottság a vizsga eredménye alapján megállapítja a pályázók érdemsorrendjét, amelynek megfelelően az EKT kijelöli az ösztöndíjra legérdemesebb személyt.

Az angol ösztöndíjas Sebe Oxfordban, Harkó a manchesteri Unitarian College-ban kezdte meg tanulmányait. Sebe tanulmányútja befejeztével részt vett az IARF bostoni konferenciáján, majd hazatért.

Harkó Zoltán (1942. november 15-én született) doktorjelölt tanulmányait a Protestáns Teológiai Intézetben végezte (református volt, majd áttért az unitárius vallásra), majd iktató-levéltárosként dolgozott az Unitárius Püspöki Hivatalban. 1969. október 24-én kezdte meg tanulmányútját, és 1970. augusztus 6-án Fiumicinóban (Olaszország) kelt levelében bejelentette az Egyházi Képviselő Tanácsnak, hogy disszidál: „...Belém helyezett bizalmukkal visszaéltem, de a sors úgy hozta, hogy feleségemnek sikerült Olaszországba kikerülni, és így jobbnak láttuk, ha majd valamelyik más országban telepedünk le. [...] Sem az Egyetemi Fokú Protestáns Teológián, sem a manchesteri Unitárius Kollégiumban nem az Egyházam és Hazám iránti hűtlenség szellemében neveltek. [...] Sajnos bocsánatkérésnek itt helye nincsen, mert Egyházammal szemben megbocsáthatatlan bűnt követtem el. Teljesen megértem haragjukat, mert egyéni érdekeimet önzően Egyházam és Hazánk érdeke fölé helyeztem. [...] Tisztelettel kérem az EKT-t, hűtlen és önző tettemért ne ítéljenek meg, hagyják, az isteni hatalom mondja ki majd felettem a cselekedeteimért járó ítéletet.” 1970. augusztus 19-én kelt levelében Fred Kenworthy, a Manchester College principálisa sajnálatát fejezte ki az eset fölött.⁸⁹ Harkó Zoltán az Amerikai Egyesült Államokban telepedett le, jelenleg Magyarországon él.

A Harkó eset nyomán az illetékes hatóságok csak 1973-ban voltak hajlandók útlevelet adni a következő akadémitának, a már hatvanas évei felé közeledő Nagy Ferenc segesvári lelkésznek, aki 1973. január 22-től december 19-ig volt Sharpe ösztöndíjas. A külföldi tanulmányút előtt Nagy Ferenc részt vett azon az „előkészítő tanfolyamon”, melyet az Egyetemi Fokú Egységes Protestáns Teológiai Intézet (EFEPTI) szervezett, és mely alapfeltétele volt a külföldi ösztöndíjak megpályázásának.⁹⁰ Csak azok állhattak vizsgára, akiket az előkészítő tanfolyam szervezői alkalmasnak nyilvánítottak, a vizsgát pedig az EFEPTI kereteiben szervezett vizsgabizottság vette be. Az unitárius pályázók esetében a bizottságba

⁸⁹ „... This must be profound disappointment to you, as it is to us. We had looked forward so much to having the first Sharpe Hungarian student since before the last War and it seems to me that this action of Mr Harkó will make it very difficult for any such student to come again”. EUEGyLt 1970. II:A. 46/8 iratcsomó.

⁹⁰ A Vallásügyi Államtitkárság az 1970-es évek elején rendelte el ezt a „vizsgát”. Kezdetben Bukarestben kérdezték ki a jelentkezőket, később az EFEPTI keretében szerveztek vizsgát. A vizsgáztatás módjáról és módszereiről lásd: Szóra bírva. Kozma Zsolttal beszélget Tunyogi Lehel, Exit Kiadó, Kolozsvár, 2009, 106–107.

behívták az unitárius püspököt és a teológiai tanárokat is. A 35 év lelkészi szolgálattal rendelkező Nagy Ferenc sikeresen abszolválta az „előkészítő tanfolyamot” és egy tanulmányévet Angliában tölthetett. A tulajdonképpeni ösztöndíjvizsga körülményeiről nem tudunk közelebbit, ennek jegyzőkönyve nem került az EUEGyLtba. Nagy Ferenc tanulmányútja végéhez közeledve kérte, hogy még egy évet Angliában tanulhasson, de az Egyházi Képviselő Tanács hazarendelte. Az 1974. március 20-án tartott EKT-gyűlésen „megnyugvással és elismeréssel” nyugtázták Nagy Ferenc tanulmányútjáról írt jelentését. Az EKT reményét fejezte ki, „hogymeg további ösztöndíjasok fogják látogatni az angliai és amerikai teológiai intézeteket”. Nagy Ferenc 1938-ban Kolozsváron kezdte meg lelkészi szolgálatát. 1945-től 1953-ig Recsenyében, 1953-tól 1997-ig, nyugdíjazásáig, Segesváron szolgált. Jelenleg a küllőársárdi egyházközség beszolgáló lelkése.

1980. február 6-án az unitárius esperesek – Kolcsár Sándor, Kökösi Kálmán, Báró József és Benedek Sándor – azt javasolták Egyházi Képviselő Tanácsnak, hogy sürgősen gondoskodjon a teológiai tanár utánpótlásról, és ennek érdekében küldje külföldi tanulmányútra az arra érdemes „fiatal elméket”. Az esperesek javaslatát megtárgyalta a Misszió Bizottság is, és sajnálattal állapította meg, hogy „az utóbbi időben ifjú lelkéseink nem mutattak érdeklődést a külföldi tanulmányi lehetőségek iránt, és továbbképzési szándékukról sem adtak különösebb bizonyosságot...” Nem tudjuk, miért „nem mutattak érdeklődést” a fiatal lelkészek a külföldi ösztöndíjak iránt. Lehetséges, hogy a román nyelvű „ösztöndíj vizsga” és az ezt megelőző „tanfolyam” vette el a kedvet a pályázástól.

1982-ben a EFEPTI szervezésében került sor a külföldi ösztöndíj vizsgára a három protestáns felekezet jelöltjei számára.⁹¹ A versenyvizsgát megelőzte az ún. „tanulmányútra feljogosító vizsgát előkészítő tanfolyam”. Mind a vizsgát, mind a „tanfolyamot” a Vallásügyi Államtitkárság direktíváinak megfelelően a területi

⁹¹ Időközben jóváhagyták a Szabó Árpádnak még 1969-ben felajánlott amerikai ösztöndíjat. Dr. Szabó Árpád 1977. október 7-től 1978. augusztus 10-ig tanult Chicagóban. Jelentését lásd EUEGyLt 1978/1715. 46/8. iratcsomó. (Az akadémiták jelentéseit román nyelvre is lefordították és hivatalból megküldték a Vallásügyi Államtitkárságnak.)

Szabó Árpád kiküldését az 1969. évvel kezdődően majdnem évente utasította vissza a Vallásügyi Államtitkárság. A hivatal igazgatója, Munteanu „úr” azt tanácsolta, hogy az Egyház jelölje ki azokat, akiket ki akar küldeni. Az ösztöndíjra „több jelöltet kell állítani”, hogy „akadály” esetén mindjárt ott legyen a kiküldésre alkalmas személy. 1970-ben Bencző Dénes és Zsigmond Attila is benyújtotta ösztöndíj pályázatát, de sem ők, sem Szabó Árpád nem bizonyult „alkalmasnak” a kiküldésre. 1974-ben Kovács István böződi és Kovács Sándor magyarországi lelkész nyújtották be pályázataikat, de arról már nincs adatunk, hogy a „külföldi ösztöndíjak elnyeréséhez szükséges vizsgára való előkészítő tanfolyamot” sikeresen abszolválták volna.

inspektor Hoinărescu Țepeș felügyelete alatt az Intézet szervezte. Az előkészítő tanfolyam abszolvensei a fenntartó egyházak illetékesei és Țepeș elvtárs jelenlétében román nyelven versenyvizsgáztak. A május 5-én szervezett vizsgán a két unitárius jelölt, Rezi Elek bágyoni és Kiss Alpár brassói lelkész ökumenéből és Románia Szocialista Köztársaság történelméből illetve politikai-gazdaságtanból vizsgázott. Kiss Alpár vizsgatételei: 1. Statutul bisericii mele, 2. Probleme teologice actuale în programul Consiliului Ecumenic al Bisericii, 3. România între cele două războaie mondiale, 4. Principiile politice externe ale R.S. Romania. Rezi Elek tételei: 1. Cultele neoprotestante. Cultul creștin după evanghelie și cultul penticostal, 2. Probleme teologice actuale ale Alianței Mondiale a Bisericii Reformate, 3. Mihai Viteazul, 4. Dezvoltarea economică a R.S. Romania în ultimii 15 ani. A sikeres vizsga után a Vallásügyi Hivatal „hathatós közreműködésével” elkezdődhetett az útlevéltkérés procedúrája. Természetesen ez is a Vallásügytől és az elvtársak jóindulatától függött, ezért a „szakmai önéletrajz” egy része is a pártpolitika, a leszerelés és béke, illetve Ceaușescu elvtárs bölcsességéről szólt. A vizsgán felvett jegyzőkönyvet az EFEPTI felterjesztette a fenntartó egyháznak és a Vallásügyi Hivatalnak. A sikeres pályázók a szolgálati útlevéll és a vízumok megszerzése után elkezdhatték tanulmányútjukat. Kiss Alpár chicagói tanulmányai után Baróton folytatta templomépítő lelkészi szolgálatát.⁹² Rezi Elek hazatérte után a Protestáns Teológiai Intézetben a rendszeres teológiai tanszéken ad elő. Jelenleg a rendszeres teológia professzora és a Protestáns Teológiai Intézet rektora. Egyetemi jegyzetei és könyvei mellett több mint száz írása és tanulmánya jelent meg hazai és külföldi kötetekben és folyóiratokban.

A Magyarországi Unitárius Egyház ösztöndíjasairól nincs részletes kimutatásunk. Szent-Iványi Ilona 1979–1980-ban volt Sharpe ösztöndíjas, ezt megelőzően Oxfordban tanult, 1986 januárja és júniusa között pedig Chicagóban, a Meadville Lombard Theological Schoolban folytatott tanulmányokat. Miklósi-Vári Katalin 1993–1994-ben(?) a Magyarországi Unitárius Egyház ösztöndíjasaként tanult Angliában.

⁹² Jelentését lásd 1417/1983. II.A. 46/8.

A kommunizmus bukása után

A kommunizmus bukása után Angliában tanultak névsora:⁹³

1. Kászoni József 1990. szeptember 17. – 1991 június.
2. Kovács István Sándor 1990 október és december között az oxfordi Harris Manchester College-ban tanult.
3. Máthé Sándor 1991. október 11. – 1992. június 25.
4. Kovács István 1993. január 15. – július 1. Oxford, Harris Manchester College.
5. Kedei Mózes 1994. január 15. – május 4.
6. Székely Miklós 1995. október 1. – 1996. május 31.
7. Pop (Pap) Mária 1998–1999
8. Csete Árpád 2000–2001
9. Fekete Béla 2002–2003
10. Czire Szabolcs 2005 január–március (Oxford és Manchester)
11. Kovács Sándor 2006 január–március (Oxford és Manchester)
12. Tódor Csaba 2007–2008 (A Manchesteri Egyetemen magiszteri fokozatot szerzett.)

⁹³ Az 1980 után külföldön tanult lelkészek jelentései még nem kerültek az Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárába. A közelmúlt peregrináció-történetének feldolgozása – a jelentések összegyűjtése szintjén – most van folyamatban, a beszámolók értékelése, a különféle teológiai irányzatok erdélyi recepciója az elkövetkező évtizedekben lesz (?) mérhető. Az eltelt harminc év jelentései, a külföldi ösztöndíj-pályázatokra jelentkezők iratcsomói az Unitárius Püspöki Hivatal iktatójában tanulmányozhatók, II. A. 46/8 iratcsomóban. Talán nem lesz hiábavaló vesződések a jelentések egyetlen Albumba másolása sem, így kezdenénk hozzá – immár százötven éves történelmi távlatból – az 1859. augusztus 30-án tartott kolozsvári zsinat 41. számú határozatának végrehajtásához.

„Indítványoztatik, hogy ezután egyetemekről leendő ifjaink emlékiratot adjanak bé az Egyházi Főtanács eleibe arról, hol jártak, mely Egyetemeket látogattak meg, s minő szakokban képesítették magokat; hogy az ily emlékiratok a jelenben felvilágosításul s későbbi időkben adatul szolgáljanak, egyetemről koronként leírt tanáraink egyetemi életére, s működésük irányára nézve, – ezzel kapcsolatban egyszersmind indítványoztatik, hogy egyetemről közelebről leírt három tanár, névszerint Buzogány Áron, Ferencz József és Marosi Gergely atyánkfiai ez uttal szólítassanak is fel, hogy ilyentén emlékiratot készítvén azt még ezen Zsinati Főtanács eleibe adják bé.

Végzés: Az indítvány elfogadtván, ezennel kötelességévé tétetik minden egyetemekről ezután leendő tanári ifjainkra nézve, hogy külföldi utazásaikról, úgy azon tanulmányokról melyekben magokat képesítették, közönségünk levéltárába emlékiratot adjanak bé. Ezen határozat egyetemekről közelebről leírt tanárok: Buzogány Áron, Ferencz József, s Marosi Gergely atyánkfiaira, úgy egyetemekről ez előtt két évvel visszaérkezett tanárok Pap Mózes és Nagy Lajos atyánkfiaira is kiterjesztvén. Mely emlékiratok az arra készítendő emlékkönyvbe irassanak bé.”

A fent említettek – Kászoni József, Máthé Sándor, Kedei Mózes és Tódor Csaba kivételével – az első félétet Manchesterben, a másodikat Oxfordban töltötték. Hazatértük után mindannyian folytatták a lelkészi/tanári szolgálatot. Az Angliában töltött egy – vagy annál is kevesebb – tanulmányi év lelkészeinknek főként az angol nyelv tökéletesebb elsajátításában, az angol unitárius egyházi élet megismerésében és a tudományos kutatás elmélyítésében segített. A mindenkor-i akadémiták az unitárius egyházi értelmiség egyik igen fontos részét alkotják. Tapasztalataikra, tudásukra nagy szüksége van az Erdélyi Unitárius Egyháznak. Reméljük, hogy teológiai nevelésünk és irodalmunk a Sharpe család benefíciuumait élvezőknek is köszönhetően tovább bővül és gazdagodik.

Unitárius akadémiták az észak-amerikai lelkészképző intézetekben

Meadville Lombard Theological School

Az Amerikai Egyesült Államok leglátogatottabb akadémiaja az 1844-ben Harm Jan Huidekoper (1776–1854) által Pennsylvániában alapított Meadville Theological School volt. (A Meadville-ből a Theological School 1926-ban Chicagóba költözött és a chicagói egyetem keretében önálló intézményként működik napjainkig.) Itt a következő magyar unitárius diákok tanultak:

1. György János (1878. november 27. Ikland) 1903 és 1905 között az oxfordi New College-ban, 1905–1906-ban a Meadville-en, 1906–1907-ben a Harvard Universityn tanult, ahol doktori címet is szerzett. 1907 júniusában tért haza. 1910 után kilépett az egyházból, református papként működött Bodonkúton. Másfél év után ezzel is felhagyott, 1920 őszén kivándorolt Amerikába, 1929. január 3-án halt meg Buray-ban (Brazília).
2. Kiss Sándor angliai tanulmányútja után 1907–1908-ban volt a Meadville diákja.
3. Lőrinczi Géza (1903. június 16. Homoródkeményfalva) 1928 és 1930 között tanult Chicagóban. Jelentése szerint négy évet töltött az Amerikai Egyesült Államokban, ebből kettőt a Harvardon. Bachelor of Divinity és Master of Theological Science fokozatot szerzett. Amerikai tanulmányai után egy évet Strassburgban is tanult.⁹⁴ Hazatérése után 1933-tól 1967-ig több egyházközségben is szolgált: Lupény, Bukarest, Nagybánya, Homoródmás, Kolozsvár, Torda. 1959-től 1962-ig mint rendes, 1962-től 1967-ig mint óraadó tanár tanított a Protestáns Teológiai Intézet unitárius gyakorlati tanszékén. 1975. július 27-én halt meg Kolozsváron.

⁹⁴ Ta.i. 1043/1931

4. Csíffó Nagy László (1906. augusztus 30. Sepsiszentgyörgy) 1928 és 1931 között Chicagóban tanult és Bachelor of Divinity fokozatot szerzett. 1931–1932-ben Oxfordban a Manchester College-ban tanult.⁹⁵ Az unitárius egyház titkára és előadótanácsosa volt, a kolozsvári egyetemen angol nyelvi lektorként is működött. A román titkosszolgálat (Securitate) tizennyolc kötetnyi megfigyelési iratcsomót állított össze róla. 1963. szeptember 12-én Déván halt meg.
5. Simén Dániel (1903. február 11. Korond) 1931 és 1933 között a Meadville-en tanult, Master of Theology fokozatot szerzett. 1934. február 3-tól Fogarasban volt segédlelkész. 1934. szeptember 2-án a székelykeresztúri zsinaton unitárius lelkésszé szentelték. 1936. november 9-től Lupényban volt lelkész. 1940. január 1-jétől megkezdte teológiai tanári működését, a gyakorlati teológia szakcsoportban. 1942-ben tanári vizsgát tett, 1945-ben pedig neveléstudományból és lélektanból doktorált. 1947-ben főjegyzőnek választották. 1959-ig volt tanár és egyházi főjegyző, ekkor dr. Erdő János és dr. Lőrinczi Mihály tanártársaival együtt koholt vádak alapján hét év börtönbüntetésre ítélték. 1964-ben történt szabadulása után Aranyosgyéresen volt lelkész 1969. február 25-én bekövetkezett haláláig. Cikkei, tanulmányai jelentek meg a *Keresztény Magvetőben*, *Unitárius Szószékben*.
6. Szent-Iványi Sándor (1902. január 18. Marosvásárhely) 1924 és 1926 között a Harvardon volt Williams ösztöndíjas.⁹⁶ 1932–1933-ban Chicagóban tanult. Tudományos könyvtárat gyűjtött, nyomdát szeretett volna vásárolni.⁹⁷ Az Amerikai Egyesült Államokban halt meg 1983. október 16-án.
7. Lőrinczi Mihály (1911. december 30. Sófalva, Beszterce-Naszód vármegye) 1938. októberétől 1941-ig volt a Meadville diákja. Bachelor of Divinity fokozatot szerzett. Hazatérése után Marosvásárhelyen hitoktató lelkésként szolgált, 1947-től a Teológiai Akadémián, majd a Protestáns Teológiai Intézetben tanított az ószövetségi szakcsoportban. 1991. február 24-én halt meg Budapesten.

Pacific Unitarian School

1. Balázs Ferenc 1925–1926, Angliában ismerkedett meg Wilbur professzorral, akit annyira megnyert kiváló tudásával és modorával, hogy a neves professzor

⁹⁵ Ta.i. 2461/1937.

⁹⁶ Ta.i. 1924/1716.

⁹⁷ Ta.i. 2461/1937. Bővebb életrajzát lásd: Kovács Sándor: *Szent-Iványi Sándorra emlékezünk*, In. Unitárius Kalendárium a 2003. esztendőre, Kolozsvár, 186–189.

egy ösztöndíjat ajánlott fel a Pacific Unitarian Schoolban (jelenleg Starr King Scholl for the Ministry, Berkeley, CA). Lásd Oxfordnál is.⁹⁸

2. Lukács Sándor 1926 és 1928 között tanult Berkeley-ben (Pacific Unitarian School), Master of Theology fokozatot szerzett, Keletet megjárva tért haza.⁹⁹ Wilbur professzor 1928. január 16-án Ferencz Józsefhez írt levelében mindkét ifjút méltatta és kifejezte abbéli reményét, hogy a magyar unitáriusok újabb akadémitát küldenek Kaliforniába.
3. Simén Dániel 1928 és 1931 között volt a Pacific Unitarian School diákja. Lásd Meadville-nél is.

A kommunizmus éveiben

1. Szabó Árpád 1977. április 4-től 1978. augusztus 10-ig volt a Meadville diákja.
2. Kiss Alpár 1982. október 13-tól 1983. szeptember 24-ig tanult Chicagóban.

1989 után a Meadvillen tanult

1. Andrási György 1989. november 26-tól 1990. július 25-ig. (Rendkívüli ösztöndíj, nem pályázott.)
2. Kovács István 1994–1995, lásd Oxfordnál is. (Rendkívüli ösztöndíj, nem pályázott.)
3. Czire Szabolcs 1997–1998, lásd Oxfordnál és Manchesternél is
4. Ferenczi Enikő 1997–1998.

A Starr King School for the Ministry magyar diákjai 1989 után

1. Léta Sándor 1994–1995
2. Kovács Sándor 1995–1996 lásd Oxfordnál és Manchesternél is.
3. Mezei Csaba 1996–1997
4. Kiss László 1998–1999
5. Zsigmond Kinga 1999–2000
6. Koppándi Botond 2000–2001
7. Bartha (Gyerkes) Zsuzsanna 2001–2002
8. Lőrincz Lajos 2002 augusztus–december.
9. Pop (Pap) Mária 2003–2004, lásd Oxfordnál és Manchesternél is.
10. Tódor Csaba 2004–2005, lásd Manchesternél is.
11. Solymosi Zsolt 2005–2006

⁹⁸ Ta.i. 513/1929.

⁹⁹ Ta.i. 305/1928.

12. Orbán Erika 2006–2007
13. Jakabházi Béla Botond 2007–2008
14. Nagy Endre, ifj. 2008–2009
15. Bálint Róbert 2009–2010

Nem egyházi ösztöndíjjal tanultak Észak-Amerikában

1. Sándor Szilárd 1994. október 6. – 1995. június 4. (Segédlelkész a Kirkwood, Eliot Unitarian Chapelben.)
2. Zsigmond Kinga 1996–1997. (A Saint Paul UU gyülekezet vendége volt.)
3. Kocs Júlia 1997. Az Amerikai Egyesült Államokban maradt.
4. Gyerő Dávid 2000–2001. (Boston)

Összegzés

Az unitárius akadémiták a nyugat-európai egyetemek teológiai, orvosi, jogi, mérnöki, hadmérnöki, bölcsész, természettudományi karára iratkoztak be. Szakokszámokban 1848–1941 Nyugat-Európa egyetemén összesen 43-an tanultak, ebből lelkész jellegű 27, orvos 7, mérnök 4, képzőművész-iparművész 1, jogász 4, építész 5, katonai akadémiát 4-en végeztek. Az akadémiták között volt olyan is, aki három egyetemre is beiratkozott. Ugyanebben az időszakban Angliában 39, Amerikai Egyesült Államokban 12 magyar unitárius tanult.

1941–1989 között Angliában 5, az Amerikai Egyesült Államokban 3, 1989 után Észak-Amerikában 23, Angliában 13 diák tanult. Ezekhez a számokhoz talán hozzátehetjük azokat a nyári továbbképzőket, amelyeket Chicagóban, a Meadville Lombard intézetben a testvéregyházközségekkel karöltve szerveztek 1996 és 1997 nyarán. Résztvevők 1996-ban: Koppándi Botond, Lázár Levente, Tordai Ernő, Szeredai Noémi. Résztvevők 1997-ben Csete Árpád, Gyerkes Zsuzsanna, Kecskés Csaba, Veress Ferenc.

A külföldön tanultak munkássága nagyban hozzájárult az unitárius teológia fejlődéséhez és az egyház szervezeti átalakulásához. A *Keresztény Magvető* és az *Unitárius Közlöny* hasábjain rendszeresen jelentek meg az angol és amerikai hitrokonok életéről, teológiájáról szóló tudósítások. Az angol nyelvű szakmunkák magyar fordítása is minden bizonnyal hozzájárult az unitárius teológiai irodalom 19. és 20. századi alakulásához. További tanulmányok feladata lesz kideríteni, milyen mértékben befolyásolta az angol unitárius egyház reformbizottsága az 1930-as években az erdélyi történéseket, hogyan hatott Alfred Hall teológiája a magyar unitarizmusra, milyen hatása volt a Derzsi Károly által szerkesztett *Unitárius Könyvtár* angoltól magyarra fordított traktátusainak, hogyan alakult

a magyar unitárius teológia a 20. században. Csupán néhány lehetséges kérdését vázoltuk fel a további kutatásoknak, reméljük, akad majd vállalkozó kedvű kutató is, aki a kérdéseket megválaszolja.

Hungarian-Speaking Unitarian Students Studying Abroad, 1848 – Present

The article presents a short history of Hungarian Unitarians who studied at the main European Universities and the Unitarian Colleges in Great Britain and United States of America between 1848 and 2008. Through the history of the institution of „peregrinatio academica” the Hungarian Unitarian community managed to train its intellectual and institutional leadership including future College professors, Church leaders, scholars, writers, and others. As a result of these contacts with European Universities and overseas Unitarian Colleges, Transylvanian Unitarianism was reshaped both theologically and institutionally.

FEKETE CSABA

KÉT ISMERETLEN UNITÁRIUS ÉNEKESKÖNYV ÉS HÁTTERE

Querite primum regnum Dei... (Mt 6,33) – *Előbb* Isten országát keressétek, azután... Az arám–görög–héber filológiai háttér részletezése nélkül ezt a szórendileg is meggondolt magyarítást választom és vallom Jézus intelmének. Értékrendként. Hozzáállás normájaként. De vajon ezt keresik-e azok, akik mindenekelőtt a maguk különállását hangoztatják? Szükséges és elkerülhetetlen a különböztetés. *Recte distinguit – recte docet*. Mégis kiéleződött számomra ez a kérdés az utóbbi években, mióta prédikálásra kértek egy ízben a Bethánia Szövetség rendezvényén. Előadó református lelkészársam elmondta, hogy tévedésből meghívott hozzászóló volt egy konferencián. Olyan konferencián, ahol harminchetedik lett volna azon kegyességi csoportok sorában (mindegyik a magyar református egyházon belüli), amelyek legelőször mind azt hangsúlyozták, hogy az összes többi-től miben és miért különböznek. Bizonyos-e, hogy feltétlen elsőbbséget a különállás élvez? A szakadárság? Nem a közös gyökereket kellene keresnünk?

Benkő Samut hallgattam jóegynéhány éve. A televízióban arra emlékezett, hogy apja és a szomszéd unitárius templom lelkésze időnként jóízűen vitázott, a két szomszédvár prédikátorát összefűző és életre szóló barátságot ez fűszerezte, semmi nem gátolta. Találkozó, konferencián többször lehettem együtt különféle felekezetűekkel, közöttük erdélyi unitáriusokkal és reformátusokkal, akiken szintén feltűnő volt a bensőséges barátsági kötelék. Kérdezte is egyiküket valaki kívülállóként, hogy tulajdonképpen miben is különböztök ti? Gyülekezeti szinten jórészt abban – hangzott a válasz –, hogy unitáriusoknál az úrasztalán a terítők kék, reformátusoknál meg piros.

Régi énekeskönyvünkben és szertartásunkban szintén sokkal több a közös vonás, és nem feltétlen ismerv a kék-piros eltérés. Ez bátorít fel, hogy reformátusként foglalkozzam a protestáns himnológia unitárius vetületével. Vallom, hogy *óprotestáns* örökségről van szó. A protestáns felekezetek végleges elkülönülése előtti állapotról, mikor a közös alap sokáig nem vezett el még különválásunk ellenére sem, sőt a szertartás még a felekezeti, szervezeti elkülönülés után is áthidalta valamelyest a különállást.¹ 1700 tájáig az evangélikus, unitárius és

¹ *The Sacred Bridge*. Ezt választotta híres könyve címéül Eric Werner (1901–1988) liturgiaturténész. Kimutatta, hogy zsidó templomi és zsinagógai hagyomány alapozza meg a bi-

református énekanyagban sok volt a nem csupán hasonló, hanem teljesen azonos vonás.

1. Margitai István által...

Pálffy Károly (1903–1983) nyugalmazott református lelkész írásait sorra olvastam a Kolozsvárott megjelenő Református Szemlében,² ha éppen az egymás után következő számok eljutottak könyvtárunkba az akkori időkben jó nagy késéssel. Személyesen egyszer találkozhattam írójkkal. Hónapokkal halála előtt. Akkor vehettem kézbe azt a piros szattyánbőrbe kötött debreceni énekeskönyvet is, amelyről ő többször írt, és amelyet *kántori kézikönyvnek* nevezett. Mohó kíváncsisággal forgattam, és a nyomtatás debreceni jellemzői mellett azonnal olyan énekekre lapoztam rá, amelyek kétkedésemet felszították.

Társaságban látogattuk meg otthonában Károly bátyánkat, beszélgetésre is figyelve jegyzeteltem, amennyit lehetett.³ Mindjárt elsőre Balassi egyik énekére bukkantam. Bizony ez nem jellemzi a szokásos református énekeskönyv-típust, amelyet idősb Révész Imre (1826–1881) nyomán és Csomasz Tóth Kálmán (1902–1988) munkássága óta *öreg debreceni énekeskönyvnek* nevezünk.⁴ Öreg a régiek szavajárása szerint, amely nem régít és nem vént jelent, hanem vastagot, nagyocskát – mint öreg legény = testes; öreg este = sűrű, sötét; öreg betűs könyv = nagybetűs, vastagbetűs –, hisz vaskos, zömök 12° formátumban nyomtatott kötetke volt. Nem jellemzik Debrecen énekes hagyományát Thordai János zsoltárai sem, az egyiknél tudniillik erre gyanakodtam. Része a református kegyességnek Balassi Bálint zsoltárköltészete a Balassi-Rimai sorozatos kiadásai által a 19. század elejéig. Jelent meg éneke Balassinak például az 1641-ben nyom-

zánci közvetítéssel latin keresztény közegben kialakult gregoriánt. Ez a recitaló formulákra és az ünnepi olvasmányok rendjére is igaz. Elkülönülés, sőt egyházszakadás után is áthidalja a zsidó, görög és latin szertartás szakadékát. Könyvének teljes címe: *The Sacred Bridge: Liturgical Parallels in Synagogue and Early Church*, New York Schocken Books, New York. Első kötete: 1959 (majd 1970, 1979). Második kötete: 1984.

² Írásai közül közvetlenül témánkat érintik ezek: Éneklésünk legbecsesebb forrása az 1744-es kolozsvári impressum. In: Református Szemle 74 (1981) 202; Volt-e és van-e sajátos istentiszteleti rendünk? In: uott 75 (1982) 25–30; Lehet-e saját hagyományú istentiszteleti rendünk? In: uott 75 (1982) 382–386; Rendhagyó kor, rendhagyó istentisztelet. In: uott 75 (1982) 440–441; Gyülekezeti éneklésünk vázlatos története. Református Szemle 77 (1983) 207–208. — Több tanulmánya kéziratban maradt.

³ Mostanában tudtam meg, hogy már a határtól élénk figyelemmel kísért bennünket a rendőrség...

⁴ Az Öreg Debreceni Énekeskönyv keltezése. Magyar Egyházzene IV (1996/97)

tatott debreceni énekes imakönyvben.⁵ De a gyülekezeti énekeskönyvből kimaradtak énekei egészen a 20. századig. Azért történt így, mert már egészen korán, 1600 tájára kialakultak a debreceni típusú énekeskönyv keretei, és a 17–18. században is alig került a régiek közé új ének. Vagy mégis volt egy egészen másfajta debreceni énekeskönyv?

Horváth Loránd református lelkész (még akkor Fintaházán, később Kana-dában, aztán Budapesten szolgált) vásárolta mintegy véletlenül Marosvásárhely piacán ezt a megcsontkított címlapú példányt. Ő szintén gyakran példálódzott vele Károly bátyánk írásai nyomán a többi református énekeskönyvtől eltérő tartalma és felépítése miatt. Teljesen bizonyos nem lehettem utánajárás nélkül, első látásra. Tapintatlan sem lehettem. Tiszteletet parancsoló odaadással és beleéléssel dolgozott Pálffy Károly.⁶ Szolgatársaink között bizony nem valami gyakran ütközünk abba, hogy hajlott éveiket ének, szertartás, énekeskönyv iránti heves érdeklődés és ebbe az elhanyagolt protestáns disciplinába való szorgos beletanulás foglalja el. Hallgattam, hallgattam tehát, és sebesen lapoztam–jegyeztem, amennyire látogatásunk idején futotta.

Debrecenbe hazatérve bebizonyosodott az a sejtésem (kézikönyvek és tanulmányok átnézése után), hogy egyrészt valósággal Debrecenben nyomtatták az énekeskönyvet. Lapról lapra egyezett, ami keveset feljegyezhettem, a 18. században szinte évente háromezer példányban megjelent zsoltárkönyvvel az énekeskönyv egyik fele: SZENT DÁVID KIRÁLYNAK, ÉS PROFÉTÁNAK SZÁZ ÖTVEN'SOLTÁRI, A *Francziai* Nóták's Versek szerént *Magyar* Versekre fordítottak's rendeltettek Szenczi Mólnár Albert által.⁷

Másrészt kétségtelenül nem református, hanem unitárius volt az énekeskönyv másik fele. Megírom? Pálffy Károly halála nem soká késlekedett. Írtam a tárgyalt énekeskönyvről is, de inkább emlékezést, ez is csak jóval később jelenthetett meg.⁸ Goromba tapintatlanság lett volna kereken kimondanom, hogy té-

⁵ RMNy [= *Régi magyarországi nyomtatványok*. Res litteraria Hungariae vetus operum impressorum. III. kötet 1636–1655. Budapest, 2000.] 1874

⁶ Lásd nekrológiát a Református Szemle 1983/5. számában, 439–440.

⁷ 12° 1723-tól 1817-ig jelentek meg teljesen változatlan kiadásai. Debreceni mintára Pozsonyban és más helyen is nyomtatták, utánnyomásai között ismerünk hamis impresszumú kiadásokat is. 1778 után egyes lenyomatokban dicséretdallamok is voltak, a többiben továbbra is csak zsoltárdallamok.

⁸ *Volt-e Margitai-féle kántori kézikönyv? Pálffy Károly emlékének*. In: Református Egyház XXXVIII (1986) 127. — Bódis Tamás: „Szent Írásból szedegetett rövid Énekets-kék”. Egy XVIII. századi unitárius énekeskönyv antifónái és zsoltárai. [Irodalomtörténeti konferencián (Csurgó, 2007. május 24–26.) elhangzott előadás szerkesztett változata.]

vesek megállapításai, mert az énekeskönyvet, amelyre mindezt alapozta, teljesen félreismerte és hát e miatt hibásan értelmezte.⁹ Ezért emlegettem áthallást azzal az óvakodó hozzátétellel, hogy a feltételezett magánkiadás bizonyítatlan. „Kántori kézikönyvnek nevezhető énekeskönyv, amelyet önállóan a nyomdász adott volna ki, nehezen képzelhető el úgy, ahogyan Pálffy Károly tanulmányai hivatkoznak rá” – írtam, és bár nyíltan nem cáfoltam meg, az énekeskönyvre ezzel ráirányítottam (volna) a szakmai érdeklődést, de akkor nem figyelt fel rá senki.

Elbeszéltem viszont megállapításomat nagy tudású (akkor már nyugdíjazott) gyakorlati teológiai professzoromnak, Czeglédy Sándornak (1909–1998). Ő felettébb csodálkozott. Elgondolkozva kezdte fejtegetni, hogy kérem, olyan az egyház és a teológia meg az éneklés történetét kutató sorsa, mint a kutató árkot ásó régészé. Ha szerencséje van, éppen beleakad az árok a nem is sejtett épület egyik sarkába, feltárhatja a vastag földréteg alatt lapuló ismeretlen boltozatos termeket. Ha meg nincs szerencséje, a kutatóárok fél méterrel elkerüli az épület sarkát. Visszatemetetheti az árkot, hogy itt soha többé nincs mit keresni.

Kerestem. Azért nem írtam meg a valós eredményt később sem, mert azóta sem találtam semmi magyarázatot arra, miként hiányozhat minden utalás Debrecennek az elszámolásokból elég részletesen ismert nyomdatörténetéből? Sehol nincs említés erről az énekeskönyvről. Mindhiába vallattam az unitáriusok klasszikus történetíróit is, tudós munkáikban szintén semmi nyomravezető adatra nem bukkantam. Talán mégis van valahol valamilyen adalék. Csak nem ott keresem, ahol van, nem tudhatom, hogy hol maradt meg véletlenül. Magánlevelezésben, valamilyen családi iratanyagban, vagy másutt lappanghat.

Vélhetően szándékos a nyomdáért felelős városi tisztviselők hallgatása; az elszámolásokban eltussolták, mert a cenzúra százada is volt a 18. század. Nem annyira a felvilágosodás terjedéséről volt nevezetes nálunk, sokkal inkább nevezetes egyházi szempontból a protestánsok elnyomásáról, másodrendű állampolgárságba visszaszorításáról. Az államvallás cenzúrázó hatalmáról, a hitvallásos kiadványok elkobzásáról, helytartótanácsi rendeletekről, nyomdák és iskolák bezárásáról. Debrecen sok gyanú övezte, fenyegette és korlátozta Bécs. Hiányérzetem ennek ellenére azóta is nyugtalanít. Jó volna tudni pontosan, kik és hogyan

In: Magyar Egyházzene XV (2007/2008) 39–46. Vö. Jakabffy Tamás: *Bódiss Tamás tanulmánya egy 18. századi unitárius énekeskönyv antifonáiról és zsoltáiról*. KerMagv 115 (2009) 116–118.

⁹ Csomasz Tóth Kálmánra is hivatkozott Pálffy Károly. Őt valamilyen módon megkérdezte, vagy eljuttatta hozzá írásait; de úgy látszik, az unitárius jellegzetességeket egyikük sem ismerte fel, mert bizonyára erre nem is gondoltak.

intézték mégis a nyomtatást ilyen körülmények között, és hogyan titkolhatták el. Eddig nem bukkantam rá.

Borbély István, Jakab Elek és Várfalvi Nagy János régi és gyakran hivatkozott adataihoz viszont hozzáadhatjuk, hogy az unitárius énekeskönyvnek volt egy Debrecenben nyomtatott kiadása 1775-ben. Olyan kiadás, amellyel az énekeskönyvek 19. és 20. századi előszavai nem számoltak, a történettudomány és a nyomdatörténet sem említette soha, a himnológia sem, sőt még a hazai bibliográfia sem iktatta be a Debrecen sajtóján készült nyomtatványok sorába.¹⁰

A Debrecenben nyomtatott kiadás szerkezete, sőt nyomdai beosztása, terjedelme is annyira egyezik a századbeli unitárius énekeskönyvekkel, hogy fenntartás nélkül az 1749-től megjelent és ismert kiadások hűséges utánnyomásának mondhatjuk, és ezért csonkaságát kiegészíthetjük más kiadásokból.

Végül még alább vissza kell térnünk Pálffy Károly feltételezésére. A kántornak a *liturgusi* tisztsége valóban létezett ugyan, de egészen másként, mint ahogyan ő elképzelte. Létezett unitáriusoknál és reformátusoknál egyaránt.

2. Sárospataki József által...

Kamatozott a Pálffy Károly bátyánk által úgy félreértett (azaz reformátusnak vélt unitárius) énekeskönyvvél való foglalkozásom. Ennek köszönhető, hogy megmentettem és azonosíthattam az unitárius énekeskönyvek egy másik, mindaddig sehol nem említett kiadását.

Mostoha sors jutott az 1970-es évek táján és jó még ideig utána is a református könyv és könyvtár ügyének. Általánosságban minden egyházi és vallásos jellegű művelődési kérdésnek az egykori *béketábor* országaiban. Debrecenben sem volt ez másként a Református Kollégium Nagykönyvtárában. Háttérbe szorult a szakmaiság. Az egyházkerületi és kollégiumi vezetés (az ötvenes évektől az ezredfordulóig, sőt még tovább) ritkán állhatott hivatása magaslátán. Politikai érdekelttség (befolyásoltság, motiváltság) mellett nem volt ritka az akarnokság, a művelődés és hitvallásosság mellőzése. Könyv és könyvtár iránti közömbösség és rosszindulat nyilvánult meg lépten-nyomon. Ha reprezentálni kellett, vendége

¹⁰ Benda Kálmán – Irinyi Károly: *A négyszáz éves debreceni nyomda (1561–1961)*. Budapest, 1961. Tételenként elsorolja a nyomda ismert kiadványait 1561–1849 között. 1775-ben megjelent énekeskönyvről nem tud. 1773-ban és 1776-ban megjelent a *Szent Dávid király... 150 zsoltári...* – ez azonban iskolás gyermekeknek való kisalakú, 18° volt. Megjelent 1774-ben Maróthy György harmóniás zsoltárának is az 5. kiadása. Ennek is más a formátuma, 8°. Viszont a főttebb is említett *öreg debreceni* énekeskönyv, valamint az itt tárgyalt unitárius énekeskönyv is mindig 12° formátumú volt.

érkezett a városnak és a pártnak, akkor ugorj, könyvtár! Megesett, hogy alkalmi kiállítás összeállítására három napunk volt csupán. Pénz semmi. Könyvek megóvása, illendő elhelyezése, kezelése, javítása, tanulmányokban való feltárása ha valaha is szóba került, ingerült elutasításra, leordításra kellett számítania, aki elő merészelt hozakodni ilyesmivel.

Bosszantotta a (valódi vagy úgy vélt) duplumok kérdése is a felsőbbbséget. Elhangzott olyan dühös kijelentés is, hogy „azonnal eladni az egészet, ne foglalja a helyet, akár darabját egy forintért is”. Aukciót is azért terveztek, mert a könyvtár kényszernyugdíjazott igazgatója számára az egyik vidéki parókia lakhatóvá tételéhez illik hozzájárulnia a könyvtárnak, ha már a könyvtár igazgatója volt, de főleg, hogy ne kerüljön pénzébe a kerületnek, adja el a könyvtár a nélkülözhető köteteket. Ez végül elmaradt. Nyilvánvaló volt, hogy a befolyt pénzből könyvre és könyvárra egy fillér sem jut. Ennek (gyaníthatóan) igen rossz látszat a velejárója, tehát ilyen *politikai* problémának az Egyházügyi Hivatal sem örült volna.

Szóval a bármennyiért eladandó vagy a hulladékgyűjtőbe szállítandó könyvek közül mentettem ki egyszer egy ütött-kopott, címlaptalan énekeskönyvet. Vonz minden könyv, hát még énekeskönyv! Vaskos, fatáblás. Mégis csak kár elkótyavetyélni. Megnézni sem volt időm a rossz világítás mellett, köpenyem zsebébe sülyesztettem. Hamar félretettem egy fiókban. El is feledtem talán, vagy két-három évvel később nyugalmas időben elővettem. Lám, a címlaptalan első rész unitárius. A második rész, ahogy illik, Szenci Molnár Albert százötven zsoltára. Ennek címlapja is van. Nem kétséges tehát, mikor és hol készült.

SZENT DÁVID KIRÁLYNAK ÉS PROFÉTÁNAK SZÁZ-ÖTVEN'SOLTÁRI A' *Frantzi-ai* Nóták 's Versek szerint *Magyar* Versekre fordítottak 's rendeltettek SZENTZI MOLNÁR ALBERT által. KOLOSVÁRATT, S. PATAKI JÓ'SEF által, 1761. — 12° Címe Kolozsvárott is ugyanaz, mint Debrecenben.

Beosztása és az ismert kiadások alapján feltételezhető, hogy hiányzó címlapja szintén ez volt: ISTENI | DITSÉRETEK | IMÁDSÁGOS, | ÉS | VIGASZTALÓ | ÉNEKEK. Terjedelme sem lehetett más, ha a lapszámozás azonos. Talán nem volt benne mindegyik imádság? Ez megeshetett. Valószínűbb, hogy ebben sem különbözött a többi kiadástól.

Újrakötötték az akkor már fél évszázada használt kötetet a 19. században. Rongyos lehetett az eleje, nem őrizték meg, és az egészet erősen körülvágták. CZEGLÉDI ISTVÁN 1824 superexlibris látható az elülső táblán; a hátsón a zászlós bárány, ezt debreceni és Debrecenben tanult könyvkötők gyakran alkalmazták a 17–19. században. Négybordás, fatáblára vont barna bőrkötés, vaknyomásos díszítése volt, görgetőmintás. 135×85 mm a tábla, 50 mm vastag a kötet. Aranyozása és mintázata régen lekopott, alig látható. Két kapocs fogta egybe,

mindkettő leszakadt, zöld-fehér előzékpapír borítja a belső táblát, piros a metszése.

Az nem lehetetlen, hogy az énekeskönyv első részének hiányzó címlapján 1760 volt, mert időnként a nyomtatást csak az elkezdés utáni esztendőben sikerült befejezni. Eddig nem ismerünk belőle másik példányt, ezért nem dönthetjük el. A kötet címíve hiányzik, tehát a korábbi és későbbi kiadásokban mindig meglévő mutatók és az imádságok.¹¹

Tartalmának részletes felsorolása ugyanaz, mint a korábbi, vagy a század végéig megjelent kiadásoké, ezt alább idézem.

Elvesztették nyomdájukat az unitáriusok a 18. században, tehát ettől fogva úgy oldották meg énekeskönyvük nyomtatását, hogy a reformátusok valamelyik nyomdájával léptek kapcsolatba. Kolozsvárott ebben az időben volt nyomdája a Jézus Társaságnak, volt a Református Kollégiumnak is, azt akkor Páldi Székely István, majd Kapronczai Nyerges Ádám bérelte. A harmadik kolozsvári nyomdát, a reformátusok egyházközségéét pedig (részben még a Tótfalusi Kis Miklóstól örökölt betűket használva) 1755–1770 között Sárospataki József igazgatta. Ő kétszer nyomtatott református énekeskönyvet, 1751-ben és 1761-ben. Az utóbbival egyazon esztendőben jelent meg sajtóján az unitárius énekeskönyv is, amelynek egyik része még akkor teljesen azonos volt a két felekezet énekeskönyvében, tudniillik a Szenci Molnár Albert 150 zsoltára.

Vajon maradt-e valamilyen dokumentációja az unitárius énekeskönyv eme kolozsvári kiadásának? Hiába próbáltam érdeklődni a múlt század nyolcvanas éveit végén. Akkor még erdélyi gyűjteményekben nem lehetett volna kutatnom. Azután is hiába próbálkoztam, ahogy a lehetőségek lassan megnyíltak. Eddig nem bíztattak sehonnan, hogy maradtak valahol levéltári iratok a nyomda működésének ebből az idejéből, és ezekhez kapcsolódva található esetleg némi adalék az unitáriusok és reformátusok énekügyi kapcsolatairól. Mert az énekeskönyvek kiadása nekünk nem pusztán nyomdatörténeti és könyvtörténeti adat. Teológiatörténeti, kegyességtörténeti és himnológiai adalékként talán még sokkal fontosabb. Az eddig ismeretlen két kiadás pedig a kapcsolatok történetében is megérdemli a méltatást.

¹¹ 12° ///?, A–T¹¹⁺ = [12? 24?], 441, [13] lap. Nagyon valószínű, hogy a szokásos /// jelöléssel megkülönböztetett első nyomdai füzet szintén nem félíves (hat leveles) volt, hanem teljes volt ebben a kiadásban is, azaz tizenkét leveles, amelyet * vagy más jelölés különböztetett meg. Ezt azonban újabb példány előkerüléséig nem lehet teljes biztonsággal kimondani.

A leírt két ismeretlen kiadás nyomán remélhetjük, hogy talán még több kiadás is lappang észrevétlenül olyan csonka, illetve rosszul azonosított példányok között, amelyeket valamelyik református énekeskönyvvel egy évben nyomtattak úgy, mint ezt a kettőt. Szenci Molnár Albert zsoltáraihoz nem a református, hanem az unitárius részt nyomtatták és kötötték. Erre följosít az 1777-es eddig is emlegetett és ismert kiadás Debrecenben található példánya. Ehhez tudniillik sokkal későbbi zsoltárkiadás van kötve, a föntebb ismert címmel, amely megjelent: *Posonyban és Kassán, Füskúti Landerer Mihály' költségével, 1790.* A rongált, foszló, fatáblás, kétkapcsos bőrkötés később készült. Talán akkor már az eredeti zsoltárkönyv olyan rossz állapotban lehetett (valamikor a 19. század folyamán), hogy egy másik kiadással párosította a tulajdonos, nehogy a zsoltárok hiányozzanak a dicsérek mellől.

Kolozsvárott Páldi Székely István halála után özvegye működtette a bérelt református nyomdát. Kézikönyveinkben a nyomda kiadványai között 1777-ben és 1778-ban eddig is megtalálhattuk a református énekeskönyv több kiadását, amely „...a' Sz. Dávid 150 'soltárit magában foglaló énekes könyv ... öreg emberek és kántorok számokra...” vagy pedig „...mely szent Dávid zsoltárain kívül magában foglal némely... énekeket...”. Megtaláltuk külön is nyilvántartva „Szent Dávid királynak és prófétának, száz ötven 'soltári...” kiadását is 1777-ből.¹² Megvolt ugyanott a Pozsonyban, Kassán és másutt nyomtatott zsoltárkönyvek sora, a debreceni példányhoz kötött kiadás is. Ezekhez is kerültek elő újabb példányok az utóbbi néhány évtizedben. Soká nem volt meg (szinte napjainkig) közöttük az 1777-es unitárius énekeskönyv a nyilvántartott kolozsvári nyomtatványok sorában.¹³ Az Országos Széchényi Könyvtár példánya alapján csak a bibliográfiai adatok legújabb pótlásai közé iktatták be.¹⁴ Természetesen még a legújabb pótlások között sincs ott a föntebb említett 1761-es és 1775-ös kiadás.

¹² *Magyarország bibliographiája 1712–1860. Könyvészeti kimutatása a Magyarországon... megjelent nyomtatványoknak.* Összeállította s tudományos szakmutatóval ellátta Petrik Géza. Budapest, 1888. I. 503.

¹³ *Magyarország bibliographiája 1712–1860.* Közreadja az Országos Széchényi Könyvtár. V. Pótlások Petrik Géza ... 1–4. kötetéhez. Budapest, 1971. 274. — VI. Nyomda- és kiadástörténeti mutató az 1–5. kötetben közreadott ... nyomtatványokhoz. Budapest, 1972. 198–199.

¹⁴ VII. Pótlások... Budapest, 1989. 230.

3. A 18. századi unitárius énekeskönyvek felépítése

Ahogy fentebb említettem, vázolom még a 17–18. századi unitárius énekeskönyv szerkezetét. Mintegy tájékoztatóként ez az énekeskönyv elején (az úgynevezett címívben) található, elég is és szükséges is idéznem. Némi magyarázattal kísérem azért, mert a mai énekeskönyvből következtetve nem azt találjuk, amit várnánk. Lényegében ugyanez a legkorábbi (1602–1616 között megjelent) énekeskönyvtől kezdve az unitárius énekeskönyvek klasszikus felépítése. Ez a szerkezet valószínűleg kéziratosan jött létre 1600 tájára. Aranyosrákosi Székely Sándor (1797–1852) ezzel az énekeskönyvi formával, így az énekeskönyv tartalmával is, csaknem teljesen szakított 1837-ben. Pálffy Márton (1873–1936) szintén ezen az úton haladt még tovább 1924-ben. Nem sorolom el csaknem háromszáz ének kezdősorát, mert olvasóimtól, akik ezeket az énekeket fejből nem ismerik, nem várhatom, hogy utána keresgéljen olyan könyvtárban, ahol megtalálható valamelyik 1800 előtti unitárius énekeskönyv, vagy modern kézikönyvekben föllelhetik egyik részüket.

A Kolozsváron 1761-ben és Debrecenben 1775-ben nyomtatott példányok lapszámra is egyeznek például a 19–20. századi kiadásokban is megemlített 1777. évi kiadással. A ma használatos énekeskönyv szerkezetével az alábbiakat bárki jó tanulssággal hasonlíthatja össze. Az 1837 előtti kiadásokban még természetesen mind a 150 genfi zsoltár megvolt, 1837 óta ebből kevés maradt. A mai énekeskönyvet éneklőknek érdemes eltűnődniük azon, hogy a 20. században tovább kurtított és teljesen átírt zsoltárokból milyen kevés hírmondónak kegyelmeztek meg a szerkesztők. Az *óprotestáns* örökséget legalább nyomokban őrző felekezetek itt különböznek az igencsak szapora (de állandóan tovább szakadozó) *újprotestánsoktól*.

Néhány éves vagy évtizedes felekezet többnyire nem választ, nem is tud befogadni régi énekeket, de nem képes új énekek költésére sem. Ehelyett a legkönnyebben hozzáférhető énekeskönyvekből tallóz. Általában a legszokottabb, legkevesebb igényű vagy járványosan elterjedt „számokat”. Zsoltárossága különbözteti meg a legtöbb történeti felekezetet azoktól, amelyeknek történeti távlat nem igen adatott.

A címlap után tehát *Reggeli imádság, Estvéli imádság, Könyörgés, mellyel a Templomba való bemenéskor Ember élhet, és Igaz hitért való könyörgés* következik. Majd három mutató. Az első az alább idézett. Aztán az *Énekek' matériájának* [témájának, tárgyának] *mutató táblája, az A. B. C. rendi szerént*. Végül *Mutató Táblájok azoknak a' Ditséreteknak, melyek a' 'Sóltárokból tsináltattak*. Ezek is mind parafrázisok, Szenci Molnár Albert zsoltárainál korábbiak.

A klasszikus magyar unitárius énekeskönyv az alábbi 25 fejezetre tagolódott. Behúzásos szövegrészben szükség szerint megjelölöm, hogy a római számmal jelölt egységben milyen és mennyi ének található.

* * *

**Az időknek különbségei szerint mondandó énekeknek
mutató táblájok. A^{6b}–A^{8a}**

I. Közöséges Időben, *Vasárnapokon Reggel és Szombatokon Estve mondandó Isteni Dicséret*ek 1–8

Hét dicséret, illetve himnuszfordítás.

II. Isten' Teremtéséről való énekek 8–17

Hetedszakiaknak nevezték atyáink a déleesti énekes könyörgés (vecsernye) hagyományos, a teremtés napjai szerint Teremtőnket dicsőítő himnuszokat. Protestáns graduáljainkban mind megvan.

III. Szent Írásból szedegettetett rövid Éneketskék vagy Antifonák. Szent Dávid' Sóltárral együtt, Mellyek Hetenként, *Szombatokon Estve, és Vasárnapokon Reggel, rend-szerint mondathatnak* 17–30

10 prózazsoltár + 10 antifóna. Az énekbeszédben imádkozott (recitált) prózazsoltárt keretező dallamos vers az antifóna. Igazgató verscskének mondotta Huszár Gál, mert eligazít, a kántor és énekkar ebből tudja a kezdőhangot és a recitáló formulát. Gyülekezeti éneként, mint kezdő fohászkodás, mai napig él közülük több.

IV. Karátson előtt négy héttel az *Adventi Vasárnapokra, és Szombatokra való Énekek* Vasárnap Reggelekre való *Antifona vagy rövid Éneketske* 30–33

1 kanció (azaz dicséret, strófikus ünnepi illetve istenes ének), majd

1 antifóna, 1 prózazsoltár

V. *Adventi Vasárnapokon Reggel Prédikátiók után mondandó Keresztyéni Valás-tétel.* 33–34

1 kanció

VI. Karátson Szombatjára való *Isteni Ditséret* 35–36

1 kanció

VII. Karátsonra való *Isteni Ditséret*ek 36–41

3 antifóna, 3 prózazsoltár

VIII. Nagy Karátsonra való hosszabb Énekek 41–61

8 kanció

IX. Kis-Karátsonra vagy Uj Esztendőre való Énekek 62–68

4 kanció

X. Húsvét előtt hét Héttel Szombatokon Estve, és Vasárnapokon Reggel mondandó énekek. 68–73

1 himnusz, 3 antifona, 3 prózazsoltár

XI. Nagy Péntekre való énekek 74–78

1 himnusz, 2 antifona, 2 prózazsoltár

XII. Ugyan Nagy Péntekre való Hoszszabb énekek 78–87

4 kanció

XIII. Húsvétra való Énekek 87–93

1 himnusz, 3 antifona, 3 prózazsoltár

XIV. Húsvétra való hosszabb Énekek 93–104

8 kanció

XV. Húsvet után való Szombatokra és Vasárnapokra rendeltetett *Antifona, vagy Rövid Éneketske* 104–106

1 antifona, 1 prózazsoltár, 1 kanció

XVI. Áldozó Tsötörtökre való Énekek 107–109

1 himnusz, 1 antifona, 1 prózazsoltár

XVII. Más Hoszszabb Énekek, Áldozó Tsötörtökre 109–114

4 kanció

XVIII. Pünköstre való Énekek 114–119

1 himnusz, 2 antifona, 2 prózazsoltár

XIX. Pünköstre való Hoszszabb Énekek 119–126

5 kanció

XX: Úr' Vatsorája' Osztásának idején mondandó Énekek 127–133

8 kanció

XXI. Úr' Vatsorája után 133–134

1 kanció, 1 Benedicamus (protestánsoknál a latin Deo gratias helyén 2 + 2 soros, ünnepenként más énekes válasz hangzott el, első felét a kórus, utána másodikat a teljes gyülekezet énekelte)

XXII. Örömnök idejére való Hálá adó Ditséret 134–136

Ez a *Te Deum laudamus*, valaha Ambrosius és Augustinus egyházatyák nevéhez kapcsolták, majd sokáig Nicetas (†414) alkotásának tekintették. Ma azt mondjuk, szerzője ismeretlen. A 3–4. században több zsoltár részletéből alkották, himnusz jellegű nagy ének. Magyarul jóval a reformáció előtt szélteben énekeltek. Hangjegyesen találjuk a Peer kódexben (16. század eleje, 1508 után). A református gyülekezeti énekeskönyv 1806–1817 közötti kiadásai sem hagyták még el ezt az ókeresztény himnuszt. Protestánsok a 19. század közepén is énekeltek néhol.

XXIII. Külömb-külömb-féle Időkben, Vasárnapokon mondandó Isteni Ditsere-
tek, az A, B, C, *rendi szerént* 137–359

102 kanció és strófikus zsoltárparafrázis

XXIV. Következnek A' hosszabb Énekek után Vasárnapokon Prédikáziók előtt
mondandó rövid Invokatziók. Vagy Könyörgések 359–367

7 kanció

XXV. Következnek A' Hetedszakai Munkás Napokon, a' Templombéli Könyörgé-
sek előtt reggel és Estve mondandó rövid Isteni Diséreték. Az A, B, C *rendi sze-
rént. Reggeli és Estvéli hálá-adó Könyörgés* 367–440

67 kanció illetve strófikus zsoltárparafrázis, némelyik zsoltár két

vagy három változatban is megtalálható

[Liturgikus függelék] Miatyánk... [parafrázis], Adj békességet... [antiphona],
Ditsérjed és áldjad... [benedicamus?], A Királyi székben ülőnek... [doxologia]
440–441

* * *

Avatatlan szemlélőnek is föltűnő, ha a mai unitárius énekeskönyv mellé
helyezi a főntebb ismertetett jegyzéket, mennyivel gazdagabb volt a klasszikus
(17–18. századi) énekeskönyv, mind az énekek mennyiségét, mind sokrétűsé-
gét, tartalmát tekintve. Műfajilag feltűnő a sok zsoltárparafrázis. Némelyik zsol-
tárból két, sőt három eltérő éneket is költöttek. És ezeket hajdan mind énekel-
ték. Említettem már azt az igen fontos vonást, amely a biblikus óprotestánsokat
megkülönbözteti a felekezetközi vagy felekezet nélküli újprotestánsoktól, ez a
zsoltárimádság. Szenci Molnár Albert és a korábbiak, vagy kortársai között az a
víváspont, hogy legtöbbször csak a zsoltár valamelyik szakaszát választották, és
személyes vagy korukbeli események, érzelmek tükrében feldolgozták jól-rossz-
szul (de mindig nagy belső megindulással) valamelyik dallam és humanista mű-
faj követelményei, keretei között. Molnár Albert számára azonban a „bötű”, a hé-
ber szoros értelmének követése és az artisztikus megformálás volt elsődleges.

4. Énekeskönyv és éneklő oltár

Valóban volt a kántornak a prédikátortól eltérő külön liturgiai helye és tiszt-
sége a protestáns szertartáson. Más módon, nem egészen afféle, amilyennek Pálffy
Károly bátyánk sejtette. Vezette a kántor a középkorból örökölt szertartás éne-
kes részét, mert a liturgia eredendően énekes. Ebből az örökségből erednek a
főntebbi rövid énekecskék (antifónák) és a prózazsoltárok. A liturgia végzése
hajdan nem volt kizárólagos papi tisztség. Nevezhetjük úgy az ilyen szertartást,

hogy a zsolozsma nemzeti nyelvű és gyülekezeti énekléssel egybefont változata. Minden iskola énekkara liturgikus kórus volt, ők énekeltek a kántorral, gyülekezetrel és a prédikátorral váltakozva (régén úgy mondták: *váltakozlag*). Velük énekelte a gyülekezet is főként azokat az énekeket, amelyeket az unitárius énekeskönyvek hajdan *hosszabbaknak* neveztek, manapság gyülekezetinek mondunk. Minden istentiszteleten voltak rövidebb fohászkodások, és elhangzottak magyarul gregorián tételek, énekbeszédben. Minden istentiszteleten két vagy három hosszabb ének is elhangzott, némelykor talán még több. Nem igaz tehát az a vád, hogy a gyülekezet nem énekelhetett, csak hallgatta az énekkart. Jóval többet énekel, mint manapság. Nem riadtak vissza attól a régiek, hogy összesen akár 40–50 strófát elénekeljenek egy istentiszteleten. Mai protestánsok szeretik azt mondani, hogy a gyülekezet nem tud énekelni szertartási éneket, nem lehet nekik gregoriánt megtanítani. Meg tudja tanulni és tudja is énekelni az, aki nem protestáns, hanem például görög szertartású. A bizánci szertartásúaknál tudniillik olyan strofikus gyülekezeti ének egyáltalán nincs, amilyen nálunk ma kizárólag van. Akkor mit énekelnek? Mert énekelnek! Hát bizony a szertartást. Meg tudják tanulni.

Prédikátoraink viszont a 17. század óta ügyeltek arra, hogy sok ne legyen az ének. Némelykor nagyon is vigyáztak, és nem is voltak az éneklés barátai. Azért, hogy jusson *tanításra* elég idő, hisz nem volt nagy ritkaság az egyórás prédikáció. Sok gyülekezet tudott is énekelni, és szeretett is annyira, hogy szertartás előtt összegyűltek, énekeltek órahosszat.

Miként vezette a kántor az éneklést? A szószékkel szemben volt *pulpitusa* helye (néha és később a karzaton). Kétoldalú vagy négyoldalú kottatartó állvány a pulpitus, szekrényke, felső része sokszor forgatható. Ráhelyezték a szertartási énekes *graduált*, legtöbbször kézírásosat. Unitáriusok szerették úgy nevezni, hogy *Graduale Sacrum*. Ott volt mellette a gyülekezeti énekeket tartalmazó kan-

Homoródszentmárton

cionálé is. Ez nyomtatva is megjelent, ezért volt *impressum* a neve. Ennek két kiadásáról kaptunk hírt főntebb. Szertartás után bezárta a kántor mindkettőt a szekrénykébe, a pulpitus alsó részébe. A kántor és az énekkar *éneklőszékét* az unitáriusok sok helyt úgy nevezték, hogy *éneklő oltár*.¹⁵

Nyárádszentlászló

te, hogy milyen kincs a szertartási hagyomány. Azóta restauráltatta éneklőszékét. Az egyházzenei társaság konferenciát rendezett, elhangzottak előadások és énekes könyörgések, az előadások meg is jelentek Kolozsváron a *Református Szemle* 101. évfolyama 2008. évi 4. számában; Budapesten pedig a *Magyar Egyházzene* XV.

Attól kezdve, hogy a protestánsok a 18. század derekán lassanként visszafogadták szertartásukba a reformáció századában eltiltott orgonát, a hangszerhez hozzászorult az éneklő oltár is, meg a graduál éneklése is liturgiájukból, még a lutheránusok szertartásából is kiveszett. Ettől fogva meg is feledkeztek róla teljesen. Szinte nem is hiszik el manapság, különösen reformátusok, hogy ilyen valaha is volt. Felháborodás fogadta, mikor Marosvásárhelyt a vártemplom éneklőszékét 1999-ben kivettük sutból, középre állítottuk a szószékkal szemben, és a várnapi istentisztelet közepén mutatóban elénekeltünk a graduálból mellette egynéhány tételt. – *Micsoda?! Ez nem református!* – mondták rá másutt is megrökönyödve.

Hála Istennek, közben a marosvásárhelyi gyülekezet felfedez-

¹⁵ *Éneklőoltár, éneklő-pulpitus, éneklőszék.* In: Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár. Szerk. Szabó T. Attila. Bukarest, 1982. III. kötet. 188–189.

Nyárádszentmárton

Felismerték hát az ezredfordulón ismét az éneklőszéket, éneklő oltárt, és helyét is a szertartásban meg a templomban. Helyenként a toronyból hozták le, vagy észrevették, hogy felső részéből számkirakó táblát csináltak és felrakták a karzatra. Másutt meg az aljára helyezték a keresztelő medencét. Sokan a régi énekes szertartásról, a graduálból való éneklésről még ezután sem tudtak semmit. Pálffy Károly még nem ismerte a protestáns szertartásnak ezt az egykor elhagyhatatlan alkotóját,¹⁶ de azt észrevette, hogy más volt a régi protestáns szertartás, mint a későbbi. Igaz, hogy reformátusnak vélt unitárius énekeskönyvet (impres-

évfolyamának 2007/2008. évi 3. számában.¹⁶ Soha eddig nem történt ilyen: éneklőszékek kiállító helye volt a vártemplom. Gyönyörű unitárius éneklő oltárokat és református éneklőszékeket láthattak az érdeklődők. Látogatták is sokan, még orvosok, egyik nemzetközi kongresszus résztvevői is eljöttek a vártemplomba csodálkozni.

Éneklő oltárokról, pulpitusokról Pálffy Károly bátyánk még nem tudott. Dávid László református lelkész kezdett foglalkozni ezekkel először.¹⁷ Azóta több száz adatot ismerünk. Legtöbbet Erdély területéről.

¹⁶ Földváry Miklós István: *A pulpitus a liturgikus kultúrában*. – Zsigmond Benedek: *A felolvasóállványok fajtái és funkciói az örmény liturgiában*. – Ösz Sándor Előd: *Éneklőpulpitusok az erdélyi református gyülekezetekben*. – Mihály Ferenc: *Adatok az erdélyi éneklőszékek kutatásához*. – Kovács László Attila: *Az éneklőszék jövője*.

¹⁷ Dávid László: *A középkori Udvarhelyszék művészeti emlékei*. Bukarest, 1981. Uő: *Az éneklőszék*. In: *Magyar Egyházzene VIII* (2000/2001) 435–438.

¹⁸ Újfálvi Imre énekeskönyve címlapján mondja el, hogy a graduál hiánya csupán szükségből tűrhető el, azaz gyülekezeti énekléssel végzett, liturgikus éneklés nélküli istentisztelet; tudniillik az ő idejében még esetleg kényszerűségből pótolta a graduálból énekelt szertartást a gyülekezeti ének: *Keresztyéni énekek, melyek az graduál mellett s-annélkül is, az hol azzal nem élhetnek, az magyar nemzetben reformáltatott ecclesiákban szoktanak mondattatni...* RMNY 886, 1107, 1205 stb.

sumot), de valójában közelebb járt ahhoz a másféle valósághoz, mint ahogy gyanította. Mert régen sokkal több köze volt a református és unitárius szertartásnak egymáshoz, még a 18. század végén is, mint 19. században és manapság.

Two Unknown Editions of the Unitarian Hymnal and Their Background

After the Transylvanian Unitarian Church lost its printing office in 1716, it was forced to have the Reformed Church print its hymnals. As a result, in 1775, together with the Geneva Psalter in Hungarian (first edited in 1607, still in use by the reformed), the unitarian Hymnal was published in Debrecen (in Eastern Hungary). Not more than a single copy of it survived. At first, it was misinterpreted by the reformed minister K. Pálffi (1903–1983), who considered it to be a reformed hymnal of unique content and construction, perhaps edited secretly by reformed precentors. Recently T. Bodiss lectured antiphones and psalms collected within it, and he argued that they are in fact Unitarian texts (see Magyar Egyházzene [Review of Church Music] XV (2007/2008) 39–46.). The present study, based on the past century of research, reflects on these texts, and includes a bibliography of writings on the topic.

Another unitarian hymnal of 1761 was produced by the leader of the reformed printing office at Kolozsvár/Cluj/Klausenburg. This is the first report on the existence of this edition. He further concludes that it may be possible that other editions have not been found, perhaps remaining unidentified and damaged copies of reformed Psalters and Hymnals.

The content and construction of the unitarian hymnal was never altered during the 18th century, the editions are page by page copies of the first printing of 1749. They, as compared to the present day form of the unitarian hymnal, show a very complex and rich heritage.

Up to the second part of the 18th century the precentor's charge was to lead music during worship. His pulpit, with the choir around it, was placed at the middle of the church, opposite to the preacher's pulpit. This practice was common to both unitarians and the reformed, reflected in the fact that, at the time, their hymnals and services had many common features.

Műhely

CSEKE PÉTER

KÁRTÉKONY INDULATOK HAJSZÁJÁBAN

A HÚSZ ÉVE ELHUNYT BÖZÖDI GYÖRGY EMLÉKÉRE¹

Otthonirodalmat teremtő kortársaihoz hasonlatosan a *Székely bánja* szerzője (1913. március 9. – 1989. november 25.) is azt a világot írja le, amelynek jövő-jéért írástudói felelősséget érez. Azokat a szálakat keresi, amelyek összekötik őt a nemzeti létet alakító – koronként változó, nemegyszer ellentétes tendenciákat hordozó – történelmi folyamatokkal; amelyek felismerése és befolyásolása értelmet adhat az ő életének is. És mert így indult a világba, Bözödi haláláig társbérletben élt a történelemmel. „A teológiára is azért mentem – vallotta meg élete alkonyán Gálfalvi Györgynek –, mert belebolondultam a szombatosok törtéijába, s azt hittem, hogy ott kedvemre búvárkodhatom. A *Székely bánjában* jól kimutatható, hogy a történelmi fejezeteket nagyobb erudícióval írtam.”² Két évig volt csak teológus, a történelem iránti mohó érdeklődése arra ösztönözte, hogy jogot és bölcsészetet hallgasson a kolozsvári román egyetemen – miközben, 1932-től kezdődően, eredeti hangú költőként, elbeszélőként és tanulmányíróként is bemutatkozott a *Keleti Újságban*, a *Pásztortűzben*, az *Erdélyi Helikonban*, az akkori húszévesek nemzedékét tömörítő (1935-ös) *Hitelben*.

A *Székely bánja forrásánál* című 1967-es visszatekintéséből³ tudjuk, hogy ez időben nagy hatással volt rá Bölöni Farkas Sándor, aki száz esztendővel korábban felfedezte az amerikai demokráciát. Az *Észak-amerikai utazás* szerzőjét joggal tekintette a 20. századi szociográfiai írások „ősapjának”. A másik útítársa Orbán Balázs, aki maga is Farkas Sándor könyvéből tanulta „az öntudatos hazaszerete-

¹ Részlet az Erdély-történeti Alapítvány szervezésében tartott és a Debreceni Akadémiai Bizottság által támogatott Székely konferencián (2009. október 2–3.) elhangzott előadásból.

² Gálfalvi György: *Bözödi György galibái*. Látó 1990/2. 127–133.

³ Bözödi György: *A Székely bánja forrásánál*. Korunk 1967/9. 1197–1200.

tet s a szabadság imádását”. Harmadikként Balázs Ferencet említi, aki 1929-ben „szociográfia-szerű képet nyújtott szinte a kerek világ feléről, új meglátásokkal, új eszmékkel gazdagítva addigi képünket a világról”, és akinek mészköi kísérelti telepe, az egész Aranyosszéket átfogó társadalomreformer munkássága ösztönzőleg hatott rá, amiképpen – az *Erdélyi Fiatalok* közvetítésével – a bukaresti Dimitrie Gusti professzor monografikus szociológiai iskolája is. „Ehhez járult a Viharsarok vidékéről jött forradalmi szél”, amely „új vonásokkal, elemekkel és a jövőt illetően reális színekkel” gazdagította szociográfiai érdeklődését. „Bözödi György könyve illúziókat rombol, éppen úgy, mint Magyarországon Féja Géza vagy Kovács Imre falukutató munkája” – Balogh Edgár rokonította ekképpen az *Erdély felfedezése* első kötetét, nyomban a *Székely bánja* megjelenése után, a Magyarország felfedezésére vállalkozó íróársak teljesítményével.⁴ Nemcsak a műfaji sajátosságok révén tart rokonságot Bözödi műve az Illyés Gyula, Féja Géza, Darvas József, Erdei Ferenc, Szabó Zoltán képviselte irányzattal – állapította meg a szaktudós tárgyilagosságával Gáll Ernő a hetvenes évek elején –: „sok közöttük a szemléletbeli rokonság is.”⁵

„Tündökletes indulása után oly váratlan brutalitással teperte le őt a »felszabadulás« – emlékeztetett Bözödi kálváriás sorsára az író születésének kilencvenedik évfordulója közeledtével Sütő András –, hogy harmincöt éves korában az életmű torzóban maradt, alkotókedve és lehetősége darabokra törött. Minden, amit a börtönévek után írt, alkotott, levéltárakban kutatott, csak keserves kíséreltet volt, hogy visszatárljon hajdani önmagához, hogy tudós álmait, regényírói terveit megvalósítsa.”⁶

Hogy melyek voltak ezek a tervek? A Bözödi életét és munkásságát ugyan csak baráti közelségből ismerő Nagy Pál ekképp sorjáztatja a tényeket: „Folyamatosan kísértette a gondolat, hogy prózát írjon az 1562-es székely felkelésről; torzóban maradt a Gábor Áronról készült regénye (csak fejezetek jelentek meg belőle a folyóiratokban), a ’48-as Erdélyről felhalmozott anyagát ugyancsak szeretne volna szépirodalmi formában is közkinccsá tenni. Tudatában volt annak, hogy kimondottan történelmi, tudományos jellegű munkái is magukon viselik a szépíró kézjegyeit. Az irodalomtörténész, a kritikus Bözödi tanulmányai, cikkei

⁴ Balogh Edgár: *Bözödi Györgyről eddig és ezentúl*. In *Mesterek és kortársak*. Bukarest, 1974, Kriterion. 456–468.

⁵ Gáll Ernő: *Népét szolgáló társadalomkutató*. In *Tegnap és mai önismeret*. Esszék, tanulmányok. Bukarest, 1975, Kriterion. 150–154.

⁶ Sütő András: „Álmodban feladnám a szemüvegedet...” (Emlékezés Bözödi Györgyre). *Hitel* 2002/6. 6–13. Kötetben: *Létvégi hajrában*. Esszék, cikkek, beszélgetések. Debrecen, 2006, Kossuth Egyetemi Kiadó. 48–59.

egyebek mellett azért érdemesek megkülönböztetett figyelemre, mert bennük a szakszerű elemzés, az egyértelmű véleménymondás mély beleérző készséggel párosul. [...] A »galibás« időkben – a fokozatosan kiépülő kommunista-nacionalista diktatúra szellemgyilkos körülményei között – ritkán adatott meg számára az alkotómunka alapfeltétele: a zavartalan nyugalom. Megjelent tanulmányai, történelmi dolgozatai mellett hagyatékában őrzött befejezetlen kéziratok, vázlatok, tervek, egybegyűjtött adatok tanúskodnak dédelgetett elgondolásairól, az értelmező népiség szellemében továbbépülő életmű tág dimenzióiról. [...] Ezekben a megpróbáltatás időkben még inkább vonzották őt az irodalom, a história izgató rejtélyei, megoldatlan kérdései. Erre utalnak kitartó Petőfi-kutatásai, az a szakszerű filológusi belemerülés, ahogyan felderítette a költő élete utolsó szakaszának homályos vonatkozásait. Hagyatékában sok nyoma maradt annak is, hogy szenvedélyesen foglalkozott a magyar őstörténelemmel, a székelység eredetével, sőt nyelvünk egyedülálló sajátosságaival is.”⁷

Fentebb említett tollrajzában Sütő elsősorban azokat a „keserves kísérleteket”⁸ vette számba, amelyekkel a szabadságától gyakorta megfosztott író próbálták a „szocialista pokol” bugyraiból kimenekíteni, 1945 után szerzett lelki sérüléseit baráti empátiával orvosolni. Végző soron: lehetővé tenni számára, hogy életműve kiteljesítéséért küzdhessen.

Hogy miért került anatómia alá 1945 után a *Székel bánja*? Sütő ezt azzal magyarázza, hogy a mű sértette a románság nemzeti önérzetét. Fő művének még az említését is megtiltották. „Valamikor a nyolcvanas évek közepén – idézi korántsem felemelő emlékeit Sütő –, házkutatás utáni lelkiállapotban darvadozva dedikálta nekem ezt a könyvét imígyen: »S. A.-nak barátsággal egy székel, aki bánja, Böződi György.« Akkor azt mondtam neki: szójáték mögé bujtatja a büszkeségét. – Ezt a legelső szellemgyermekedet sose fogod te megbánni. Mert születése óta él, hat, eszméltető erejétől retteg a hatalom, amely vesztét érezve kapcáskodik veled.”⁹

Nagy Pál kortársi visszaemlékezéséből részletesen megismerhető a kártékony indulatok által felszított hajsza története. Az *Erdély* című kolozsvári szociáldemokrata lap cikkírója nem kevesebbet követelt 1945 novemberében, mint azt, hogy „Böződit azonnal tiltsák el a közléstől s háborús bűnősként állítsák bíróság elé” – a *Jónás Ninivében* című, antiszemitának bélyegzett regénye miatt.¹⁰

⁷ Nagy Pál: „Megírni mindent...” In Böződi György: *Földre írt történelem*. Csíkszereda, 1998, Pallas-Akadémia. 267–274.

⁸ Sütő András: i. m.

⁹ Uo.

¹⁰ Nagy Pál: i. m. 273.

Pedig ez a könyv sosem jelent meg. A zsidóüldözések idején ugyanis Böződi leállította a kiadását. Csakhogy a szélsőjobboldali *Egyedül vagyunk* – a szerző tudta és beleegyezése nélkül – időközben megjelentette az egyik részletét. A háború végén kialakult politikai légkörben az sem könnyítette meg Böződi helyzetét, hogy csipkelődő sírverseivel „nem egy ellenséget szerzett magának” baloldali író társai körében.

A Buchenwaldból szabaduló Gáll Ernő kezdeti ideológiai elfogultságai nem kedveztek a két világháború közötti szellemmozgások tárgyilagos értékelésének, a hatvanas évek végén azonban – a szociológia és az etika nemzetközi rangú professzoraként – mély empátiával és elismeréssel írt „a népének elkötelezett társadalomkutató” munkásságáról. „Böződi György nem tartozik sem az életidegen elméleteket kiagyaló katedra-szociológusok, sem a vidékies faktológia pepecselő képviselői közé – szögezte le mérlegelésében. – A múlt és jelen bátor bírálata, realista népi szemlélete teszi könyvét a militáns társadalomkutatás értékes alkotásává. [...] A történész, az író s a népe iránt felelős társadalomkutató erényei találkoznak szerencsésen Böződiben, aki egyben a legjobb hagyományok folytatója. [...] Semmi sem áll távolabb Böződitől, mint holmi mazochista vájkálás a múlt s a jelen hibáiban. A felelősség könyörtelen igazmondásra kötelezi, ám a negatívumok feltárását mindig a biztató kezdeményezések méltatásával kíséri.”¹¹ A mű javított, esetleg bővített újrakiadását sürgette, mert meggyőződése szerint az ösztönzően hathatna a kibontakozó társadalomkutatásra. (Ez a felismerés is hozzájárult ahhoz, hogy később támogatta a csíkszeredai fiatal antropológusok – a regionális kutatásokat végző KAM-osok – intézményteremtő törekvéseit.)

A nyolcvanas években a böződújfalusi székelly szombatosok egyenes ágú lezármazottja, Kovács András ihlető forrásként hivatkozott az időben és témában is „előtte járó” Böződi hajdani riportútjára. A Kriterionnál, majd a budapesti Magvető Könyvkiadónál megjelent *Vallomás a székelly szombatosok perében* című krónikájában (1981, 1983) hosszasan idéz elődje helyszínrajzából. Munkája folytatását – *Útfélen fejfa* (1995), *Mondjatok káddist egy székelly faluért* (1997) – a *Székelly bányja* szerzője már nem vehette kézbe.¹²

A ’89-es változások után – ezt többen felpanaszolják – nem kerül be az újabb értékelvűség szerint készült középiskolai tankönyvekbe; hogy egyetemi diszciplí-

¹¹ Gáll Ernő: *Az elkötelezett társadalomkutató*. Igaz Szó 1969/3. 356–360. Kötetben: *Tegnap és mai önismeret*. Bukarest, 1974, Kriterion. *Népét szolgáló társadalomkutató* címmel.

¹² Vö. Cseke Péter: *A magyar szociográfia erdélyi műhelyei*. Kolozsvár, 2007, Presa Universitară.

na tárgyává is vált a *Székely bánja*, az viszont nem jutott el a köztudatba.¹³ Pedig a Mentor Kiadó az oktatási igényekhez igazodva vállalta a mű újrakiadását. Az írói hagyaték megőrzéséről – már arról, ami a belüleges zsákolók után megmaradt – Gálfalvi György és Nagy Pál gondoskodott. Az ő törődésüknek köszönhető, hogy az író születésének 95. évfordulóján Bogdánfi Zsolt fiatal kutató *Bözödi György hagyatéka az Erdélyi Múzeum-Egyesület Kézirattárában* címmel tarthatott előadást.

A kolozsvári *Helikonban* tette szóvá Szöcs István, hogy a kerek évfordulók Bözödit „nem szokás megünnepelni”.¹⁴ Tudományos szintű megemlékezések azonban történtek. A kilencvenedik születésnapjára az Erdélyi Unitárius Egyház, a kilencvenötödiken az Erdélyi Múzeum-Egyesület felkért előadói erősítették fel a szépíró, a szociográfus, a történész mához szóló üzenetét. A *Helikonban*, a *Korunkban*, a *Keresztény Magvetőben*, a *Székelyföldben*, illetve magyarországi folyóiratokban is közreadott előadások szövegéből kiderült, hogy legmarkánsabban még mindig szociográfusként él a köztudatban, jól lehet rendszerint már költői és szépprózai munkássága is szóba kerül a *Székely bánja* kapcsán. Ezt tükrözi Pomogáts Béla *A magyar irodalom Erdélyben (1918–1944)* című irodalomtörténetének első kötete is, amely nemcsak a szociográfiának szánt fejezetben (*Szociográfia és valóságirodalom*, 326–335), hanem az íróról megrajzolt portréban (373–375) is úgy említi Bözödi „történeti szociográfiáját, mint „az erdélyi magyar társadalomkutatás klasszikus művét”. Elemző bemutatására azonban nem tér ki.

Szerencsé(nk)re megtette ezt a kolozsvári származású Poszler György akadémikus, aki 1996-ban nagy örömmel fedezte fel a radikális-népi költő-szociográfus alulról felfelé építkező civiltársadalmi programját. Amely „nem az államra épít, hanem a társadalomra. Az állam jó, ha segít, de legalább engedje. Hogy is mondta Bibó István? Abnormális fejlődésben – a kelet-európaiban – az állam államosítja a társadalmat. Normális fejlődésben – a nyugat-európaiban – a társadalom társadalmasítja az államot. Erről van szó. A fejlődés normális, nyugat-európai változatáról. Ha nem is megvalósításáról, legalábbis megközelítéséről. Ahol a társadalmasított államban az önmagát felépítő és kisebbségi magyar civil közösség megmentheti-átmentheti önmagát az egyetemes magyarság szellemi egységének, az adott utódállam politikai egységének egyértelmű gazdagodására.”¹⁵

¹³ Vö. Sütő András: i. m.

¹⁴ Vö. Karácsonyi Zsolt: *Buborékirodalom*. Beszélgetés Szöcs István íróval, kritikussal. *Helikon* 2008/15. (aug. 10.).

¹⁵ Poszler György: „*Székely bánja*”. *Liget* 1997/2. 63–71. kötetben: *Az eltévedt lovas nyomában*. Budapest, Balassi. 582–590.

SZABÓ ELŐD

MEGFOGOM A KEZED...

EGYHÁZI BESZÉD DR. KOVÁCS LAJOS PÜSPÖK EMLÉKÉRE
SZÜLETÉSÉNEK 100. ÉVFORDULÓJA ALKALMÁBÓL¹

„Mert a teremtet világ sóvárogva várja az Isten fiainak megjelenését.” (Róm 8,19)

Tizennégy éves sem voltam, amikor nagyapám, dr. Kovács Lajos püspök meghalt. De feltételezem: amikor felkértek, hogy e megemlékezés alkalmával szószéki szolgálatot végezzek, nem azt várták el tőlem, hogy az egyházat szolgáló püspökről, a nyelveken beszélő és tudományokban jártas teológusról, tanárról beszéljek – mert ezekről beszélni nem nekem lenne a legkönnyebb, hanem kortársainak, barátainak, tanítványainak. Amikor felkértek, minden bizonnyal arra gondoltak, valami olyasmit mondok, amit csak az unoka, a közeli hozzátartozó mondhat el, gyermekkori emlékeiből merítve. Valami olyasmit kellene mondanom tehát, ami nem az egyháztörténelem lapjaira tartozik, s éppen ezért nem írhatja felül semmi, még akkor sem, ha új források kerülnek elő egy régi korszak sötét évtizedeiből.

Éppen ezért emlékeket idéző hangon kezdeném. Emlékeimben él, amint az ősz hajú nagypapa, „Tata”, legboldogabb módon közrefogva két drága unokája által, kezüket fogva Kolozsvár főterén sétálgat, s közben meg van győződve róla, hogy az ő unokáinál szebbek és nagyszerűbbek sehol a világon nincsenek. S a Főtéren nemcsak embereket nézegetünk, nemcsak a virágokban gyönyörködünk! Nagypapa fölmutat a téren álló szoborra, s fősorolja azoknak nevét, akik ott állnak Mátyás király körül: Szapolyai János, Báthori István, Kinizsi Pál és Magyar Balázs. Talán nem is volt Kolozsváron ilyen kiskorú kisgyermek, aki így föl tudta volna sorolni e neveket – anélkül, hogy megértené történetüket. De megtanultuk! S azóta is tudjuk, mert olvastunk, tanultunk róluk, mert érdekelt bennünket... de tudjuk, elsősorban azért, mert ő tanított meg rá. A szoborcsoport alakjai nemcsak a magyar és erdélyi történelem nagyjai számunkra, hanem olyan csodálatos szereplők, akik elválaszthatatlanok lettek nagyapánk emlékeitől is.

A másik emlék már azokból az időkből való, amikor Tata már nem volt közöttünk. 1999 karácsonyán először léptem szószékre gyülekezeti közösség előtt,

¹ Elhangzott Ürmösön 2009. november 13-án és Kissolymoson november 14-én.

Vargyason, elsőéves teológiai hallgatóként, első legációs szolgálatom alkalmával. Akkor nagyapám karácsonyi beszédével szolgáltam, amelynek bibliai alapgon-dolata Pál apostol Rómaiakhoz írt leveléből származott: „A teremtett világ só-várogva várja az istenfiak megjelenését.” Mint egykor a kolozsvári Főtéren, talán e karácsonykor is túl fiatal voltam még, hogy e szavakat, e beszédet megértsem, de ösztönösen éreztem szépségét, s mint a szoboralakok nevei, e szavak is – tíz év után – még mindig bennem élnek. Ma már azért, mert bár azóta sok mindent tanultam könyveknek lapjairól és sok mindent tapasztaltam az élet „lapjain”, ő mondta nekem ezt először – s ezért mindig több lesz az egy bibliai üzenetnél.

Életének viszontagságaira tökéletesen ráillenek Pál apostol szavai. Ő is min-dig valamire várt: várta a tudás megszerzését, várta a családi élet épülését, várta a teológiai katedra mellett diákjainak érdeklődő értelmét, várta egyházának jobb, ígéretesebb jövőjét egy olyan korban, amikor az egész világ körülötte szinte re-mény nélkül élt a sötétségben, a nyomott némaságban, a lelketlenségben. Várt – mint ahogy az adventi várakozás mindig jellemzője az Istenben bízó embernek. Várt, de nem tétlenül, nem ölbe tett kézzel, hanem mindig cselekedve, tudása, de ennél sokkal lényegesebben: lelkiismerete szerint. Aki szemébe nézett, aki hal-lotta szavát, aki megérezte sugárzását, nem a tudást, nem a bölcsességet, nem a tekintélyt érezte lehangsúlyosabban, hanem a lélek tisztaságát.

Unokaként csak fehér hajú nagyapaként ismertem. De nemcsak haja volt fehér, hanem lelkének tisztasága is. Tanulva, önmagát képezve várta a tudást, szeretettel és áldozatkészen építette a családját, törődéssel és bizalommal várta diákjait, egyszerű, de töretlen cselekvésvágygal várta egyházának szebb jövőjét, reményteljes üzenetével felkeresve minden gyülekezetét, minden rá bízott hívő ember otthonát. S a várakozás, a reménység abból a meggyőződésből fakadt, hogy Isten előbb vagy utóbb igazságot és szebb jövőt szolgáltat azoknak, akik só-várogva könyörögnek hozzá, s akik kitartóan cselekednek azért, hogy ez a szebb jövő valósággá váljék.

Olyan sokszor sétáltunk vele kézenfogva! Néha még moziba is elvitt ben-nünket, s karácsonykor, miközben otthon az angyal feldíszítette a csodák fáját, mindig az ő kíséretében mentünk a Vasutaspark játszóterére vagy a Sétatér öreg fái közé. Sokszor fogott kézen, s mutatott ezt vagy azt nekünk, s közben éreztetett velünk mélységes nagyapai büszkeséget és szeretetet.

Ma, amikor ennek az egyházközségnek, lelkészének, vezetőségének, híveinek jóvoltából születésének centenáriumát ünnepeljük, képzeletben tegyük mi is azt vele, amit ő tett annyiszor unokáival! Idézzük magunk közé őt, s fogjuk kézen, ve-zessük őt végig mindazokon a helyeken, amelyekre kíváncsi lehet, s amelyeknek alakulását, növekedését vagy hanyatlását bizonyára számon tartaná.

Megfogom a kezét, s mindenekelőtt ezt a helyet, ezt a falut, ezt a templomot, ezt a gyülekezetet mutatom meg neki. Lássa, hogy szülőfaluja, bölcsője nem felejtette el őt! Lássa, hogy ebben a kis gyülekezetben még most is várják a szebb jövőt, s most is igyekeznek cselekedni és imádkozni azért, hogy Istenhez méltóbb, áldott életet élhessen az ember!

Megfogom a kezét, s bevezetem a teológia tantermeibe, ahol még ma is sokszor hangzanak el az ő szavai, az ő munkáit olvassák és tanulmányozzák ifjú nemzedékek – de vannak új gondolatok, új munkások, akik átvették a fáklyát, akik ráépítettek az alapra, s vannak új, tudásra éhes, szolgálatra vállalkozó ifjak, akik készek folytatni az aratást. Tanítják és tanulják a módját annak, hogy cselekvően, szolgálattal várakozzanak egy élő és épülő egyház szebb jövője után.

Megfogom a kezét, s elviszem a Szamos, a Duna és az Olt mentére, hogy számba vehesse, mi történt a számára legfontosabbakkal: hogy láthassa gyermekeinek életét, örömeit és gondjait, bánatait; hogy láthassa unokáit, amint a szószeiken vagy a kórházban tudásuk – s mint hiszem: mindenekfelett lelkiismeretük – szerint dolgoznak, szolgálnak, cselekednek egy szebb, áldottabb, várt és sóvárgott emberi életért; hogy láthassa dédunokáját, aki mosolyával, jókedvével talán legközelebb van ahhoz az áldott állapothoz, amely után emberi életünk gondjai közül sóvárgunk.

Megfogom a kezét, s elviszem Erdély négy égtájára, faluról falura és városról városra; vidékeken, tájakon keresztül olyan helyekre, amelyek jól ismertek számára. Elviszem a templomokba, újakba és régiekbe; gyülekezetekbe, ünnepekre vagy egyszerű, csendes vasárnapokra; egyházközségi, keblitanácsi vagy egyetemes egyházi gyűlésekre, hogy lássa, élje át a heves vitákat, s a kemény szócsaták mögött is lássa meg azt, hogy e keménység s e tűz csupán abból a tiszta sóvárgásból származik, amely mindannyiunkat hajt: hogy azt a szebb, jobb, istenibb világot mihamarabb megtaláljuk, megvalósítsuk.

De valljuk meg mind – kissolymosiak, hozzátartozók, egyházi vezetőség –, hogy e képzeletbeli séta nem csak büszkeséggel töltene el bennünket, s örömmel áldott emlékü Kovács Lajost! Valljuk meg, s ne féljünk e vallomástól, mert arra is áldott alkalom ez az emlékűnnep, hogy öhozzá mérjük magunkat és életünket; hogy választ keressünk arra a kérdésre: mi az, amire nem lennénk büszkék, ha neki kellene beszámolnunk életünk folyásáról. Érezzük magunkon hiányosságaink és bűneink felszámolásakor a megrovásban is szelíd tekintetet, amely inkább szégyenérzettel töltött és tölt el, mintsem félelemmel és rettegéssel, s hatása éppen ettől volt olyan erős, olyan mély.

Sok minden megváltozott az eltelt tizenöt év alatt. A kolozsvári Főtér, amelyen nagyapánk büszkén sétált unokáival, ma már egészen más képet mutat; rengeteg erdőt pusztítottak el a kedvenc pihenőhelyen, a Hargita tiszta levegőjű tájain; s a sóvárgott szép jövő a nagy ígéretek ellenére sem érkezett még meg életünkben a sötét évtizedek szétfoslása után. Mert az átkos rendszer kegyetlenségét a szabadság, a *minden rosszra való* szabadság lelketlensége váltotta fel; a titkos hivatalok és ügynökök hatalmát a pénz mindenhatósága helyettesíti; s ma sem számít az ember, az egyén, a lélek egyedisége a világban, hanem csak a tömegek, a számok, a termelés, a haszon; s ma már nem a tilalmak, a fenyegetés tartja távol az embereket a templomtól, Istentől, hanem a közömbösség, a lelki ellustulás és igénytelenség.

S mindezek ellenére vannak, akik el akarják hitetni velünk: ez így jó, ez így az a világ, amiről álmodoztunk.

De ha a Mátyást és vezéreit ábrázoló szobrokat le is döntenék, ha a Hargita összes fenyőfáját el is tüntetnék, s ha minden álmaink és szándékaink ellenére történik is – ha kézen fogjuk a Püspököt, az Édesapát, a Nagyapát, az Embert, s ő megérzi a jobb iránti sóvárgásunkat, akkor nem kell lehajtott fővel állnunk előtte. Mert amíg él bennünk a sóvárgás, a vágy a jobb, a szebb, az áldottabb iránt, addig cselekedni, áldozni, szolgálni is tudunk, mert érezzük, hogy érdemes, mert érezzük, hogy értelme van, mert érezzük, hogy így őrizhetjük méltóképpen emlékét.

Ő szól hozzánk ezen az ünnepen: „Az egész teremtett világ egyetemben fohászkodik és nyög mindezideig. Szükségünk van újjászületésre, áldott, gazdag tartalmú karácsonyra, szükségünk van a karácsonyi örömuzenet magasztos eszménye áldott megvalósulására. Rajtunk áll, hogy a karácsony szépségéből, ragyogásából, kimeríthetetlen gazdagságú eszmei tartalmából valami a mi életünkben is megvalósuljon. Sok tekintetben tőlünk függ, hogy ne csak karácsony ünnepén teljék meg lelkünk szépséggel, melegséggel, emberi részvétellel, megbotcsátással, a békesség szent hangulatával, hanem nemesedjék egész életünkben általános emberi magatartásunkat és cselekedeteinket meghatározó diadalmas erővé és megingathatatlan hatalommá.”

Korábban azt mondtam: képzeljük el, hogy megfogjuk most a kezét. Most azt mondom: *ismerem a módját* annak, hogy valóban megfogjuk kezét! Fogjuk meg *egymás* kezét, imádkozzunk, emlékezzünk és sóvárogjunk cselekedve, áldozva, szolgálva a szebb jövőért, Isten országáért! Ámen.

Bilal Cleland nyugdíjba vonulása előtt az Ausztrál Iszlám Tanácsok Szövetségének (Australian Federation of Islamic Councils) titkára, az Ausztrál Magánvállalkozói és Ipari Egyesület elnöke, valamint a Victoriai Muszlim Jóléti Bizottság elnöke volt. Számos könyv, tanulmány és tankönyv szerzője. Alábbi előadása a melbourne-i Unitarian Peace Memorial Church közösségének meghívására készült 2003-ban.

BILAL CLELAND

ISZLÁM ÉS UNITARIZMUS: AZ IGAZSÁG ÉS AZ IGAZSÁGOSSÁG KERESÉSE

Azok a muszlimok, akik tudnak az unitáriusokról, elsősorban teológiai fogalmakban látják őket: Jézus azon követői ők, akik Isten egységét rendíthetetlenül vallják. De ugyanezek a muszlimok talán elképedve tekintenek az unitarizmus modern formájára, amely az emberi értelmet az isteni kijelentés szintjére emeli. Igaz, hogy vannak unitáriusok, akik az értelmet a vallás legvégső tekintélyének tekintik, de mások a rációban olyan eszközt látnak, amely a nem-tökéletes szentírással együttműködve iránymutatást tud mutatni az életben.

Évszázados összekapcsolódás

Az iszlám történetírás évszázadokra visszanyúlóan kapcsolatot lát a keresztény unitáriusok és a muszlimok között. Mi több, amikor Hérakleiosz, a 7. századi bizánci császár először hallott Mohamedről és tanításáról, azt hitte, hogy csupán egy újabb ariánus eretnecség tört fel a sivatag mélyéről. Erre az időre a bizánci kereszténységnek már hosszú múltja volt az eretnekekkel való bánásmódban: a régi római megtorlás kegyetlen eszközeit alkalmazva legtöbbször megvakítással és bebörtönzéssel munkálta a másként gondolkodók teljes kiirtását. Nem mai keletű a vallási másságot mint egyfajta hazaárulást, az állam elleni veszélynek tekinteni.

A muszlimok úgy látják, hogy az unitárius hit feltörése az 1500-as évek Nyugat-Európájában közvetlenül kapcsolódik a Biblia nemzeti nyelvekre való fordításához. Amíg a Biblia a mindennapi embertől el volt zárva, annak történeteit kizárólag a papok és templomi képek elmesélései közvetítették. Amikor azonban a laikusok közvetlenül olvashatták a Bibliát, nyomát sem találták abban pápá-

nak, papoknak, püspököknek, háromságnak, de még csak gazdagoknak sem Jézus követői között. Ezek a felismerések közvetlenül hozzájárultak az unitarizmus modernkori formájának kialakulásához, amely hamar befolyásossá vált számos nyugat-európai országban, majd később az Egyesült Államokban. Fontos azonban, hogy akárcsak a Biblia ezen kora-modern olvasói, az unitárius hit eredetét a muszlimok is Jeruzsálemre és közvetlenül Jézus üzenetére vezetik vissza.

Meggyőződése mind az unitáriusoknak, mind a muszlimoknak, hogy az első századi történések kétes megbízhatósággal őrződtek meg az Újszövetség lapjain. E kijelentés nem az elbeszélések alapvető igazságtartalmára utal, hanem a részletek megjelenítésére és az értelmezési keret tendenciózusságára. A muszlimok úgy tekintenek az újszövetségi könyvekre, mint amelyeket többségükben a tarsuszi Pál és tanítványai írtak. Pál nem ismerte Jézust, mégis követői váltak a legbefolyásosabbá a kialakuló egyházban. Nem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy az Újszövetség nagyszámú levele közül egyetlen egy származik Jakabtól, akit az Úr testvérének neveztek, az összes többi Páltól és tanítványaitól.

Jézus nem állította magáról, hogy Isten lenne. János evangéliuma szerint egyszer így szólt Jézus: „az Atya nagyobb nálam.” (14,28). De hogy egy próféta ezt mondta volna, az egészen valószínűtlen, hiszen egyáltalán nem volt kétséges sem számára sem korai követői számára, hogy egyetlen Isten van, és ember nem hasonlíthatja magát Őhozzá. Az efféle képzetek pogány eredetűek. Mint minden más próféta, Jézus is azt tanította, amiről úgy tudta, hogy Isten jelentette ki számára.

A Bibliában leírtak értelmezésével kapcsolatos nehézségek megvilágítására nézzünk meg egy rövid tudósítást. A Mt 19,16–17 versekben egy nagyon fontos párbeszéd zajlik Jézus és egy fiatal férfi között, amelyet a Károli-fordításban még így olvasunk: „És íme hozzá jöven egy ember, monda néki: Jó mester, mi jót cselekedjem, hogy örök életet nyerjek. Ő pedig monda néki: Miért mondasz engem jónak? Senki sem jó, csak egy, az Isten. Ha pedig be akarsz menni az életre, tartsd meg a parancsolatokat.”

Itt tehát egy félreérthetetlen utalást találunk arra nézve, hogy Jézus nem kívánta istenként bemutatni önmagát. Ez a világos szándék azonban könnyen elkendőzhető a fordítás enyhe torzításával. A Magyar Bibliatársulat újabb fordításában a párbeszéd már így jelenik meg: „Odament hozzá valaki, és ezt kérdezte: »Mester, mi jót tegyek, hogy elnyerjem az örök életet?« Ő így válaszolt neki: »Miért kérdezel engem a jóról? Csak egy van, aki jó. Ha pedig be akarsz menni az életre, tartsd meg a parancsolatokat.«¹

¹ A tanulmány itt a King James Bible és a Jerusalem Bible fordításvariánsokra utal. A tanulmány szerzője valós jelenségről beszél, de a választott rész ennek szemléltetésére alig-

Jakab, „az igaz”

A jézusi mozgalom vezetését a mester távozása után „az igazságos” Jakab vette át, aki, a tarzusi Pállal ellentétben, együtt élt és együtt vándorolt Jézussal. Az egyháztörténet szerint a közösség vezetése három apostol kezébe tétetett le: Jakab, János és Péter kezébe. Jakabot, aki Jézus testvére volt, a közösség ruházta fel a legfőbb vezetői feladattal, „Jeruzsálem püspökségével”, ahogy Euszébiosz mondja.² Tamás evangéliumában, amely Jézus tanításainak egy korai gyűjteménye, de nem került be a keresztény Bibliába, Jakab jelentőségét így őrzi meg a 12. vers:

„A tanítványok mondták Jézusnak: »Tudjuk, hogy el fogsz menni közülünk. Ki lesz a nagy fölöttünk?« ²Jézus mondta nekik: »Bárhonnan jöttetek, Jakabhoz, az Igazhoz kell mennetek, akiért az ég és a föld keletkezett.«»

Az első századokban „az igaz” Jakab szerepének szándékos leértékelésével találkozunk. A harmadik századi palesztinai püspök Euszébiosz ezt írta róla: „Az ő felülmúlhatatlan igazságossága miatt Igaznak és Obliasnak nevezték – ami a mi nyelvünkön »a népek bátyja és az Igaz« –, ezzel is betöltve a rá irányuló próféciaikat.” Akárcsak az őt kiemelten tisztelő unitáriusok, Jakab is az igazságosság és jogosság harcosaként az emberek védelmezője volt.

Az Újszövetség Jakabnak mégis csak egyetlen ősegyházi levelét őrizte meg. Több kutató úgy véli, hogy e levél Pál leveleire válaszként íródott. Annyi bizonyos, hogy a levél Jézus azon zsidó származású követőit szólítja meg, akik továbbra is megtartották a Tórát. Arra intette a közösség tagjait, hogy társadalmi hovatartozás szerint ne különböztessék meg az embereket, mert ez a Törvény megtörését jelentené. Ha valaki a Törvény valamely parancsolatát megtöri – érvel a levél –, azzal a teljes Törvényt hatályon kívül helyezi. A levél ugyanakkor figyelmeztet arra, hogy az Istenben való hit nem elégséges. Ezt a démonok is hiszik. A jó cselekedetekre feltétel nélkül szükség van. És ezzel Jakab egészen szembehelyezkedett Pállal, aki szerint az üdvösséghez elégséges a hit.

Az 5. fejezetben a következőket mondja:

„¹Tehát, ti gazdagok, sírjatok és jajgassatok a bekövetkező nyomorúságaitok miatt! ²Gazdagságotok megrothadt, ruháitokat megrágta a moly, ³aranyotok

ha alkalmas, hiszen a görög eredeti alapján (Διδάσκαλε, τί ἀγαθὸν ποιήσω ἵνα σχῶ ζωὴν αἰώνιον) a későbbi fordítás mind az angol, mind a magyar változatban szöveghűbb. (A fordító megjegyzése)

² Euszébiosz Egyháztörténete (Ókeresztény írók 4.) Szent István Társulat, 1983, 2,23

és ezüstötök megrozsdásodott, és rozsdája ellenetek tanúskodik, és megemészti testeteket, mint a tűz. Kincseket gyűjtöttetek még az utolsó napokban is. ⁴Íme, a földjeiteket learató munkások bére, amelyet visszatartottatok, égre kiált, és az aratók panasza eljutott a Seregek Urának a fülébe. ⁵Dőzsöltetek a földön és tobzódtatok, hizlaltatok a szíveteket, mint az áldozati állat levágásának napján. ⁶Elítéltétek, megöltétek az igazat, s ő nem állt ellen nektek.”

Pál és Jakab eltérő megítélése Róma által

Az ApCsel 21,17-től kezdődően egy beszámolót találunk arról, ahogy Jakab és a vének megfeddik Pált, amiért Mózesről való elszakadásra tanítja a pogányok közt élő zsidókat, és arra biztatják, hogy a hithűség látszatának megőrzése érdekében mutasson be tisztulási szertartást a templomban. A templomban azonban felismerik benne azt a személyt, aki „a nép ellen, a törvény ellen és a szent hely ellen tanít mindenütt mindenkit”. Általános lázadás veszi kezdetét. Pált ebben a végveszélyben római állampolgársága menti meg, aminek köszönhetően a megszálló római hatalom védelme alá kerül. Katonai kísérettel sértetlenül átkísérik Cézáréába, ahol a helytartó palotájának fogdájában két évet tölt. Ez idő alatt többször van alkalma elbeszélgetni Felix helytartóval, egészen annak i. sz. 60 körüli eltávolításáig.

Fesztusz, az új kormányzó közvetlenül kinevezése után ellátogat Jeruzsálembe, és ott Pál ügyét is elébe tárják. A cézáréai kihallgatás alkalmával Pál megismétli védőbeszédét, amely szerint ő semmiféle büntetendő nem követett el sem a zsidó törvény, sem a templom, sem a császár ellen. Amikor azonban Fesztusz az ügy tisztázásának helyszínéül Jeruzsálemet javasolta, Pál a császárhoz fellebbezett, hogy ezzel kivédje az oda való visszaszállítását.

Nem sokkal e történések után a római bábu, II. Agrippa király és Bereniké húga, akik a közbeszéd szerint vérfertőző kapcsolatban éltek, meglátogatták Cézáréát, ahol maguk is találkoztak Pállal. Róma és a bábkirály Heródesek közti szoros összefonódásra jó bizonyosság az, hogy Berenikét később annak a Titusznak a szeretői között találjuk, aki a Vespasianus-vezette jeruzsálemi ostrom másodparancsnoka és Róma későbbi császára.

Pál úgy beszél Agrippához, mint a hívők egyikéhez. Az ApCsel szerzője szerint e beszédmód Agrippát annyira megérinti, hogy így kiált fel: „Majdnem ráveszel engem is, hogy kereszténnyé legyek!” (26,28). Aztán „Agrippa pedig ezt mondta Fesztusznak: »Szabadon lehetne bocsátani ezt az embert, ha nem fellebbezett volna a császárhoz.«”

Meglehetősen más bánásmóddal találkozunk a negyedes fejedelem Heródes részéről Keresztelő János irányában, vagy a Fáraó részéről Mózes irányában. E kíméletes bánásmód magyarázatát Pál ideológiai alapállásában kell keresnünk, amellyel ő túllépte mindazt, amit a Törvényhez hű csoportok mint alapvetőt és igazat képviseltek, elsősorban a tirannusokkal szemben. Sokkal inkább úgy jelenik meg, mint a „behízalgók” egyike, akikről a Holt-tengeri tekercsek oly megvetéssel beszélnek.

Josephus Flavius többször is megörökíti a római hatalom és azt kiszolgáló bábkirályság kegyetlen természetét *A zsidó háborúban*. Jeruzsálem 70 utáni elését követően, amikor ezek estek fogságba, Titus hajón ellátogatott Cézáreába, majd Cézarea Filippibe ment, „itt hosszabb ideig tartózkodott, és sok játékot rendezett. Ezeken rengeteg hadifogoly pusztult el: vagy a vadállatok elé vetették őket, vagy kényszerítették, hogy csoportosan életre-halálra küzdjenek egymással.”³ Néhány hónappal később, fivére születésnapjának cézárei megünneplésén újabb 2500 embert végeztetett ki, sokat közülük elevenen égetve el.

Ilyen körülmények között tehát, amikor a római hatóságok kegyetlenül üldözték Jézus követőit, Pál a következőket írta a római keresztényeknek címzett levelében:

„¹Minden lélek engedelmeskedjék a felettes hatalmaknak, mert nincs hatalom mástól, mint Istentől, ami hatalom pedig van, az az Istentől rendeltetett. ²Aki tehát ellene szegül a hatalomnak, az az Isten rendelkezésének áll ellen; akik pedig ellenállnak, azok ítéletet vonnak magukra. ³Mert a jócselekedet miatt nem kell félni az előjáróktól, hanem csak a rossz miatt. Azt akarod, hogy ne kelljen félned a hatalomtól? Tedd a jót, és dicséretet kapsz tőle: ⁴mert Isten szolgálja az a te javadra.” (13. fejezet)

Amikor 62-ben Fesztusz váratlanul meghalt, a római kormányzói szék időlegesen betöltetlen maradt. Agrippa ezt az időt használta fel arra, hogy az „igaz” Jakabot kivégeztesse. Miközben Agrippa szimpátiát mutathatott Pál irányában, ennek nyoma sem volt a Jeruzsálemi Közösség vezetője felé, akit még Pál maga is úgy ismert el, mint a „egyház egyik oszlopa”. Innen nem nehéz tovább következtetni arra, hogy míg Jakab olyasmit képviselt, ami veszélyt jelentett a zsarnokság létre nézve, addig Pál valami egészen másfélét. Az igazság szószólói sosem voltak népszerűek a diktátorok előtt.

Jakab, „az igaz”, „a népek bátyja” a Törvény és Jézus evangéliuma iránti feltétlen hűségéért lett mártírrá.

³ Josephus Flavius: *A zsidó háború*. Talentum, 1999. 496–494.

A legkorábbi evangéliumi közösséget évtizedeken át Jézus rokonai vezették. Ezt a közösséget a görög keresztények a „körülmetéltek egyházának” nevezték, mivel a jeruzsálemi közösség minden vezetője és tagja egészen 135-ig a zsidók közül kerültek ki. A vonal akkor tört meg, amikor Hadrianus császár minden zsidót kiűzetett Jeruzsálemből. Ők ellenálltak, teljes körű lázadást szerveztek, de vesztek. A jeruzsálemi közösség Transzjordánia és Szíria területén szétszóródott. Úgy ismerték őket, mint „a szegények”, vagy héber nevükön „ebioniták”. Az elpusztított Jeruzsálem helyén a császár új várost alapított Aelia Capitolina néven. Ezt pogányokkal népesítették be, és az egyház vezetése azok kezébe került, akik Pál nyomvonalán haladtak, és akik a hatalom előtti meghajlást tanították.

A zsidók nem tértek vissza Jeruzsálembe egészen a hetedik századig, amikor a muszlimok felszabadították azt Bizánc alól.

Jézus korai követői olyan emberekből álltak, akik Istennek rendelték alá magukat. Ha a szó eredeti jelentését vesszük, azt mondhatjuk, hogy azok az emberek jó muszlimok voltak (bár a „muszlim” hallatán ma a szervezett iszlám vallás követőire gondolunk, az eredetileg „Isten akaratának engedelmeskedő” embert jelentett, a pre-islám időszakot is beleértve). A „szegény” vagy „ebionita” megnevezés nem az anyagi állapotra utalt, hanem az Istentől függés teljes elfogadására, amely gondolat szintén meghatározó maradt az iszlám hagyományban is. Ez az állapot természetesen nem a világgal szembeni teljes passzivitást jelenti, hanem türelemmel átítatott cselekvést, amit mi *sabr* névvel illetünk. Ezek az emberek Isten szuverenitását fogadták el, szemben azokkal, akik az isteni császárság szuverenitását fogadták el.

A visszatérő eretnekség

Mintegy kétszáz évvel később, a niceai zsinat korában, számos „eretnekség” újjult ki, amelyeket a zsinaton is részt vevő nagytekintélyű cézáreai püspök, Euszebiosz vehemensen kárhoztatott. Ezek többnyire abból az alapállásból indultak ki, hogy Jézus ember volt, aki prófétaként Isten üzenetét hirdette. A mostanra túlnyomóan pálivá lett egyház a Jézus emberségéről szóló tanításra úgy tekintett, mint egy ősi eretnekség újraeledésére, amelyeket valakik újra és újra kitalálnak. Az ebioniták feledésbe merültek. De az úgynevezett eretnekség, amely valójában az igazságot képviselte, a 264-ben püspökké kent Szamoszatai Pál meggyőződéssévé lett.

Szamoszatai Pál azt tanította, hogy Jézus ember volt, tehát elutasította az inkarnáció doktrínáját (azaz hogy Isten emberré lett), és megtiltotta Krisztust dicsőítő himnuszok éneklését a templomokban, mert azokat újításoknak tekintette.

Lényegében a muszlimok is hasonlóan gondolkoznak Jézusról. A pauliciánusok, azaz Szamoszatai Pál követői, évszázadokon át felismerhető hagyományvonulatot képviseltek, miközben állandó üldözésnek voltak kitéve a hivatalos egyház részéről. A muszlimok keletkezésüket követően már felismerték a pauliciánusokban a bizánci birodalom elleni lehetséges szövetségest. Egyesítve az erőket Kostantinápoly közelében, huzamos ideig ellenállást tartottak fenn a birodalom hadseregével szemben. Eközben a pauliciánusok közül sokan muszlimokká lettek, felismerve a közös unitárius eszmei gyökeret. Egy kisebb csoport pedig még az áttérés után is pauliciánusnak nevezte önmagát.⁴

Arianizmus és Spanyolország

Amikor a muszlimok 711-ben Tanger és Cotta keresztény kormányzójának kérésére bevonultak Spanyolországba, ott egy Roderik királyhoz, a hivatalos katolikus egyház által támogatott uralkodóhoz hű néppel találták szemben magukat.⁵ Ebben a térségben a katolikus egyház nemrég kerítette befolyása alá a monarchiát, hiszen a vizigót Spanyol Királyság ariánus (unitáriánus) volt évszázadokon át. Az új katolikus monarchia célul tűzte ki a disszidentek megsemmisítését, így a zsidókat és az ariánusokat. A muszlimok érkezése előtt 18 évvel egy zsidó felkelés tört ki, amelyet a király kegyetlenül megtorlással vérbe fojtott. Ők örömmel fogadták a muszlimokat.

Az ariánus kultúra még sokáig meghatározó maradt mind a lakosság, mind a klérus körében. Ennek tudható be, hogy az iszlám terjeszkedése óta most először történhetett meg, hogy Mohamed prófétaságát nagyszámú papi személy elfogadta. A lakosságnak is jelentő része – korábbi kultúrájukhoz való hűségükben – muszlim hitre tért.

Az iszlám kultúra a kor divatkultúrája lett. Egy Alvar nevű szerzetes 854-ben arról panaszkodik, hogy a fiatal keresztények a divatot követik, és a káldeaiak (muszlimok) tanítását és filozófiáját fogadják el.

Tudorok és Stuartok

Nyolcszáz évet átugorva forduljunk most egy nemrégiben megjelent könyv felé, amely az adott korszakot tárgyalja. *Az iszlám Angliában 1558–1685 (Islam*

⁴ Faruqi, Ismael – Faruqi Lois Lamya: *The Cultural Atlas of Islam*. Macmillan, New York, 1986.

⁵ Thomson, Ahmad – Ata ur-Rahman: *Muhammad. Islam in Andalus*. Ta-Ha Publishers, London 1996.

in Britain 1558–1685) könyvében a palesztinai keresztény szerző, Nabil Matar arra a megállapításra jut, hogy az angliai muszlim áttérési beszámolókból ismételen megjelennek az unitáriusok. Matar könyvében lényegében ezt a szoros összekapcsolódást próbálja meg tisztázni.

„Az iszlámra áttérő angolok beazonosítását leginkább abban a fogalomzavart tükröző kifejezésben lehet megragadni, amelyet a korban mint »mohame-tan« emlegettek. Ezzel nemcsak a muszlimokat jelölték, hanem időnként azokat az antitrinitárius keresztényeket is, akiket mindig az iszlám iránti túlzott vonzalommal gyanúsítottak.”

A könyv idézi Thomas Calvert szavait, aki egy kereszténnyé lett rabbi áttérési beszámolójához a következő megjegyzést fűzi: „Ha egy keresztény mohame-tánná lesz, akkor először az arianizmussal és szocinianizmussal kezdi, és akkor a turcizmus [iszlám] már nem is olyan szokatlan világ.”

„Ez a fajta azonosítás az unitáriusok és muszlimok között általánosnak mondható ebben az időszakban – állapítja meg Matar. Akik antitrinitárius tologiai felfogás közelébe merészkedtek, azokra mint kriptomuszlimokra tekintettek, és fordítva: az ortodox teológusok mindinkább muszlimokat láttak, amikor unitáriusokat néztek.”⁶ Matar szerint „az unitáriusok, vagy ahogy előszeretettel nevezték magukat, a szociniánusok voltak a legaktívabb csoport... annak terjesztésében, hogy a iszlám teológia közelebb áll teológiai felfogásukhoz, mint a protestáns vagy a katolikus. Számukra a muszlimok olyan vallási szövetségest jelentettek, akik a keresztény Szentírás értelmezésének általuk gyakorolt helyességét igazolták, mivel mindkettő elutasította a Szentháromság dogmáját. Igaz ugyan, hogy az unitáriusok számos „hibát” fedeztek fel a Koránban, az Isten egységét valló muszlim teológiát mégis közelebb érezték magukhoz, mint a Kalcedon utáni keresztény hagyományt.”

Az ismeretlen szerzőtől származó *Indítvány a Szentháromság és az inkarnáció dogmájával kapcsolatban* (A Letter of Resolution concerning the Doctrine of the Trinity and Incarnation, 1693) a muszlim teológia és hadászat világsikerét a szociniánus unitarizmus melletti érvként használja. Meggyőződése, hogy világszinten nem erőszakos térítés következtében van több muszlim, mint keresztény, hanem azért, mert a muszlimok „a Korán nagy igazságát, Isten egységét” hirdetik. Az iszlám azért erősebb a kereszténységnél, mert alaptanítása az igazságon áll, míg a kereszténység tévedésen. Ennek történelmi bizonyága az is, amikor a 13. században a keresztények megpróbálták a tatárokat megtéríteni, akik a Szentháromság miatt utasították el ezt a hitet, és az egységtan miatt fogadták el

⁶ Matar, Nabil: *Islam in Britain 1558–1685*. CUP 1998.

végül az iszlámot. E szociniánus szerző tehát az iszlámra mint a kereszténység korrekciójára, és nem mint annak megrontójára tekintett.

A teológiai közelség, az értelem vallási szerepének pozitív értékelése és az inkvizíció által védelt katolikus egyház kegyetlen intoleranciájának határozott elutasítása járultak hozzá ahhoz, hogy még olyan megtorló időszakban is, amikor a vallási másságot mint gyengeséget és kárhozatos bűnt üldözték, az unitáriusok szellemi kapcsolatot ismertek fel önmaguk és az iszlám között.

A felvilágosodás

Az európai felvilágosodással kibontakozó szabad vallási vizsgálódás az egyház által védelt hagyományokat korábban nem tapasztalt módon kérdőjelezte meg. A feudális politikai, gazdasági és vallási berendezkedés alapjaiban rendült meg. E kort olyan eszmék fémjelezték, mint az emberek egyenlősége, a politikai képviselőhöz való általános jog, a monarchikus logika általános leszellelése, szabad vizsgálódás és szabad véleménynyilvánítás.

Azonban olyan eminens védelmezőit az emberi jogoknak, mint az unitárius Joseph Priestley-t, az oxigén „feltalálóját”, a francia forradalom idején működő ellenreakciók Britannia elhagyására kényszerítettek. Az amerikai demokráciában azonban szabadságra lelt. Thomas Jefferson, a másik nagy unitárius, aki még újszövetségi „fordítást” is készített, 1826-ban halt meg. Sírkövére a következő beszédes felirat került: „Itt nyugszik Thomas Jefferson, a Függetlenségi nyilatkozat alkotója, a virginiai vallástörvény szerzője és a Virginiai Egyetem alapítója.” Vallásszabadság, vallási tolerancia és minőségi kutatás: a felvilágosodás és az unitarizmus három alappillére.

Isten egysége összekapcsolja a teológiát és az igazságosság vágyát

Miért emlékeznek 2000 év távlatából is Jézus és az „igaz” Jakab unitárius követői úgy mesterükre, mint az emberiség legnagyobbjára? Miért üldözte és semmisítette meg az *ebionitákat* mint eretnekeket a páli egyház? Miért akarta a bizánci kormány kiirtani Szamoszatai Pál követőit, a pauliciánusokat? Miért utasította el oly sok spanyol a hivatalos keresztény egyházat, és tért át muszlimnak a nyolcadik században? Miért láttak kapcsolatot a 16. századi angliai trinitáriusok az unitarizmus és a „turcizmus” között? Miért részesítik oly nagy tiszteletben a modern muszlimok a nagy demokrata unitáriusok – például Thomas Jefferson – eszméit?

Mindennek szoros kapcsolata van a páli kereszténység elutasításával. A jeruzsálemi evangéliumi közösség szétszórása és az ebioniták eretnekké nyilvání-

tása után a kereszténység a Pál által terjesztett kereszténységet jelentette, amely meghajolt a római császár hatalma előtt. A tény azonban az, hogy az ebioniták korától Jézus „unitárius” követői elhatárolódtak Páltól mint renegáttól és hitszegőtől. Ez a páli egyház csatlakozott ahhoz az általános zsidóellenes attitűdhöz, amely a Római Birodalmat jellemezte a 66-os és 135-ös zsidó felkelések után. Az Újszövetség antiszemita hangneme ennek a judaizmustól elszakadt, a római hatalom kegyeit kereső (később az államvallási státusra aspiráló) páli kereszténységre vezethető vissza. Az Apostolok Cselekedeteiben olvasható színes elbeszélések arról, ahogy a római autoritások a zsidók ellenében védelmezték Pált, szintén ezen a szándéktengelyen helyezhetőek el.

Pál személyes vallása idővel Konstantin császár államvallásává lett, amelyben Jézus összeolvadt a Sol Invictus, a Nap isten vallásával. A keresztény imákat ekkor kezdték a felkelő nap forrása, azaz Kelet felé fordulva mondani, és ekkor jelentek meg a fej körül a nap sugarai a kiválasztottak szentségének ábrázolásaként a vallási művészetben. Távol attól, hogy megkérdőjelezze a császár abszolút szuverenitását, e vallás immár a császárság ideológiai legitimálójává lett, mert viszonzásként az állam lett a páli kereszténység „szent oltalma”. A császár Isten földi képviselője. Az „eretnkség”, azaz a hivatalos doktrínáktól való eltérés nemcsak egyházellenes bűn, hanem szembeszegülés és lázadás az állammal szemben.

A római államvallás 325-ben a niceai zsinaton trinitáriussá lett, és Jézus unitárius szemlélete üldözés tárgyává vált. Ettől az időtől az unitárius hitfelfogás életveszélyes meggyőződéssé vált, és sok unitáriusnak jutott mártírság osztályrészü. Egészen a modern időkig – jó római örökségként – úgy tekintettek az unitarizmusra, mint a társadalom egészét veszélyeztető ideológiai lázadásra.

Islám felfogás szerint Isten egységének kinyilvánítása magában foglalja Isten abszolút szuverenitását is. Az Újszövetségben (Mt 22,35–40) Jézus a következőképpen összegzi a Törvényt:

„Egyikük pedig, egy törvénytudó, kísérteni akarta őt, és megkérdezte tőle: Mester, melyik a nagy parancsolat a törvényben? Jézus így válaszolt: Szeresd az Urat, a te Istenedet teljes szívedből, teljes lelkedből és teljes elmédből. Az az első és a nagy parancsolat. A második hasonló ehhez: Szeresd felebarátodat, mint magadat. E két parancsolattól függ az egész törvény és a próféták.”

Egy ilyen filozófiának a gyakorlatba ültetése nem tűr meg semmiféle elnyomást.

La ilaha ilallah – Nincs isten, csak az Isten

A képzet, hogy nincs isten, hogy nincs imádatunknak méltó tárgya, az út fele az iszlámhoz. A befejező *ilallah* (csak az Egy Isten) a út második szakasza.

Ebben a rövid mondatban összegezhető az iszlám hitvallása Isten egységéről és szuverenitásáról.

A hitvallás, hogy nincs isten, csak az Egy Isten, arra figyelmeztet, hogy minden időben távolítsuk el a politikai porondról azokat, akik ilyen isteni szerepet tulajdonítanak maguknak. Természetesen a rövid szójáték önmagában ezt nem mondja, de mindig ezt a célt tűzték maguk elé a próféták.

Nagy mélység van a mondat tagadó részében: nincs isten, azaz nincs jogsultsága tömegeken zsarnokoskodó császároknak, királyoknak, diktátoroknak, papoknak.

Az iszlám politikai elmélete című, 1939-ben Lahoréban mondott beszédében Maulana Maududi, a napjainkban újra sok figyelmet kapott tudós, a következőképpen magyarázza a mondas politikai vonatkozásait.

Minden teremtmény között az ember az egyetlen, aki isteni szerepet képes tulajdonítani valamely egyedtársának. „Az isteni rang utáni vágy egyedül az ember fejéből pattanhat ki. Egyedül az ember határtalan hatalomszomja és mások kihasználásának vágya idézheti elő, hogy önmagát mások fölé mint megkérdőjelezhetetlen hatalommal rendelkezőt állítsa, és istenként mások hódolatát kikényszerítve embertársait saját felmagasztalása eszközeiként használja. Az isteni szerepben tetszelgés a legnagyobb gyönyör, amit ember valaha felfedezett.”

Maududi az isteni rangot kereső emberek két típusát különbözteti meg. Lehetnek olyanok, mint a fáraó, állami hatalommal, törvényszéki rendszerekkel, rendőrséggel és hadsereggel a hátuk mögött. A múltban ezt a kiváltságos helyzetet direkt módon kapcsolták össze az isteni státussal. Augustus császárt a római szenátus istennek nyilvánította. A fáraó Hórusz megtestesüléseként élő isten volt. A modern időkben e típusban inkább élethossziglan megválasztott elnököket vagy nagy nemzeti ideológiák alapítóit találjuk. Maududi szerint e kiváltságos pozíciókban levők könnyen lépnek fel isteni rangigénnyel. „Például a fáraó egy adott ponton annyira hatalomtassá vált, és oly mértékben ragadta el a gőg birodalma nagysága miatt, hogy Egyiptom lakosainak ezt hirdette ki: Én vagyok a ti legfőbb uratok, és imádatok tárgyaként nem ismerek el senkit önmagamon kívül.”

Amikor Mózes egy ilyen fáraót azzal a kéréssel keresett meg, hogy felszabadítsa népét, és hogy ő magának is meg kell hajolnia a mindenség Ura előtt, akkor a fáraó azt válaszolta, hogy mivel hatalma van őt börtönbe vettetni, Mózesnek is inkább őt kellene imádnia.

Hasonló párbeszéd zajlott le egy másik király (Nimród) és Ábrahám próféta között. Figyeljük csak meg, ahogy a Korán elbeszéli a kettejük között lezajló

párbeszédet. „Gondoljatok őreá [Nimród], aki egy alkalommal vitába szállt Ábrahámmal, amiért Isten neki adta az országot. Így szólt Ábrahám: »Az én Uram az, aki életet és halált ad.« Erre ő így felelt: »Én adok életet és halált.« Mire Ábrahám ezt mondta: »Isten az, aki felhossa a napot Keleten, talán meg tudnád tenni, hogy az Nyugaton keljen fel?« Így szégyenült meg az, aki ellenszegült az igazságnak.”

Nimród elvárását arra a hatalomra alapozta, amellyel alárendeltjei élete és vagyona fölött szabadon rendelkezhetett. Ezért várta volna el Ábrahámától is, hogy őt szolgálja és imádja.

Maududi szerint „...ez az isteni rangra aspirálás, amivel a fáraó vagy Nimród esetében találkozunk, közel sem tekinthető rendhagyó esetnek. A világ bármely részén élő uralkodók a múltban és a jelenben, ismételten hasonló igényekkel lépnek fel.”

Az isteni rangra igényt tartók második típusába azok tartoznak, akik az emberek hiszékenységét, tudatlanságát vagy babonás félelmét használják fel annak elhitetésére, hogy ők valamiképpen Isten képviselői. Ezek az emberek gyakran azt hangoztatják, hogy maguk is meghajolnak Isten hatalma előtt, de ezt csak azért teszik, hogy önmagukat közvetítő csatornaként jeleníthessék meg az emberek előtt. Ezért kizárólag ők jogosultak szakrális szertartások bemutatására, és kizárólag ők irányíthatnak minket.

„Isten földi követének állítván magukat, ők akarják kijelenteni, hogy mi jogszerű (halal) és mi nem (haram). Ilyetén saját szavaik válnak törvénné, és arra kényszerítik az embereket, hogy ezeknek engedelmesskedjenek, és ne Istennek. Itt keresendő a forrása a brahmanizmushoz és pápasághoz hasonló tekintélyelvűségnek, amely számtalan néven és formában jutott érvényre a világ legkülönbébb tájain, és aminek eredményeként bizonyos családok, rasszok és osztályok öntulajdonított felsőbbbségüket férfiak és asszonyok tömegeire kényszerítették rá.”

Maududi szerint „a világban a legtöbb rossz és gyűlölet forrása az ember emberek fölötti hatalmi vágya, nyilvánuljon az meg közvetlenül vagy rejtetten. Okként ez állt minden háború mögött a múltban, és ez áll a mai tömegek el nem mondott nyomorúsága és szenvedése mögött is.”

A próféták a történelem minden korszakában e kisistenek által teremtetett rabszolgaság alóli felszabadulásra hívtak. A múltban és a jelenben hangjukat a veszélyeztetett hatalom ellenségesen fogadta. Márpedig a veszély valós, mert a mások fölötti személyes hatalom és megalázás végét jelenti. Maududi ezt így foglalja össze: „Ez volt a radikális reformáció prófétai hangjának hatása az emberi

történelemben. A reformáció prófétái az ember ember fölötti hatalmát akarták leépíteni. Valódi küldetésüknek azt tekintették, hogy megszüntessék a jogtalanságot azáltal, hogy lerombolják a hamis istenek rabszolgaságát, az ember ember fölötti zsarnokságát, a gyengébb kizsákmányolását az erősebb által. Céljuk az volt, hogy a megfelelő határokat helyreállítsák azáltal, hogy visszaszorítják azokat, akik azt túllépték, és felemelik azokat, akiket addig az alá kényszerítettek. Olyan társadalmi rendszer létrejöttéért küzdöttek, amelyben az emberek Isten előtti egyenlősége társadalmi szinten is érvényre juthat.⁷

Isten szuverenitása elismerésének lényegi eleme az igazságosságról folytatott küzdelem, ezért is van, hogy az kezdettől fogva jellemezte az unitáriusokat. Ezért utasították el Jézus üzenetének hatalmi teológiával való elegyítését, és tartottak ki következetesen az evangélium eredeti üzenete mellett. Tartózkodtak attól, hogy összemossák az evangéliumot az eredendő bűn tanával, amely bűnt Isten aztán csak a saját fia önmagának bemutatott áldozatán keresztül hajlandó feloldani. Az unitáriusok Jézus valódi üzenetét az igazság evangéliumában ismerték fel és hirdették.

Isten zavaros trinitárius képze, a császár mint Isten földi árnyéka, az állam összemossága valamely vallási nézettel és az ezzel együtt járó elnyomás legitimálása voltak azok a legfontosabb elemek, amelyek ellen az unitarizmus minden ága tiltakozott. Tehát nem az állam és egyház iránti irracionális engedelmesség, hanem pozitívan és egyszerűen fogalmazva: szeretni Istent és szeretni az embert/emberiséget. A „Szeretni az Igazságot és szolgálni az emberiséget” jelmondat jól összegzi ezt az elkötelezettséget.

Az unitáriusok és muszlinok közös eszméi

Közös az a meggyőződésünk, hogy az ember eredendő méltósággal bír, és minden vele kapcsolatos elgondolást és cselekedetet ennek a tudatnak kell áthatnia. Minden embernek joga van létszükségei ellátásához, egy tisztességes és örömteli élethez, az oktatáshoz, a szabad önkifejezéshez és a közösség ügyeiben való részvételhez.

A Koránban az ember státusát jól szemlélteti az El-Bakara szúra 34. verse:

„És emlékezz arra, amikor így szóltunk az angyalokhoz: »Borultatok le Ádám előtt!« És ők mindannyian leborultak, kivéve Ibliszt. Ő megtagadta azt és fennhéjázón viselkedett, így a hitetlenekhez tartozott.”

⁷ Maududi, S. Abul: *Political Theory of Islam. An address delivered in Lahore Oct. 1939. Markazi Maktaba Islami. Delhi, 1973.*

Az emberek a maguk természetes állapotukban magasabb méltóságúak, mint az angyalok. Amelyik angyal azt hitte, hogy ő az ember fölött áll, mert tűzből teremtetett, ő lett az első rasszista. Iblisz más néven is ismert: Sátán.

Az iszlám szerint minden ember „khalifullah”, Isten szabad akarattal felruházott képmása. Minden ember egyenlő. Az egyetlen Isten általi megkülönböztetés az ember igaz voltának szintjére korlátozódik. Az iszlám tiltja az emberek törzsi, faji, etnikai vagy vagyoni alapú megkülönböztetését. A muszlimok csak annyiban különböznek más emberektől, amennyiben tudatosabbak az Isten rendeletei előtti meghajlás szükségességében.

Senkinek nem áll jogában másokat elnyomni, szabadságuktól megfosztani, mert ezzel az Isten által adott jogokat korlátozza. A szabad választás joga, a tudás joga, az önboldogulás joga alapvető emberi jogok. Aki ezeket korlátozza, az istenként pózol.

Az igazság szeretete, ami lényegében az Isten által adott jog védelmét jelenti, szintén közös vonása az unitáriusoknak és muszlinoknak. A Korán 4,135 a következőképpen utasítja a muszlinokat:

„Ti hívők! Ha Allah előtt tanúkként léptek föl, legyetek sziklaszilárdak a méltányosságban akkor is, ha önmagatok ellen, vagy a szüleitek és a közeli rokonaitok ellen tanúskodtok, s legyen az, akinek a tanúi vagytok gazdag, avagy szegény – hiszen Allah közelebb áll mindkettőjükhöz, mint ti. És ne kövessétek a tanúságtételben személyes hajlandóságotokat, nehogy eltérjete az igazságtól. Ha elferdítetek az igazat, vagy elfordultok attól, az nem marad rejtve. Allah a hozzáértője annak, amit cselekszettek.”

Az unitáriusok küzdöttek a rabszolgaság ellen Amerikában, küzdöttek a rasszizmus ellen az 1960-as évek polgárjogi mozgalmában. Ők a béke harcosai Angliában, az Egyesült Államokban és Ausztráliában hosszú idő óta. A rasszizmussal kapcsolatos iszlám tanítás egyértelmű. A rasszizmus sosem volt része a muszlim társadalmaknak, és még az iszlám mai sötét korszakában sem része annak. Mohamed az utolsó zarándoklatán tartott záró beszédében kiemelten megtiltotta még a gondolatát is annak, hogy az arab felsőbbrendű egy nem-arabbal szemben, vagy hogy egy fekete felsőbbrendű a fehérrel szemben, vagy a fehér a feketével szemben. Az egyetlen különbség az ember igaz voltában van, ez pedig ismert Isten előtt.

Jóllehet a rabszolgaságot nem törölte el azonnal a Korán, annak korlátozásával mégis hozzájárult ahhoz, hogy a muszlim országokban sosem épült ki az a fajta poszt-római szörnyűséges latifundium (hatalmas római és poszt-római mezőgazdasági birtokok), amelyen az embert igavonó állatként sanyargatták. Egy rabszolga felszabadítása népszerű cselekedetnek számított, és gyakran a felsza-

badítás szándékával vásárolt valaki rabszolgát. A hadifoglyok rabszolgák lettek, és a kor szokásának megfelelően akkor kerültek felszabadítására, ha kiváltották őket, de akkor is, ha egy muszlimot megtanítottak olvasni.

Mohamed egyik beszéde rámutat arra, hogy a rabszolgák sorsa nem volt elviselhetetlen. Az elvárás az volt, ők maguk is a gazdához igazodó életszínvonalon éljenek.

„Láttam, hogy Abu Dhar Al-Ghifari egy órát visel, és az ő rabszolgája szintén órát viselt. Rákérdeztünk (hogy miként viselnek mindketten hasonló órát), mire ő ezt válaszolta: Egyszer megsértettem egy embert, aki panaszt tett a dolgról a Próféta-nak. A Próféta ekkor megkérdezett engem: »Megsértetted azzal, hogy az anyját becsmérelted?« És hozzátette: »Rabszolgáid testvéreid, akik fölött Allah hatalmat adott neked. Tehát ha valaki testvérei fölött hatalmat kapott, akkor úgy kell őket is etetnie, ahogy maga eszik, és úgy kell őket öltöztetnie, ahogy maga öltözik. Nem terhelheted meg őket jobban annál, mint amit el tudnak hordozni, és ha mégis ezt tennéd, akkor segítsd őket (nehéz munkájukban)«.”⁸

A *Találkozás az iszlámmal* című prédikációjában Roger Bertschausen (Fox Valley Unitarian Universalist Fellowship, 2003. január 25–26.) hasonló értékelést ad. Miután közös elutasításunkat kifejti a Szentháromság és eredendő bűn dogmáit illetően, a következőket mondja: „Az unitárius univerzalizmus és iszlám közötti másik fontos hasonlóság, hogy mindkettő számára a vallás sokkal inkább a valós életről és cselekedetokről szól, mintsem teológiáról és hitvallásokról. Az iszlám mindenekelőtt a cselekvés és munka vallása, akárcsak az unitárius univerzalizmus. Mindkét vallás számára a központi kérdés, hogy hogyan élünk a világban.

Az iszlám szíve a cselekvés. A cselekvés benne foglaltatik az Öt Oszlopába: hitvallás, napi ötszöri imádkozás, a szegények támogatása a teljes jövedelem és vagyon 2,5 százalékával, az évente megtartott hónapos Ramadan-böjt és a mekkai zarándoklat legalább egyszer az életben, ha az lehetséges.

Nos, vedd ki a Szentháromságot és Jézus istenségét a kereszténységből, iktasd ki az eredendő bűnt és Jézus feltámadását, összpontosíts a tettekre a teológizálás és krédók helyett, és nemcsak az iszlámhoz jutsz el, de az unitárius univerzalizmushoz is. Merthogy e kettő valóban hitbéli ikerpár.”⁹

⁸ Khan, Muhammad Muhsin: *The Translation of the Meanings of Sahih Al Bukhari*. Islamic University, Al Medina Al Munawwara. 2. kiadás, Hilal Yayinlari, Ankara. 1976.

⁹ Honlap: www.fvuuf.org

A Korán és Mohamed

A legnagyobb különbség köztünk az, hogy a muszlimok a Koránt tekintik Isten kijelentésének, és Mohamedet Isten küldöttjének. Az ő élete, cselekedetei, beszéde és hallgatása példaként állnak minden muszlim előtt. Kísérőinek, azaz a vele vándorlóknak és munkatársaknak a példája szintén nagy jelentőségű. Ők őrizték meg Mohamed tanításait, mint amelyek számunkra a Korán fényét jelentik.

Számos dologban nem értünk egyet, és ezekre a muszlimok úgy tekintenek, mint a világban élésünk eltérő tapasztalatának következményeire. A Korán azt mondja:

„Ha a te Urad úgy akarta volna, akkor mindenki hívő lett volna, aki csak a földön van. Vajon kényszeríteni akarod, ó Mohamed, az embereket, hogy higgyenek?” (Jónás szúra, 99)

Természetesen senkit nem lehet hitében kényszeríteni. Mindnyájunknak Istentől kapott joga, hogy szabadon választhassa meg hitét. És hogy kristálytiszta mondjuk ki, a kényszerítés kimondottan tiltott dolog:

„Nincs kényszer a vallásban! Immár látván látszik az igaz út különbsége a tévelygéstől. Aki megtagadja a Taghutot (a sátán útját) és hisz Allahban, az szilárdan megkötött csomóban kapaszkodik, amely nem szakad el. Allah, Halló és Tudó.” (Korán 2,256)

A muszlimok mindig partnerei voltak a jó embereknek a jó dolgokban. Az a kilencven százalék, amiben egyetértünk, szilárd alapot kínál az együttműködésre, különösképpen az igazságosság kérdésében.

DR. CZIRE SZABOLCS FORDÍTÁSA

Szószerk – Úrasztala – Szerterások

KOPPÁNDI BOTOND

AZ „AKKOR” – MOST VAN¹

„Amikor gyermek voltam, úgy szóltam, mint gyermek, úgy éreztem, mint gyermek, úgy gondolkoztam, mint gyermek; amikor pedig férfvá lettem, elhagytam a gyermeki dolgokat. Mert most tükrör által homályosan látunk, akkor pedig színről színre; most töredékes az ismeretem, akkor pedig úgy fogok ismerni, ahogyan engem is megismert az Isten...” (1Kor 13,11–12)

Kedves Testvéreim, drága Barátaim!

Ünnepnap ez a javából, hiszen „sosem látott, sosem hallott” dolgok történnek velünk! Napok óta kérdik tőlem, hogy igaz-e, és én türelmesen mondogatom: igaz ám, de még mennyire! – A mai napon egy fiatalember saját elhatározásából és szíve vágya szerint megkereszteltetik itt, a torockószentgyörgyi unitárius templom számunkra oly kedves szentélyében...

Nem kell meglepődnünk az emberek csodálkozásán, hiszen ez ma valóban rendkívüli esemény! Hiába, az erdélyi ember már csak ilyen – sem szűkebb, sem tágabb környezetünkben nem ismerünk olyant, aki ne lenne megkeresztelkedve, vagy ne volna valamelyik egyháznak tagja! Utánanéztem, és a statisztika azt mondja, hogy Erdélyben az emberek 94%-a volt megkeresztelve, és a lakosság mintegy 75%-a tartja magát vallásosnak. (Magyarországon az emberek 80%-a keresztelkedett meg, és a felnőtt lakosság 57%-a érzi magát vallásosnak! Úgy látszik – fűzném hozzá –, a „gulyáskommunizmus” sokkal nagyobb pusztítást

¹ Elhangzott 2005-ben Torockószentgyörgyön, egy harminc éves fiatalember keresztelesekor.

végzett „odaát”, mint itt, ahol a templom nagyon sok esetben a végső menedék, menetsvár volt, ahol nyelvet, kultúrát és identitást kellett vitézül őrizni!

Nagy nap tehát ez a mai! Egy magyarországi fiatalember azt szeretné, ha itt, most, azoknak a körében, akiket ő leginkább szeret, megkeresztelkedne, és ezáltal az Erdélyi Unitárius Egyház tagjává válna! E szándék megpecsételésére én ma az 1Kor 13-ból választottam bibliai alapgondolatot, egy olyan részből, amelyet „a szeretet himnuszaként” is emlegetnek.

Ugye, mintha éppen Ákos barátunkról írták volna e sorokat?! Ugye, mintha róla szólna az, hogy gyermekfejjel gyermekként szólt, érzett és gondolkozott, hogy Istenről, a világról és a vallásról való ismerete töredékes volt, homályos, „tükör általi”, aztán egyszer csak, amikor úgy érezte, hogy férfivá lett érzelmileg és szellemileg egyaránt, akkor lelke valami többre, valami mélyebbre vágyott! És mintha elérkezett volna a „színről színre” való látás ideje, mintha megérett volna benne az az elhatározás, hogy „hivatalosítsa” eddigi, lappangó kapcsolatát a Gondviseléssel, és egy olyan egyházzal, amelynek tanítása és világszemlélete az ő szabadelvű felfogásával teljes mértékben megegyezik! Számára a textusbeli „most” a gyermekkora volt, a maga egyház- és vallásnélküliségével, és az „akkor” gyakorlatilag *most* van, amikor egyfajta „vallási nagykorúsításon” esik át azáltal, hogy fölnyitja lelkét az Isten- és vallásismeretre...

Ma – őseink hagyománya szerint – vízzel kereszteljük meg. A víz „szentsége” számunkra életadó erejében rejlik. Nem mondjuk, hogy ezzel eltöröljük bűneit, annak kiváltságát sem tartjuk fenn magunknak, hogy ezáltal „hipp-hopp” kereszténnyé fog válni; azt sem hihetjük, hogy mától kezdve „szentként” fog közöttünk járni! De azt elmondhatjuk, hogy e szertartás révén szimbolikusan a keresztény vallásközösség tagja lesz, egyfajta „beavatáson” esik át, amely által ihletet kap, hogy a mai napon elinduljon egy olyan lelki úton, ahol a keresztény értékrend a fontos, ahol a hit, a remény és a szeretet érzéseivel telítődik élete.

Keresztelése által mától egy nem akármilyen, hanem az Unitárius Egyház tagjává válik (hadd engedjünk meg magunknak egy ennyi elfogultságot!). Ezt a vallást az erdélyi magyar néplélek dajkálta világra 1568-ban. Olyan igazságot kereső, nyugtalan elméjű emberek alapították, mint Dávid Ferenc, aki megjárta a katolikus-evangélikus-református vallási utat, amíg megérkezett az Egy Istent valló hithez. Felfogása szerint az értelemmel megvizsgált és a lelkiismereten átszűrt tanítások illenek a nagykorú emberhez, aki olyan vallást választ magának, ahol nem a büntető, félelmetes Isten uralkodik, hanem az az Atya a Gondviselőnk, aki becsüli és tartja annyira érettnek és kiforrottnak az embert, hogy munkájában társnak, partnerének tekintse, és ezért cserében nem „istenfélést”, hanem tisztességet és becsületet követel. Ebből következően az unitárius ember Jézust

emberként és tanítóként próbálja tisztelni és követni, a Szentlelket úgy fogja fel, mint olyan isteni erőt, amely lelkünkben munkálkodik és erőt kölcsönöz a dolgos mindennapokhoz, és a lelkiismeret meg az értelem hangsúlyozása mellett fennlen hirdeti, hogy szabad akarattal rendelkezünk, nem eleve elrendelt sorsú bábokként vergődünk az élet labirintusaiban, hanem választhatunk az eléánk kerülő életösvények között – mindezt persze felelősséggel és bölcsességgel. És azt is valljuk, hogy a hit cselekedetek nélkül halott, éppen ezért az unitárius embernek egyenes gerinccel és tartással szembe kell néznie az élet kihívásaival, mert valljuk, hogy nem ok nélkül, hanem céllal vagyunk a világban, ahol mindenkinek „a végtelen lánc egy szemének kikovácsolása jutott osztályrészül” (Balázs Ferenc). Valljuk, hogy a Jóisten által ajándékozott talentumok (hit, értelem, szabad akarat, lelkiismeret, szeretet) birtokában „le kell tennünk valamit az asztalra”, hogy a „végső elszámoláskor” emelt fővel mondhassuk: az életen nem áttántorogtunk, hanem értelmesen, alkotva és szeretve éltünk!

Kedves Ákos, egy ilyen vallásfelekezethez „kötötted szekered”! Nem könnyű vallás – nehézsége éppen egyszerűségében rejlik! –, de ha komolyan vesszük, akkor keretet és formát nyújt az élethez, amelyet neked kell majd tartalommal megtölteni!

A gyakorlatban az unitárius keresztény ember reggel összekulcsolja a kezét, és erőt kér az Úrtól aznapi munkájához; délben, ha megkondul a harang, kalapot emel, és egy hálafohással mond köszönetet, hogy aztán este, lefekvéskor, hálát adjon egészségéért, családjá és otthona békességéért és az elvégzettekért. Emellett igyekszik betartani az „aranyszabályt”, amely szerint „amit szeretnétek, hogy az emberek veletek cselekedjenek, ti is ugyanezt cselekedjétek velük” (Mt 7,12), igyekszik szűkebb közösségének hasznára lenni, és minden körülmények között próbál nemzete tisztességes napszámosa maradni.

Úgyhogy – Isten hozott ebbe a családba! Olyan elődeid voltak, mint a zeneszerző Bartók Béla, Orbán Balázs, „a legnagyobb székely”, vagy László Gyula professzor, de említhetném három amerikai elnök, vagy Franklin, Morse, Charles Dickens vagy Graham Bell nevét is. Légy büszke rájuk, mint ahogy ma büszke rád hitvesed és két szép gyermeked is! Mi, akik ma körbeveszünk, a Jóisten áldását kérjük rád, hogy életed mától minőségibb legyen, hitélményekkel gazdagodj, lelkileg kiegyensúlyozott légy, szellemileg friss, testileg pedig egészséges!

„Legyen előtted mindig út, fújjon mindig a hátad mögül a szél, az eső puhán essen földjeidre, a nap melegen süsse arcodat! És egész életedben hordjon tenyerén a Jóisten!” (kelta áldás) Ámen.

PAP MÁRIA

ÁTVÁLTOZÁS

„Ne igazodjatok e világhoz, hanem változzatok meg értelmetek megújulásával, hogy megítélhessétek, mi az Isten akarata, mi az, ami jó, ami neki tetsző és tökéletes.” (Róm 12,2)

A mai világ embere a konformizmus kényelmes árnyékában él.

A *Magyar Értelmező Kézisótár* szerint konformista az, aki a közfelfogás véleményéhez elvtelenül ragaszkodik. A mi ragaszkodásunk elvekhez, emberekhez, pártokhoz nem is annyira elvtelenségből történik, hanem kényelemből. Könnyebb elfogadni egy másik véleményt, mint kialakítani a sajátunkat. Könnyebb elfogadni gyakran hangoztatott félígazságokat, mint fáradságos munkával utánajárni a valóságnak. Könnyebb elvegyülni a tömegben, mint esetleg magunkra maradva vállalni a megbélyegzés vagy kiközösítés ódiumát.

Miért is küzdeni, mikor a világ mindezt tálcán felajánlja nekünk? Ma már nemcsak készételeket vásárolhatunk, de kész életfilozófiákat, magatartásokat, gondolkodásmódokat is – és mindezt anélkül, hogy bármi lelki vagy szellemi fáradságba kerülne.

„Ne légy konformista!” – könnyű ezt tanácsolni. Sokkal nehezebb viszont megfogadni egy ilyen világban, ahol a tömeg nyomása arra kényszerít, hogy az általa választott úton járjunk és a többiek által szajkózott eszméket hangoztassuk. A siker, az elismerés és a konformizmus a jelszavai ennek a világnak, ahol mindenki alkalmazkodni akar és a többség biztonságot adó körében kíván meghúzódni.

A külső világ nyomása és az alkura hajlamos emberi természet gyengesége ellenére mi, keresztények arra hívtunk el, hogy nonkonformisták legyünk, hogy ne a külső világhoz alkalmazkodjunk.

Pál apostol, aki ismerte a világot és hirdette a keresztény evangélium igazságát, erre hívja fel figyelmünket: „ne igazodjatok e világhoz, hanem változzatok meg értelmetek megújulásával.” Arra hív meg bennünket, hogy elvek emberei legyünk, ne az alkalmazkodásé, az erkölcsi törvény betöltői legyünk, ne a látszat fenntartói.

Minden keresztény két világban él – az idő világában és az örökkévalóság világában. A világban élünk, mégsem szabadna evilágiaknak lennünk. A filippi gyülekezet tagjainak Pál azt írja: „Mennyei polgárok vagyunk.” A filippi gyüleke-

zet jól értette Pál üzenetét, hiszen a város római kolónia volt. Amikor a római hatalom elfoglalt egy-egy területet és a maga provinciájává tette, azzal kezdte, hogy római állampolgárokat telepített a tartományba. Ezek az emberek a római törvény és hagyományok szerint éltek és lassan terjeszteni kezdték azokat az „idegenek” körében. Így hódított meg egy kisebbség egy többséget.

Pál apostol ezt a helyzetet analógiaként használja, hogy a keresztény kisebbség feladata a pogányok között világossá váljék. Hogy megértsük: bár az idő tartományában élünk, felelősségünk az örökkévalóságnak szól. Keresztényekként hűségünk nem szólhat időhöz vagy emberekhez kötött eszméknek, egyedül annak a magasabb valóságnak, akit Istennek nevezünk.

A világhoz való nem-alkalmazkodás parancsa azonban nemcsak Páltól jön, hanem egyenesen Jézustól származik, aki minden idők egyik legnagyobb nonkonformistája volt, akinek erkölcsi tanítása a mai napig kihívás az emberek számára.

Amikor a társadalom, amelyben élünk, azt tanítja, hogy a boldogság a birtokolt javak nagyságában van – az emeletes házban, a külföldi autóban, a bankszámlánk nagyságában –, Jézus azt mondja: „nem több-e az élet tápláléknál és a test a ruháznál?” Amikor elutasítjuk az igazságért való küzdelmet, és a mások által választott, kitaposott és kényelmes úton járunk, Jézus azt mondja: „Boldogok, akiket az igazságért üldöznek, mert övék a mennyek országa.” Amikor fensőbbségünk tudatában büszkén, érzéketlenül és közömbösen megyünk el szenvedő embertársaink mellett, Jézus azt mondja: „ha a legkisebbel megcselekedtetek, velem tettétek meg azt.” Amikor beengedjük az irigység, a gyűlölet vagy a harag érzését lelkünkbe, amikor embertársainkat barátokra és ellenségekre osztjuk, Jézus ezt mondja: „Szeressétek ellenségeiteket és imádkozzatok azokért, akik üldöznek titeket.”

Jézus erkölcsi tanításai mindenhol és minden időben megvilágítják életünk és közösségeink világhoz alkalmazkodó gyengeségét.

Keresztényekként, vagyis Jézus követőiként nekünk is szól a parancs – mi mégis az alkalmazkodás emberei lettünk. Nem mi alakítjuk életünket és történelmünket, hanem hagyjuk, hogy azok alakítsanak bennünket. A legegyszerűbb hasonlat erre a hőmérő és a hőszabályozó. Úgy viselkedünk, mint a hőmérő, amely környezetének, a közvéleménynek hőfokát méri, ahhoz alkalmazkodik. És nem úgy viselkedünk, mint a hőszabályozó, amely arra hivatott, hogy átalakítsa és szabályozza a társadalom hőfokát. A legtöbb ember valósággal retteg attól, hogy a többségtől eltérő véleményt tanúsítson, hogy valamivel is „kilógjon a sorból”, hogy ellene mondjon a közvéleménynek. A többség, a nagyság vonzásában élünk, és nehéz ettől szabadulni.

Ez a félelem abban is gyökerezik, hogy állandóan kisebbségi sorsunkkal küzdünk és lépten-nyomon ezt hangoztatjuk, mintha legalábbis a kimondás, megfogalmazás egyben védőfala lenne életünknek. Egyfajta önigazolása ez sokszor a tehetetlenségünknek, a kényelmességünknek és a megalkuvásunknak mind egyéni, mind közösségi életünkben.

Az egyház mint intézmény, a gyülekezet mint közösségi életünk központja sem mentes ettől az alkalmazkodási tendenciától. Könnyebben engedünk a világ elvárásainak, mint Isten parancsainak. A világ által belénk sulykolt sikeresséme fertőzi életünket, a hívek számában, az épületek nagyságában, a pénztár bőségében mérjük le hitéletünk erejét vagy erőtelenségét.

Hol vagyunk hát Jézus tanításától? Hol vagyunk az első keresztény közösségek hitétől, áldozatától, összefogásától? Kisebbségi létünk nem gyógyír és nem is magyarázat tehetetlenségünkre. Hiszen a kereszténység is úgy indult, mint kisebbség. Elnyomott, megfélemlített, börtönnel és halállal fenyegetett emberek közössége, akiknek mégis sikerült meghódítani a többséget, meghódítani a világot. Sikerült, mert nem alkalmazkodtak a világ követelményeihez, hanem az evangélium hirdetésének és betöltésének feladatát látták maguk előtt. Nem a világhoz, hanem a jézusi tanításhoz igazodtak, és lassan-lassan a világ igazodott hozzájuk.

Pál azonban azt is tanítja, hogy a világhoz való nem-alkalmazkodás nem szükségszerűen hoz változást vagy megváltást. A nonkonformizmus önmagában még nem érték, és sokszor csak egyfajta önmutogatásba, önbálványozásba torkollik. Éppen ezért az apostol azt is hozzáteszi felhívásához: „változatok megértelmeinek megújulásával.”

A nonkonformizmus, az árral való szembehaladás csak akkor építő, ha a megújult értelem indítja el. Ez az a folyamat, amelyről Jézus újjászületésként beszél, belső, lelki és szellemi változás, amely erőt ad nem a világhoz igazodni, hanem azokhoz az erkölcsi igazságokhoz, amelyekről olyan szépen tudunk beszélni – de melyeket mindennapi életünkben legtöbbször lábbal taposunk.

Tudom, Testvérem, most azt mondhatnád: az, hogy egyénileg és közösségileg itt állunk, hogy még nem tűntünk el a történelem sülyesztőjében, annak tudható be, hogy alkalmazkodni tudtunk és tudunk a változó világhoz. Alkalmazkodni tudtunk a politikai és vallási elnyomáshoz, alkalmazkodni tudtunk a különböző társadalmi rendszerek elvárásaihoz, alkalmazkodni tudtunk és tudunk ahhoz a szerephez, amelyet a világ ránk kényszerít.

Volt idő, mikor egyet hittünk és mást vallottunk. Volt idő, amikor halomszám iktattuk a pártbizottság utasításait a meggyőző munkáról, a tavaszi/őrszi

kampányról, a kommunizmus megváltó és felszabadító ideológiájáról. Volt idő, hogy az elnyomás félelmében egymást árultuk be, hívek és papok, hogy bőrpénzt megmentsük. Volt idő, hogy templomaink kiürültek, szertartásainkat titokban végeztük, mint a tolvajok, felszínes igazságokkal és fájdalmas hazugságokkal tartottuk fenn a látszatot.

Alkalmazkodtunk – és most itt vagyunk. Új világban, új követelményekkel, új alkalmazkodási mintákkal és kihívásokkal.

Ez valóban így van, de megkérdeztük-e magunkat: milyen áron? Milyen árat fizettünk és fizetünk ezért az alkalmazkodásért?

A múltat ismeritek, ismerjük – tudjuk, mennyi fizikailag, lelkileg és szellemileg nyomorék embert termelt ki ez az alkalmazkodás. De kitermelt egy kisebbséget is, amelynek hite, áldozata, egyházhoz való ragaszkodása fénylő csillagként világított a legsötétebb időkben is.

Most más világ van – mondjuk –, pedig *nincs más világ*. Ma is van az elnyomás, ma is van a sötétség, ma is van alkalmazkodáskényszer – csak sokkal finomabb és láthatatlan eszközökkel.

Ma nem durva vagy fenyegető parancsra adjuk be a derekunkat, hanem választeószosan, stílusosan megfogalmazott csábító ajánlatokra. Ma nem a hatalom kényszerének engedünk, hanem önként hódolunk be a világ elvárásainak, és azt hisszük: ez a boldogság. Elegünk van a kisebbségi léthelyzetből, a többséghez akarunk tartozni, mert ott van a biztonság, ott van az erő.

Lehet, hogy így van, Testvéreim, és lehet, hogy ettől leszünk boldogok és nyugodtak. De egy biztos: keresztények, Jézus-követők *ettől* nem leszünk.

Ha valamire megtanított minket az evangélium és az élet, az az, hogy a keresztény ember *mindig* kisebbségben van. Aki Jézus tanítása szerint törekszik hinni és dolgozni, mindig kisebbségben van. Aki Isten akarata szerint törekszik élni, a világhoz, önmagához, embertásaihoz, közösségéhez a jézusi szellemben akar viszonyulni, az mindig kisebbségben marad. Élete, mint az első keresztényeké, nem a világhoz alkalmazkodik, hanem az örök erkölcsi törvényekhez. Életét és cselekedeteit nem e földi lét időkorlátai szabják meg, hanem az örökkévalóság vonzása. Ez a keresztény nonkonformizmus, az értelemnek a megújulása, amelyről az apostol tanít; a lelki és erkölcsi újjászületés, amelynek lehetőségét Jézus minden emberben meglátta.

Egy fecske nem csinál tavaszt, mondja a latin közmondás, de a fecske – még ha egyetlen is – igenis a tavasz hírnöke. Egy ember nem tudja megváltani a világot, de felismerheti a maga életében a jézusi tanítás igazságát. Egy közösség nem tud egyik napról a másikra megváltozni, de egy lelkes kisebbség elindíthatja a megújulás, a változás útján.

Vizsgáljuk meg életünket és a világ által felajánlott boldogságot és biztonságot! Ha alapos munkát végzünk, meglátjuk annak sötét és bizonytalan oldalát. De ne keseredjünk el, mert ebből a sötétségből és bizonytalanságból indul el a változás reménysége és akarata. Csak amikor rádöbbenünk világunk felszínes boldogságára, csak akkor tudunk elindulni az igazi boldogságért folyó küzdelemben.

Adja meg Istenünk, hogy értelmünk megnyílásával megújuljon életünk és közösségünk élete, hogy kisebbségünk ne akadály, de áldás legyen a mindennapokban! Ámen.

SZÁSZ FERENC

TISZTA SZÍVVEL

„Lásd, én bűnben születtem, anyám vétekben fogant engem. Te pedig a szívben levő igazságot kedveled, és a bölcsesség titkaira tanítasz engem. Tisztíts meg izsóppal, és tiszta leszek, moss meg engem, és fehérebb leszek, mint a hó. Engedd, hogy vidámságot és örömet halljak, és megújuljanak tagjaim, amelyeket összetörtél. Rejtsd el orcádat vétkeim elől, töröld el minden bűnömet!

Tiszta szívet teremts bennem, Istenem, és az erős lelket újítsd meg bennem! Ne vess el orcád elől, szent lelkedet ne vedd el tőlem! Vidámíts meg újra szabadításoddal, támogass, hogy lelkem készséges legyen, hogy taníthassam utaidra a hűtleneket, és a vétekesei megtérjenek hozzád.” (Zsolt 51,7–15)

„Boldogok a tiszta szívűek, mert ők meglátják az Istent.” (Mt 5,8)

Kedves Lelkész- és Szolgatársaim, Atyámfiak!

Barátaimnak is szólíthatalak volna, és annak is tartalak benneteket, hisz – legalábbis elvi szinten – a szeretet legnagyobb, legszebb bizonyága az, ha közös ügyért és egymásért hajlandóak vagyunk életünket áldozni. Igaz, ez gyakran látszólag nem így van, de én inkább a patetikusság látszatát szerettem volna elkerülni.

Mindazáltal általában a szolgálat, és ez a mai különösen, számomra nem annyira szakmai, sokkal inkább lelki kihívás.

Nyilván nagyon szerteágazóak azok a kérdések, amelyek mostanában minket foglalkoztatnak, nem is próbáltam őket mind számba venni. Kiragadtam kettőt, az átvilágítás kérdését és a lelkeszi deontológia alapelveinek tisztázását, problematikáját, nagyobb általánosságban a lelkeszi társadalom lelki megújulását, s a tisztaság és tisztátalanság kérdéskörét választottam beszédem témájául. Előrebocsátom, hogy akkora ez a tárgy, hogy kicsit hosszas leszek, s persze, méltó sem vagyok arra, hogy a végighallgatást tőletek bármi joga elvárhassam.

A vallástörténet és a bölcselet tanúsítja, hogy a tiszta-tisztátalan ellentétpár mindjárt a vallásosság kezdetén megjelenik, s ma is fontos része hitéletünknek.

A primitív vallás „*tabu*” fogalma még csak annyit akart jelezni, hogy vannak dolgok, cselekmények és emberek is akár, amelyek és akik veszélyt jelentenek az életre és ránk nézve, ezért ki kell zárni, tiltás alá kell helyezni őket életünkéből, érinteni sem szabad őket. Arra nézve, hogy miért, mégis van magyarázat: a tabu az tabu, valamilyen felsőbb tekintély határozza meg és szentesíti, tudomásul kell venni, hogy van és ennyi. Aki megszegi a tabu tilalmát, arra kiközösítés vár, rosszabb esetben halál.

Azt már nem tartom véletlennek, hogy a legtöbb tabu a nemiség és a halál területén védi az embert, egyfajta kezdetleges szent–profán megkülönböztető ellentétességben.

Eggyel tovább lépve, a tabu mögött megjelenik valamilyen lélek, lény, entitás fogalma: a kezdetben semleges erkölcsiségű démon egyre inkább negatív tölte-tűvé válik. A démont azért nem szabad megközelíteni, megérinteni, kísértetni, vagy segítségét igénybe venni, mert a benne levő rossz aktivizálódik, ártalmas és fékezhetetlen rombolóerőt szabadít fel.

A bibliai Édenkert kies ártatlanságában a tudás fája is tabu tulajdonképpen: azért nem szabad megízlelni gyümölcsét, mert Jáhvé ezt megtiltja, és a megsze-gés következményét sem hallgatja el az első emberpár előtt: „ha eszel róla, meg kell halnod” (1Móz 2,17).

Engedjétek meg, hogy most az ős- és áteredő bűnnel s annak következmé-nyeivel, a megváltás dogmakeresztény teológiájával egyáltalán ne foglalkozzam, habár meglehet, hogy pont az ilyen mellőzésekben rejtőzködik az ördög.

A rossz, a bűn, a vétek, a tisztátalanság mégis valós része életünknek, talán abban van a magyarázata, hogy minden kölcsönhatásban van, a dolgok termé-szete elegyedik, s ami külön-külön tiszta, és be tudná tölteni rendeltetését, az néha piszkossá válik, és eltérítődik az isteni terv által kijelölt útról. Persze, az emberi gyarlóság valóságát eszünkbe sincs tagadni, sőt.

Az lenne a csoda, ha a tiszta–tisztátalan kérdése nem bukkanna fel már a Biblia első lapjain.

Ádám és Éva történetét ismerjük, Noénál már az isteni büntető intézkedés is megjelenik: ősapánk mégis bepakol a bárkába a tiszta állatok mellé a tisztátalanok közül is, igaz, nem hét-hét párt, hanem kettőt-kettőt. (1Móz 7. r.)

A vegetarianizmust propagáló korunkban számomra inkább az meglepetés, hogy az ártatlan gyümölcsfák is „körülmetéletlenek” első három évükben, a negyedikben a termésük kizárólagosan a Jahvéé, s csak ezután fogyaszthatja gyümölcsüket az ember (3Móz 19,23).

Tiltott még a vérfertőzés, (3Móz 18,6–18) tilalom alá esik a gyermekágyas nő (3Móz 12. r.), a poklosságban és egyéb testi nyavalyákban szenvedő ember megérintése (3Móz 13. r.), a pogány, külsőséges és szélsőséges gyász (5Móz 14. r.) és még sok egyéb.

És – hogy tárgyunkhoz közeledjünk – azt, hogy mi tiszta és tisztátalan, Isten dönti ugyan el, de a szabályok betartatói, őrei, a büntetők és feloldozók, az áldozattal közvetítők a papok. Így lesz a pap, a papság a többiek életének ellenőrévé, irányítójává, bizonyos fokig urává és saját előjogai által a helyzet haszonélvezőjévé. (3Móz 16,23–27)

Nem lényegtelen azonban az, hogy ahhoz, hogy hivatását és kötelességét betölthesse, a papságnak, a papnak az úgymond laikusnál tisztábbnak kell lennie, a papok megtisztulása állandó kötelezettség. (3Móz 16,21–27)

A kultusz e tisztán liturgikus mechanizmusába és testébe zavaró, akadályozó, de ugyanakkor gyöngyöt izzadó homokszemként kerül be az erkölcsi mozzanat a próféták által. Ha a kultusz megkülönböztető és identitásőrző szerepe egyáltalán nem lebecsülendő, pl. amíg a zsidók a döghúst nem fogyaszthatták, az idegeneknek ezt kegyesen megengedték (5Móz 14,21), az erkölcsi vallás értéke és érvényessége talán a legnagyobb nyeresége, csúcsa az emberi szellemiségnek.

A tiszta-tisztátalan ellentéte az igaz Isten és a bálvány imádásának a megkülönböztetése lesz. Ha a „hibátlan vörös tehén” elégetése által előállított „tisztító víz” hatékonyságán még lehet mosolyogni, vagy már lehet (4Móz 19. r.), amikor Ezékiel így szól az Úr nevében, akkor már nem, hiszen halálosan komoly dolgokról van szó: „Tiszta vizet hintek rátok, hogy megtisztuljatok. Minden tisztatlanságotoktól és minden bálványotoktól megtisztítalak benneteket.” (Ez 36,26) A Törvény nemcsak az isteni kijelentés rögzítése, hanem életgyakorlati elemek betartását is megköveteli Isten kiválasztott népétől: részletesen, aprólékosan megfogalmazza, mi tiszta, azaz erkölcsi, és mi nem az.

Isten szíve maga a tisztaság, nem tudja elnézni az elnyomást (Hab 1,13), a belsőre tekint, ezért megveti a tartalmatlan ünnepeket és ünnepélyeket (Ám 5,21), a lényegre tekint: szeretetet kíván, és nem áldozatot. (Hós 6,6)

A közösségi megmenekülés és megmaradás egyedüli útja és egyben feltétele is a megtisztulás: „Tisztítsd meg szívedet a gonosztól, ó, Jeruzsálem, hogy megszabadulhass!” (Jer 4,14)

Ézsaiás már azt is kihangsúlyozza, hogy a megtisztulás az ember és nép tevételes erőfeszítését is megköveteli: „Mossátok tisztára magatokat! Vigyétek el szemem elől gonosz tetteiteket! Ne tegyetek többé rosszat!” (És 1,16) Isten elvárja népétől, hogy a formális vallásosság helyett a jót cselekedje, igazságosságra törekedjék, megfékezze az erőszakoskodót, védelmébe vegye az özvegyet, árvát, kiszolgáltatottat. (1,17)

Az Isten által ihletett prófétai szó először mond ítéletet a mechanikus papi tevékenység felett: „Papjai erőszakot követtek el törvényemen, és meggyalázták szent dolgaimat. Nem tettek különbséget a szent és közönséges között, nem tanítottak a tisztátalan és tiszta megkülönböztetésére.” (Ez 22,26)

Az, ami a próféták ajkán határozott meggyőződés és annak kinyilvánítása, az egyéni vallásosság szintjén kétség és tépelődés, vágy és imádság.

A Példabeszédek könyve még megpróbálja higgadt szentenciákba foglalni a népi bölcsességet. „Micsoda népség az, amely tisztának tartja magát, pedig ki sem mosták szennyéből!” (30,12) – és ez nem kérdés, megállapítás. A gondolat és szó kettőssége így fogalmazódik meg: „Utálatosak az Úr előtt a gonosz gondolatok, de tiszták a kedves szavak.” (15,26) A tisztátalanság már a gyermekben is megjelenik: „Már egy gyermek tetteiből is fel lehet ismerni, hogy tiszta és helyese, amit tesz!” (20,11), de a tisztaság a felnőttkor kezdetén, az ifjúkorban válik valószínűs életkérdéssé: „Hogyan tarthatja tisztán életútját az ifjú?” (Zsolt 119,9)

A Példabeszédek még nem fogalmazza meg a kategorikus választ, de a kérdés már előrevetíti Jób keserű szkepticizmusát: „Ki mondhatja: tisztán tartottam szívemet, tiszta vagyok, nincs vétkem?” (Péld 20,9)

Valójában az egyéni szenvedés az, amely az elkövetett bűnre irányítja a figyelmünket s a szenvedés elviselésénél is győtrőbb, legalábbis Jóbnál, a megértés tépelődése és az isteni igazságosság bizonyossága. Bildád eme „vigasztalónak” szánt kérdésében bizony nem fedezek fel hamisságot: „Hogyan lehetne igaz a halandó Isten előtt, hogyan lehetne tiszta ki asszonytól született? Nézd a holdat: még az sem elég ragyogó, szemében még a csillagok sem fényesek, hát még a halandó, ez a féreg, és az ember fia, ez a hernyó?” (Jób 25, 5–6)

Jób tragédiája az, hogy ő biztosnak és megingathatatlanak hitte Isten igazságosságát és jutalmazó jóságát: „ha tiszta és becsületes vagy, bizonyosan örökö-

dik fölötted, és békés otthont ad igazságodért. Bár először kicsiny voltál, végül igazán nagyvá leszel.” (Jób 8, 6–7) Amikor ez a hite meginog, Jób nem habozik kimondani azt a következtetést, amelyre mi is gyakran keserű csalódás által jutunk el: „Van-e tiszta ember, tisztátalanság nélkül? Nincs egyetlen egy sem.” (Jób 4, 17–18) Ez a meggyőződés rögeszmeként rögzül Jóbban: „még szentjeiben sem bízhat, a menny sem elég tiszta szemében.” (15,15)

A papi indoktrinálás megtette a magáét, Jób önmagában is kételkedni kezd: „Tiszta vagyok, vétség nélkül, ártatlan vagyok, nincs bűnöm, Isten mégis talál bennem kifogásolnivalót, ellenségének tart engem, béklyót tett lábamra, ellenőriz minden ösvényemet.” (33, 9–11)

Ez a totális kiszolgáltatottság-érzet olyan nagyfokú, hogy a kétely letargiájából – „hiába tartottam tisztán szívemet, hiába mostam kezemet ártatlanságomban” (Zsolt 73,13) – csak a ritka imádságos érzés képes felemelni az embert: „Milyen jó az Isten Izraelhez, a tiszta szívűekhez!” (Zsolt 73,1), amely a könyörgés önfeladásában végül visszavezet Istenhez: „Könyörülj rajtam kegyelmeddel, Istenem, töröld el hűtlenségemet nagy irgalmaddal! Teljesen mosd le rólam bűnömet, és vétkeimtől tisztíts meg engem!” (Zsolt 51,3–4)

Én nem tudom, ti hogy vagytok ezzel, bizony velem előfordult, hogy katolikus templomba kellett mennem ahhoz, hogy a „*mea culpa*” ne csak megdobogtassa, de valósággal kiszakítsa mellkasomból a szívemet.

Térjünk azonban életmesterünkhöz, Jézushoz, hiszen számunkra ő az út, igazság, élet és... mérték.

Jézus korára a hivatalos vallás annyira rituálissá és formálissá vált, hogy a tiszta-tisztátalan kérdése, a Törvény lélekkel való betöltésének követelménye természetyszerűen képezi részét az evangéliumnak, és nem véletlen, hogy egyik botrányköve Jézus tanításának a farizeusok és írástudók, nem kevésbé a főpapok hozzá való viszonyulásának.

Az evangéliumokban elsősorban Máté evangéliumának 15. és Mk evangéliumának 7. fejezete foglalkozik e kérdéssel, de minduntalan felbukkan máshol is, és Jézus egyáltalán nem retten vissza a kemény konfrontációtól, attól, hogy leleplezze, nevetségessé tegye és elítélje a kiürült és ezért hamis és káros rituális kegyességet.

Ézsaiás nyomdokain jár, amikor elítéli az Istent ugyan ajkával tisztelő, de szívében tőle eltávolodottakat (Mk 7,6), s a jajszó egyáltalán nem az együttérzését fejezi ki. (Mt 23,?)

Mit kárhoztat Jézus? Azt, hogy „Isten parancsolatát elhagyva az emberek hagyományához ragaszkodtok” – feddi meg Jézus a farizeusokat és írástudókat

(Mk 7,8) és hozzáteszi: „Szépen félreteszitek az Isten parancsolatát azért, hogy a helyébe állíthassátok a magatok hagyományait.” (Mk 7,9)

A provokáció az étkezés előtti kézmosás kapcsán történt, de Jézus hamar tisztázza, hogy ennél sokkal többről van szó: a farizeusok és írástudók magát a mózesi Törvényt hamisították meg, értelmezték félre, tették érvénytelenné és ajándékkal megválthatóvá be nem tartását.

A tanítványok is értetlenek, ezért nekik külön kihangsúlyozza: „Nem értitek, hogy ami kívülről megy be az emberbe, az nem teheti tisztátalanná, mert nem a szívébe megy” (Mk 7,18), minden táplálék tiszta, hanem „ami az emberből előjön, az teszi tisztátalanná” (7,20) és hadd borzadjunk el magunk is: gonosz gondolat, paráznaság, lopás, gyilkosság, házasságtörés, kapzsiság, csalás, kicsapongás, irigység, istenkáromlás, gőg és esztelenség lakozhatik a szívünkben, ezért kell ügyelnünk a tisztaságára.

Kiben is mutatkozhatna meg az értetlenség a leginkább, ha nem Péterben, aki a nagycsüörtöki lábmossa ellen olyan vehemensen tiltakozik: igaz, amikor megérti, miről is van szó, akkor hamar lemond a „soháról”, s az ellenkező végletbe esik: „Uram, ne csak a lábamat, hanem a kezemet, sőt a fejemet is!” (Jn 13,9) Azt hiszem, Jézus megértően mosolygott ekkora buzgóság hallatán, mert megnyugtatja a tanítványokat: Júdáson kívül mindannyian tiszták (13,10), ő arra akart példát adni, hogy „nektek is meg kell mosnotok egymás lábát.” (Jn 13,14) Jézus arra is figyelmeztet, hogy a tisztaság sohasem öncélú: az ige úgy tisztít, mint az Atya, aki a terméketlen fát termővé tisztítja a metszés által, hogy több és jobb gyümölcsöt teremjen. (Jn 15. r.)

Jézussal együtt nem a túlbuzgó és értetlenkedő Pétert kell kárhoztatnunk, hanem az igazi vétkeket, a farizeusokat, akik beszélnek ugyan, és ez megtartandó, de amit tesznek, az nem követendő, ahogy az a nép ajkán gyakran elhangzik ortodox testvéreink körében. (Mt 23,3) Most mellőzöm az egyéb bűnöket, csak arra utalok, hogy hiába tiszta a pohár és tál külseje, ha belül tele van „rablásvágygal és féktelenséggel.” (Mt 23, 25)

Buták a farizeusok, síremlékeket emelve és ékesítve árulják el magukról, amikor szabadkozva méltatlankodnak és sajnálkoznak, hogy a prófétagyilkos atyák méltó fiai, hiszen készek az újabb gyilkosságokra. (Mt 23, 29–36) Ezek után a „meszelt sír” hasonlata, mely „kívülről tiszta és szép, de belülről a képmutatás és törvényszegés tisztátalanságával van tele” (23, 27–28) egyáltalán nem túlzás.

Tiszta a kép: aki ilyen ellenfelekkel száll szembe, az nem kerülheti el az elhallgattatást, nincs kiút, meg kell halnia, mert a „közérdek” ezt kívánja.

Ahogy az ősbűnnél nem időztem, úgy Jézus megváltói kereszthalálánál sincs szándékomban, mégse kerülhetem ki: Jézus halálának tanúi a feltámadás hitében annak a katarktikus élményét élik át a legintenzívebben, hogy ők megváltattak, megtisztultak, s nemcsak a halálon, a Törvényen is győzedelmeskedtek Mesterük kiontott vére által.

Az apostoli kor alapélménye ennek az örömét visszhangozza. Péter ugyan egy kicsit megint kételkedik. A kegyelem által elnyert tisztaságot megbízatása fényében ugyan többre kellene értékelnie, mégis, amikor Cezáreában Kornéliusznak és háza népének a megkeresztelése annak „kegyes és istenfélő” mivolta miatt nem ütközhetne akadályba, „révületbe esésre”, azaz látomásra van szüksége ahhoz, hogy Kornéliusz kérésének és apostoli kötelezettségének eleget tegyen, amikor másodszor is megszólal az isteni hang: „amit az Isten megtisztított, azt te ne mondd tisztátalannak” (ApCsel 10,15) – többet nem tétovázik: „vajon megtagadhatja-e a vizet valaki ezektől, hogy megkeresztelkedjenek, akik ugyanúgy megkapták a Szentlelket, mint mi?” (10,47)

Pál eleve messzebbre tekint, határozott e kérdésben, nem állhatja egyházépítő erőfeszítésének útját: „Tudom, és meg vagyok győződve az Úr Jézus által, hogy semmi sem tisztátalan önmagában, hanem ha valaki valamit tisztátalannak tart, annak tisztátalan az.” (Róm 14,14) Ne gondoljunk azonban semmi engedményre és erkölcsi relativizmusra főként ne! Pál az egység útjában álló megbotránkoztatásnak akarja elejét venni, szinte mindenáron. Bizony az „új pogányság” jelentkezését látja abban, hogy sokak „erkölcsi érzékükben eltompulva, gátlástalanul mindenféle tisztátalan tevékenységre vetemedtek nyereségvágyukban” (Ef 4,19), ezért állandóan figyelmeztet és buzdít: „szeretteim, tisztítsuk meg magunkat minden testi és lelki tisztátalanságtól, és Isten félelmében tegyük teljessé a mi megszentelődésünket” (2Kor 7,1), sőt attól se fél, hogy keményebb hangot üssön meg: „öljétek meg tehát tagjaitokban azt, ami csak erre a földre irányul: a paráznaságot, a tisztátalanságot, a szenvedélyt, a gonosz kívánságot és kapzsiságot, ami bálványimádás, mert ezek miatt haragszik Isten.” (Kol 3,5) Ha kell, Istenre hivatkozik: „mert nem tisztátalanságra hívott el minket az Isten, hanem megszentelődésre. Aki tehát ezt megveti...” (1 Thessz 4,7–8) Jómagam nem csak a judaizmust érzékelem Pál állásfoglalásában, hanem a görög bölcsélet beszűremkedését is, ahol egyes irányzatok szerint csak a szellemi tiszta, az anyagi, a testi, főleg az érzéki megtevesztő, hamis és tisztátalan. Mindenképpen filozófiai tömörségű az, amit kedvencének, Timóteusnak meghagy, amikor arra buzdítja, hogy ne engedje megvetetni ifúságát a tisztátalanság miatt (1Tim 4,12): „Mások bűneiben ne légy részes! Tisztán őrizd meg önmagadat!” (1Tim 5,22) Jól érzékeli, a misszió szükségessége ellenére, a megváltás egyetemességét nem hirdet-

heti: „minden tiszta a tisztának, de a fertőzötteknek meg a hitetleneknek semmi sem tiszta, sőt szennyes mind az elménk, mind a lelkiismeretünk (...) utálatosak és engedetlenek és minden jó cselekedetre teljesen alkalmatlanok.” (Tit 1,15–16)

Jakab is ezért int a kétlelkűség levetkőzésére: „tisztítsátok meg a kezeteket, ti bűnösök, és szenteljétek meg a szíveteket, ti kétlelkűek.” (4,8)

János sem vélekedik másként. Bár Jézus „vére megtisztít minket minden bűntől” (1Ján 1,7), a büntelenség hangoztatása önbecsapás (1,8), ezért „akiben megvan ez a reménység, megtisztítja magát, mint ahogyan ő is tiszta.” (1Jn 3,3)

Egyház és tisztaság, illetve pap, lelkész és tisztaság: ha így teszem fel e kérdést, azt kell mondanom, hogy az egyház, mint földi intézmény, sohasem volt teljességgel tiszta, sőt, akkor követte el a legnagyobb bűnöket, amikor a tisztátalant eretnekségnek minősítve a máglyák lángjában előlegezte meg sokaknak a tisztító tűz végső esélyét az elkárhozás megelőzésére.

Amit eddig leírtam, illetve elmondtam, elég volna ahhoz, hogy a Szentírás tükrében szembenézzünk önmagunkkal, s levonjuk a minket illető következtetéseket. Mégis, úgy érzem, még el kell mondanom néhány gondolatomat.

Kora gyermekkoromban szerettem meg a költő, dráma- és esszéíró, és ahogy az életmű véglegessé válásával immár nyilvánvaló: mindvégig filozófus Székely János írásait.

Kortársaink közül ő volt az, aki nemcsak küszködött egy tisztátalan kor szennyével és intézményesült hazugsághozzával, hanem, ahogy lehetett, a tisztaság értékének és vágyának hangot is adott. Életének egyik nagy keresztje az, hogy édesapját csak művészi és emberi megalkuvás árán hozhatta vissza a börtönből, s ez minden vívódását meghatározta. Elvonult a maga elefántcsonttoronyába, onnan küldte fájdalmas érzékenységének üzeneteit a világba, jórészt a fiatal tehetségek felkarolásának szentelte szerkesztői munkáját, amelyet nagy alázattal végzett.

Élete végén nyíltan megvallhatta szkepticizmusát, elmondhatta, hogy nem hisz semmiféle társadalmi igazságosságban és méltányosságban, a demokráciában a legkevésbé, hogy a vers meghalt, hiszen a művészet nem más, mint néhány alapmítosz újra- és újraköltése. Az emberben sem hitt, habár féltő szeretettel próbálta megérteni. Talán a tisztaság volt az az érték, amely mellett mindvégig bizonyosságot tett, soha meg nem tagadott.

1985-ben jelent meg *A mítosz értelme* című esszékötete. Az író két közismert mítosz, a Bartók Béla által is feldolgozott népi kolindaszöveg, a Cantata profana és az Enkidu mítosza, „az emberfaj legrégibb fennmaradt történetének” fogalmi értelmezésével próbálkozik meg.

Az első mítosz azt sugallja, hogy tisztaságunkat akkor veszítettük el, amikor társadalmiasultunk, amikor a vétek, a bűn fogalmában „embervoltunk eredendő meghasonlottsága tudatosul, amikor az ebben rádöbben: jobb lett volna állatnak maradnia.” (65)

A fiak szarvassá válása lázadás: az ősállapot tisztaságába, az ember és erkölcs előtti világba visszakíváncozó ember tiltakozása ártatlansága elvesztése miatt. Ezért a szarvassá visszaváltozó fiak egyidejűleg hősök és áldozatok.

Az Enkidu-mítosz elemzésében az erkölcs meghatározásával próbálkozik meg Székely János, annak tudatában, hogy a Nietzsche utáni világban, „*az Isten meghalt*” visszavonhatatlan elhangzása után az erkölcsi relativizmus, lazaság és tisztátalanság nem várt legitimizációt nyert. A tisztaság talán az egyetlen megmaradt értékünk, habár önmagában is paradoxon. Enkidu, mint a tiszta állati lét megismerésítője bűnbeesése, elcsábíttatása előtt tiszta, ártatlan, s mint ilyen, akár az állat és a gyermek, kívül esik a félelem, a halál, s így az erkölcs szféráján is, otthon van a világban, egy vele.

Halljuk azonban Székely Jánost: „Aki elveszti ártatlanságát, az hontalanná lesz a természetben (a szférájába kerül). Aki hontalan a természetben, az emberileg már függő. Aki függő, az csábítható. Aki csábítható, az manipulálható [...] az ártatlanság elvesztése végső soron alattvalóvá teszi az embert” (88).

„Azért érték és eszmény a tisztaság, mert az ártatlan ember nem függő, nem csábítható, nem manipulálható, nem büntudatos, nem zsarolható, (és így tovább: nem és nem a végtelenségig) – egyszóval elegendő magának, szabad és magába zárt. Aki tiszta, az kívül esik a félelem, a halál, az erkölcs szféráján. Otthon van a világban... (90) A tisztaság, mint erkölcsi eszmény, ezek szerint nem más, mint védelem, azt célozza, hogy az embert megóvja a bűnössé válástól. A tisztaság, íme, erkölcs ellenes: »a tisztaság«: az erkölcsi világ önfelszámolási kísérlete a bűntelenségben; az a páratlanul különös erkölcsi élmény, amely épp az erkölcs köréből igyekszik kivonni az embert.” (91) „Az ominózus tisztaság-eszmény – állítja Székely János – egyetlen ellenszere a manipulatív hatalmi stratégiáknak.” (96)

Paradoxonok sorára bukkan Székely János a tisztaságot kutatva, és paradoxon az is, hogy bár tájainkon ő mondta ki elsőnek, hogy „a vers meghalt”, egyik Bartók Béla emlékének szentelt versének éppen ez a címe, *Tiszták vallatása*. „A költészet a mocskok vallomása, a zene megtisztult költészet” – oldozgatja az író őket a „tisztá szóra, megtartó ígére, megvigasztaló, feloldozó és áldó vallomásra” vágyakozva mégis, azzal áldva Bartók emlékét, hogy ő volt az, „aki meglábalta egykor a föld sarát, mégis mocskotlan maradt, képtelen a bűnre”.

Úgy érzem, tépelődése néha azt fejezi ki, amit átéltem, átéltünk: „Ki mondja meg utólag: akarva lettünk tiszták vagy muszájból? (...) Megvallom végre töre-

delmesen, hogy a tisztaság a legtöbbször hiány: velünk született, már-már alkati nyomorékság és bűnre képtelenség (...) Az, aki tehetségtelen az életre (tehát a bűnre), mi mást tehetne: tiszta lesz (...) Akarva lenni tisztának, önmagunkkal megvívott harcban, nehezebb bizonytal. De él bennünk az ösztönös tudás, az ősi hang, amely borzongva súgja, hogy az a másik, az a kényszerű, az a született és meg-nem-kísértett – az a valódi tisztaság. Mert próbára sem tehető soha. Mert olyan, mint az átok és az áldás: választottakra rásütött pecsét.”

Köszönöm most is Székely Jánosnak, hogy amikor 1970-ben ezt a verset írta, olyan dolgokat fogalmazott meg, amelyek számomra megtartó ígének bizonyultak sok nehéz percbenben.

Bizony, amikor bizalmatlan voltam lelkész- és embertársaim iránt és bizonyára ők is irántam, a költők tartottak meg és vigasztaltak. József Attila például így: „A bűn az nem lesz könnyebb, / hiába hull a könnyed. / Hogy bizonyosság vagy erre/, legalább azt köszönjed. // Ne vádoldj, ne fogadkozz, / ne légy komisz magadhoz, / ne hódolj és ne hódíts, / ne csatlakozz a hadhoz. // Maradj fölöslegesnek /, a titkokat ne lesd meg. / S ezt az emberiséget, / hisz ember vagy, ne vesd meg.” (József Attila: *Tudod, hogy nincs bocsánat*)

Bizony, sok mindenre nézve csak Isten bocsánatában reménykedhet az ember, s csak úgy mellékesen jut eszembe, a szolidaritás kapcsán, hogy a legkegyetlenebb bűnöket azok követték el, akiknek vélt puritanizmusa a felsőbbrendűség mániájával járt kéz a kézben.

Engem az idézett zsoltár arra figyelmeztet, hogy talán nem is a tisztaság vélt vagy valódi megléte a fontos igazán, hanem a vágya, a megtisztulás vezeklése és bánata, hiszen a tiszta szív Isten szüntelen teremő munkáját feltételezi, az emberi erőfeszítés mellett, s az összetörtség után a lélek erejét csak Isten újíthatja meg bennünk. És visszatérve József Attilához: közösség vagyunk, s bármennyire is intim kérdésünk a tisztaság, csak másban, egy-másban moshatjuk meg arcunkat! Kollektív bűnösség, a külső világra való hivatkozás nem mentesít a tisztaság elvesztése miatt, de a megtisztulás se fajulhat durvasággá! Különösen a ma született báránynak nincs joga a számonkéréshez, joga van azonban a múlt megismeréséhez.

Nem tisztem a lelkészársadalom tennivalóit számba venni. Mégis, egyetlen mondatot engedjete meg. Ne legyenek tabuk miközöttünk! Ne takargassuk a hagyománytisztelettel azt, ha néha süketé válunk az élő Isten szavára! Ne felejtsük el, hogy nekünk a hivatásunk a kenyerünk is, férjen meg bennünk szép összhangban a pap és a próféta, hiszen Jézus nem öncélúan kérte számon a Törvény, a hivatás be nem töltését, magát a papi hivatalt elismerte: „*menj, mutasd meg magad a papoknak.*” (Mk 1,44)

A nyomorúságunkról egy mondatban. Mindenki, akinek szíve tiszta, megízlelheti Isten látásának örömét, kivétel nélkül. Vagy mégse? Talán a lelkes esetben kell is egy többlet: neki nem elég látnia az Istent, láttatnia is kell, a szó legnemesebb értelmében. És ez az, ami ezerszer nehezebb, ez az igazi kihívás, ami előttünk áll.

Számomra a tisztaságról Ady mondja el azt, amivel megpróbálok megbékelni:

„Meghurcolt a Vér, ez a Pokolba
Bomolva, romolva
Vágtató, tüzes fogat
S most lenget utánam jelt
A Patyolat,
Most, most szeretnék lenni bátran
Élet-tagadó, szűz, makulátlan,
Vágytalan és tiszta.”
(A Patyolat üzenete)

Főleg ifjú lelkésztársaimra gondolva, mégis egy másik verssel zárom gondolataimat, bizonyára sokan nem ismeritek e sorokat:

„Mikor levette papi bíborát
S minden hivalgó földi éket,
A főpap öltött tiszta lenruhát
S a legbelsőbb szentélybe lépett,
Meghozni az urak áldozatát
S feloldani büntől a népet:
Követve régi gyakorlatot
Elsőbb magáért imádkozott.”
(Kiss József: Az én imádságom)

És valamilyen egyéb csodálatos tisztítószert? – kérdezte egyik barátom. Kénytelen voltam utánanézni, mi is az az izsóp, amely olyan fehérré tehet valamit, mint a hó. Azt írja a lexikon: sűrű, kis bokor, melynek fűszeres illatú, kék a virága.

Hogy lehetséges hát, hogy ecettel teli szivacsot izsópra tűzve emeltek a keresztfa magasságába Jézus ajkához? Talán jobb lesz, ha sohasem tudom meg. Ámen.

SZÉKELY KINGA RÉKA

DÁVID FERENC, A JÓ SÁFÁR¹

„Ki milyen lelki ajándékot kapott, úgy szolgáljatok azzal egymásnak, mint Isten sokféle kegyelmének jó sáfárai.” (1Pét 4,10)

Ünneplő Gyülekezet! Az idén közülünk senki sem zárándokolt el Dévára. Úgy tűnik, senkinek sem volt megfelelő az idő, senkinek sem volt hangulata, lehetősége elmenni.

Hiányérzetem van, mert én is ott szerettem volna lenni a sok száz ember között, akik hajnalban elindulnak, majd megmászva a nagy hegyet imádkoznak, énekelnek, gyertyát gyújtanak és virággal halmozzák el az emlékművet. Ott szerettem volna lenni a gyülekezeti házban, a templomban, s újra elmerengeni azon, hogy Isten útjai mennyire nehezek, mégis dicsőségesek, mert, íme, egy egész évszázad telt el azóta, hogy Dévára templomot álmodott egyházunk, hogy még az 1910-es években felépülhetett volna, ha nem jött volna közbe a háború, ha nem kellett volna népünknek annyit szenvednie az elmúlt évszázadban.

Emlékezz, szárnyalj, szeress! – ezzel a felhívással, ezzel a biztatással szólította meg az egybegyűlteket az ifjúsági lelkész. S ahogy így beleélem magam a dévai zárándoklatba, már el is oszlott a hiányérzetem. Csak hálát érzek: milyen jó, hogy mindez megtörténhetett! Hogy ifjak százai zárándokolnak Dévára, hogy van ifjúsági lelkész, hogy vannak iskoláink, s hogy ma, itt, ebben a gyülekezetben vannak gyermekeink, akik ezt az emlékűnnepet fennköltté teszik! Milyen jó, hogy vagyunk! Ötszáz év távlatából meghajtjuk fejünket a nagy apostol, Dávid Ferenc előtt, s apró szavainkkal így összegezzük: nem volt hiábavaló.

Egyházalapítónk, prófétánk és apostolunk! Vívódásaid, harcaid, hitvitáid, kitarásod s végül haláloed – mind nem volt hiábavaló. Azzal a lelki ajándékkal, amellyel Isten téged, Dávid Ferenc, felruházott, jól szolgáltál. A hitnek, a szabad lelkiismeretnek jó sáfára voltál!

Milyen furcsa ez a *sáfár* szó! Legismerősebben talán a jó sáfárt idéző bibliai helyről (Mt 25,14–30) hangzik. Ahogy Jézus tanít: Isten mindannyiunknak adott lelki ajándékokat, talentumokat. Felruházott minket a teremő Isten

¹ A beszéd Homoródszentpéteren, 2009. november 15-én, a Dávid Ferenc-emlékűnnepségen hangzott el.

tehetségekkel, különbözőekkel ugyan, de egy-gyökerűekkel. Lelki tehetségeink gyökere az Istennek is tetsző jó. Jó tehetségekkel ruházott fel tehát minket, de az alkotásban nekünk is adott munkás részt. Isten azt akarja, hogy sáfárkodjunk – gazdálkodjunk, gondoskodjunk, tápláljunk – ezekkel a tehetségekkel.

A jézusi példázatban Isten, a gazda három szolgára bízta rá az értéket, a talentumot, de ezek közül egy – aki a legkevesebbet kapta – úgy dönt, hogy nem kamatoztatja a talentumot. Nem választja a „munkát”. A tétlenséget, sőt tehetetlenséget választja, úgy értékeli: erre a munkára nincs ideje, ereje, kedve. Elássa a kapott talentumot, s amikor jön a számadás ideje, azt adja vissza, semmi többet. Isten, a gazda, felháborodik, s míg az előző két szolgát így dicséri és jutalmazza: „jól van, jó és hű szolgám, kevesen voltak hű, sokat bízok rád ezután”, addig a tunya szolgától elveszi azt az egy talentumot is, „megbünteti” őt.

Jézus így összegzi a példázat tanulságát: akinek van, annak adatik, akinek nincs, attól még az is elvételik, amije van.

Kemény szavak. Kopogásuk tükröt állít elénk. Mi milyen sáfárok vagyunk? Mit látunk ebben a tükörben? Hogyan értékeli Isten a kapott lelki ajándékainkat? Testvéreim, meg vagyok győződve, hogy ebben az ünnepi órában a tükör szép énünket mutatja. Azt az énünket, amely elfogadta az Istentől kapott ajándékok hosszú sorát, azt az énünket látjuk, amely rendületlenül hisz, bízik Istenben, szereti a felebarátot, elfogadja a más véleményét.

Ünneptelen énünk azonban sokszor elégedetlen. Inkább vágyik más talentumokra, mintsem azt kamatoztatná-gondozná, táplálná, amink van. Át-átnézünk a szomszéd életébe, s azt gondoljuk: „Bezzeg! A szomszéd gyermekei szépek és okosak, a szomszéd apja pedig gazdag, nagy vagyont hagyott rá” s így tovább... „Bezzeg... Bárcsak nekem is mind meglenne az, amije neki van!” Gyakran nem azon dolgozunk, amink már úgyis adva van – „csak úgy”, ingyen, kegyelemből –; nem abból akarunk kihozni valami többletet. Úgy tűnik, rövidebb és kevésbé fárasztó az út az irigység, a „bezzeg” felé, mint az öntudatos és főleg önuralommal vezetett élet felé. Az öntudatos és önuralommal vezetett élet felfogásom szerint a rendíthetetlen hitből táplálkozik. Abból a hitből, hogy Isten megteremtett és megáldott minket. Abból a hitből, hogy megsegít, még akkor is ha szenvedünk, s olykor úgy tűnik, magunkra vagyunk hagyatva.

Dávid Ferenc, jézusi lelkületű egyházalapítónk rendíthetetlenül hitt Istenben. Öntudatos volt, és bár sokszor küzdött saját magával, önuralommal tudta végigküzdeni nagy harcait. Ő megelégedett azokkal a talentumokkal, amelyeket Istentől kapott, s megvolt benne az elhatározás, hogy kamatoztassa is azokat. Nem ásta el az Istentől kapott adományt. Nem mondta azt, „mit érdekel engem, hogy egyesek félrevezetik a népet és áruba bocsátják a bűnbocsánatot,

pap létükre!” Nem mondta azt, hogy „engem a sikeres előmenetel érdekel, a fölkapaszkodás a társadalmi létrán, hogy minél jobban jövedelmező hivatalt kapjak”. Nem így viszonyult az élethez, nem így a gondviselő Istenhez! Felfogta, hogy annyi erkölcstelenség és hitetlenség nem állhat meg Isten előtt; hogy változásokra van szükség; hogy a rosszat le kell győzni, „ki kell szorítani” a közösségekből és amennyire lehet az egyénekből is.

Dávid Ferencnek nem volt sem vagyona, sem fegyveres hatalma, amellyel úgymond könnyűszerrel legyőzhette volna azokat, akik nem úgy hittek, nem úgy gondolkoztak, nem úgy éltek, mint ő. Nem köznapi fegyverekkel diadalmaskodott ellenfelei és ellenségei fölött. A felsőbb hatalom, az Örökkévaló adott neki tehetségeket, hogy azokkal megmutassa az utat barátainak és ellenlábasainak. Dávid Ferenc azokat a tehetségeit állította embertársai szolgálatába, amelyeket Istentől kapott. Az eleven hit adott neki bátorságot, hogy ki merje mondani a megtalált, megvilágosodott igazságot. Abban a korban, amikor Európa levegője a máglyára küldöttek hamujától volt terhes, kimagasló elszántság, halált megvető bátorság kellett egy egyszerű vitához, egy bírálathoz is. De rendíthetetlen hite nemcsak elszántsággal, hanem értelemmel is párosult, s így megvédte őt attól, hogy fanatikus, vakhitű legyen. Nem arra „használta fel” a hitet és a vallást, hogy másokat megbéklyózzon, megrémítsen, kihasználjon, hanem arra, hogy a lelkiismeretet felébressze, az értelmet csiszolja, és az együttérzést táplálja. Isten által kapott tehetségeivel meg tudta győzni a hallgatóságot, az embereket. Rá tudta vezetni őket arra az útra, melyről a zsoltáros azt éneklí: „a te Utad, Uram...”

Aki belép a kolozsvár-belvárosi unitárius templom bal oldalajtáján, egy nagy kerek követ lát. A legenda szerint Dávid Ferenc arra a kerek köre állt fel és prédikált Kolozsvár népének, de olyan mély átéléssel és odaadással, hogy az emberek úgy érezték: íme egy ember, aki a szívünkhöz szól, aki *nekünk*, de *értünk is* prédikál! Egyszerűen elfogadták azt, amit mondott, s ígéretet tettek, hogy követni fogják őt mint lelki vezetőjüket. A legenda nyilván nem egészen hiteles. Talán túl szép és túl egyszerű. De ha nem is hisszük el az egyes epizódokat, mégis érezzük az őszinte prédikálás varázsát, a lelki rezdülések és észérvek meggyőző erejét. Dávid Ferenc képes volt arra, hogy meggyőzze a vele együtt élő embereket, a város népét. Nem fenyegetéssel és nem ígéretekkal. Lelki ajándékokkal: hittel, értelemmel, szeretettel, lelkiismerettel. Az emberek érezték a lelkéből kisugárzó hit erejét, a tekintetéből áradó értelmet, a hangjából kicsengő szeretetet és a mindennapjaiból visszhangzó lelkiismeretet.

Isten által adott tehetségeivel tudott hatni az emberekre, és ők szívükbe vésték az olyan nagy igazságokat, mint azt, hogy a hit Isten ajándéka, és ezért el

kell fogadni, hogy különböző emberek különbözőképpen hisznek ugyanabban az egy Istenben. Hogy „szárnyad van lelkem, meg ne tagadd magad”, engedjétek szárnyalni a megismerés vágyát.

Mai kifejezéssel élve azt mondhatjuk: hiteles ember volt, hiteles prédikátor, hiteles lelkész, hiteles lelki vezető. Hitelessége, őszintesége, tehetségeinek isteni gyökere akkor mutatkozott meg igazán, amikor életében nagy vízváltásokhoz került. Amikor *még* nem volt fejedelmi káplán, s amikor *már* nem volt az.

Ugyanaz a tiszta beszéd, ugyanaz a lelkiismeretesség, ugyanaz az isteni úthoz való ragaszkodás jellemezte, mikor még tündöklésre nem is gondolhatott. És ugyanazt tette akkor is, amikor tündöklése sötétségre váltott, amikor az ünnepest hatalmasból megvetett parányi lett.

Mikor tudhatjuk meg, hogy a mindennapokban hirdetett hitelesség, hit, és hűség valóban az-e, aminek hirdetik? – Amikor meg kell szenvedni érte. Amikor ragaszkodunk az értékhez, az igazsághoz megfélemlítésben, megaláztatásban is.

Dávid Ferenc ragaszkodott lelki kincseihez. Jól sáfarkodott velük, hisz akkor is maradtak kincsei, amikor mások már szegénynek és fölöslegesnek tartották őt. Bizonyára sokat szenvedett. Végül mártír lett. De szellemében nem halt meg. Ma is él, mindörökké él. Mi tanúsítjuk, bizonyítjuk ezt. Ezért megyünk Dévára, ezért tanulnak gyermekeink verseket, énekeket és legendákat róla. Az ő nagy lelkével hasonlítjuk össze egyszerű emberi életünket, és megpróbálunk felemelkedni hozzá. Kiállni a szabadság mellett, a lelkiismeret szabadsága mellett, a hiteles, Istennek tetsző életvezetés mellett. Igyekszünk az Istennek tetsző értékeket őrizni, gyarapítani és továbbadni.

Testvéreim, próbáljon meg mindenki jó sáfára lenni talentumainak! Próbáljon meg mindenki felnőni a maga képessége szerint Dávid Ferenc szellemi örökségéhez! Az egyik Dávid Ferencet méltató énekünk üzenetével biztatlak titeket: „Ragyogjon föl bennünk minden, mit a múlt ad, hogy magunkra leljünk fényénél a múltnak – fényénél a múltnak.”

Leljük magunkra! Vegyük számba újra lelki kincseinket! Szolgáljunk egymásnak ezekkel a lelki ajándékokkal, mint a jó sáfárok. Engedjük, hogy ragyogjon a múlt, ragyogja be jelenünket, értékei mutassanak utat a jövőndőbe – Isten dicsőségére, lelkünk nyugalma! Ámen.

SZABÓ LÁSZLÓ

TÖRTÉNELMI KARÁCSONYOK¹

*„Amikor meglátták a csillagot, igen nagy volt az örömük.”
(Mt 2,10)*

Legyen áldott a jó Isten, aki egy újabb karácsonyt megérnünk engedett. Adjon ez alkalomból boldog ünnepet, olyant, amely nem reked meg az ünneplés külsőségeiben, hanem lélekben is megtisztít és erőt ad a „továbbiakhoz”.

Többi egyházi ünnepünkhöz viszonyítva karácsonynak van egy különleges varázsa. Sokak számára a legszebb, a legérzelmesebb, legalábbis a gyermeki lelket a legmélyebben megható ünnep. Amennyiben földi korlátainkon túl felnőttekként is meglátjuk a betlehemi csillag színfeletti ragyogását, akkor meg lehet, hogy karácsony idejére elfeledjük világi kötelékeink kínzó szorítását. Ha így történik, akkor a szegényes jézusi jászolbólcső fényében mindennapi szükségünk és nélkülözéseink megszépülnek, s talán még erősebbé is tesznek.

A tegnap esti angyaljárás következtében a mai napra ünneplőbe öltöztetett lelkünk számára ez a hangulat adott; árnyalását egy olyan Ady-versszak felidézésével próbálom meg, ami gyermekkorom karácsonyesti ünnepélyein énekelve az egyik legkedvesebb műsorszámunk volt:

„Harang csendül,
Ének zendül,
Messze zsong a hálaének,
Az én kedves kis falumban
Karácsonykor
Magába száll minden lélek.”
(*Karácsony*, I. versszak)

Feleslegesnek tartom folytatni a verset, mert biztosan sokan ismerik, gyermekkorukban sokan szavalták/énekeltek, és ismétlem: a karácsonyi hangulat az én igyekezetemtől függetlenül is adott. Továbbfokozása csepegős érzelgősséget eredményezhet, amitől én szerfelett ódzkodom. Ehelyett hadd emlékezzünk az

¹ Homoródalmás/Kolozsvár, 1997 karácsonya

életünket egyéni és közösségi vonatkozásaiban egyaránt alapvetően meghatározó, nevezetes történelmi karácsonyainkra. Nézzük meg, mit hoztak nekünk, majd azután próbáljunk levonni néhány tanulságot és tennivalót mindenkori karácsonyunkkal kapcsolatban.

Félretéve „messze ringó gyermekkorunk világa” havas-fenyőfás karácsonyainak meghitt, családközpontú, szép emlékeit, bizony elég sok keserves karácsonyt engedett nekünk megélnünk a történelem Ura. (Meglehet, szerfelett szeret minket, és emiatt lepett meg néhányszor oly fájdalmas karácsonyi ajándékkal.) Vonatkozó példáért visszamehetnénk az első világháborúnak véget vető 1918-ig, amikor a „béke évének” karácsonyában román megszállást hozott nekünk az erdélyi angyal. Felidézhetném a mindenkori háborús évek karácsonyát, amelyek hangulata nem szorul ecsetelésre. Emlékeztethetnék a háborúk utáni nacionál-kommunista elnyomás sötét éveinek tiltott karácsonyaira, amikor az Isten háta mögött érezve magunkat a korszak egyik hitelesen fogalmazó költőjével együtt keseregtük karácsonykor sorsunkat:

„Üres az istálló s a jászol
idén se lesz nálunk karácsony
hiába vártuk
nem jönnek a három királyok

sok dolga van a teremtnőnek
mindenkivel ő sem törődhet
messzi a csillag
mindenüvé nem világíthat

megértjük persze mit tehetnénk
de olyan sötétek az esték
s a szeretetnek
hiánya nagyon dideregtet

előrelátó vagy de mégis
nézz uram a hátad mögé is
ott is lakoznak
s örülnének a mosolyodnak”

(A fent idézett, *Isten háta mögött* című verset Kányádi Sándor 1985-ben írta, a vörös korszak egyre sötétedő alkonyában.)

Időrendileg egy kicsit visszaugorva feleleveníteném 1956 karácsonyát is, amikor a dicsőséges októberi forradalom leverése után, a szörnyű megtorlások közepette, a szabadság újbóli elvesztéséért sírtak a magyarul érző vagy ügyünkkel rokonszenvező emberek. Az alkalmi gyászhangulatot hűen fejezi ki a kommunizmus elől Nyugatra menekült Márai Sándornak *Mennyből az angyal* című verse, amely megrendítő tartalmával történelmünk megannyi sorscsapásakor mondható halotti beszédnek is beillik, ezért nem hagyhatom ki egyes részeinek az idézését. Tehát 1956 karácsonyában vagyunk, amikor a költő a tengerentúlról, keserves karácsonyi üdvözlétében azt kívánja – a világ által újból cserbenhagyott – anyaországának, hogy:

»Mennyből az angyal, menj sietve
Az üszkös, fagyos Budapestre.
Oda, ahol az orosz tankok
Között hallgatnak a harangok.
Ahol nem csillog a karácsony,
Nincsen aranydió a fákön,
Nincs más, csak fagy, didergés, éhség.
Mondd el nekik, úgy, hogy megértsék.
Szólj hangosan az éjszakából:
Agyal, vigyél hírt a csodáról.

Csattogtasd szaporán a szárnyad,
Repülj, suhogj, mert nagyon várnak.
Ne beszélj nekik a világról,
Ahol most gyertyafény világol,
Meleg házakban terül asztal,
A pap ékes szóval vigasztal,
Selyempapír zizeg, ajándék,
Bölcs szó fontolgat, okos szándék.
Csillagszóró villog a fákról:
Agyal, te beszélj a csodáról.

Mondd el, mert ez világ csodája:
Egy szegény nép karácsonyfája
A Csendes Éjben égni kezdett –
És sokan vetnek most keresztet.
Földrészek népe nézi, nézi,

Egyik érti, másik nem érti
Fejük csóválják, sok ez, soknak.
Imádkoznak vagy iszonyodnak,
Mert más lóg a fán, nem cukorkák:
Népek Krisztusa, Magyarország.
[...]

És a világ beszél csodáról,
Papok papolnak bátorságról.
Az államférfi parentálja,
Megáldja a szentséges pápa.
És minden rendű népek, rendek
Kérdik, hogy ez mi végre kellett.
Mért nem pusztult ki, ahogy kérték?
Mért nem várta csendben a végét?
Miért, hogy meghasadt az égbolt,
Mert egy nép azt mondta: „Elég volt.”

Nem érti ezt az a sok ember,
Mi áradt itt meg, mint a tenger?
Miért remegtek világrendek?
Egy nép kiáltott.
Aztán csend lett.
De most sokan kérdik: mi történt?
Ki tett itt csontból, húsból törvényt?
És kérdik, egyre többen kérdik,
Hebegve, mert végképp nem értik
Ők, akik örökségbe kapták
Ilyen nagy dolog a Szabadság?...

Angyal, vidd meg a hírt az égből,
Mindig új élet lesz a vérből.
Találkoztak ők már néhányszor
– a gyermek, a szamár, a pásztor
Az alomban, a jászol mellett,
Ha az Élet elevent ellett,
A Csodát most is ők vigyázzák,
Leheletükkel állnak strázsát,

Mert Csillag ég, hasad a hajnal,
Mondd meg nekik mennyből az angyal.«

A „mennyből az angyal” akkor megmondta az elcsüggedt, és cukorkák helyett karácsonyfán lógó magyar népnek, és azután is minden karácsonykor biztatott minket, hogy nincs olyan gátlástalanul elnyomó világi hatalom, olyan kegyetlen tökéletességgel működő parancsuralmi rendszer, amely az embertelen szolgaságot természetszerűsíthetné és a szívek mélyéről maradéktalanul kiölthetné a szabadságvágyat. Jézusnak, a nagy lelki felszabadítónak születése mellett a mindenkori karácsonyi csillag az előbbiekre is figyelmeztette a diktatúrákban sínylődőket. És az égi jelre, a ragyogó csillagra való figyelés nem bizonyult hiábavalónak: ’56 áldozati véréből bő három évtizeddel később Magyarországon vérontás nélkül lett új élet, a határon erről pedig ’89 megváltó karácsonyában hasadt meg a hajnal, hogy a hősök – elsősorban Tőkés László – kiállása következtében, a bátrak és ártatlanok véréből itt is megszülessen a várva várt szabadság.

Elnézést kell kérnem, ha túl hosszúra sikerült a történelmi példalózás. De kötelességemnek tartottam feleleveníteni sorsdöntő karácsonyainkat, mert mostanában igencsak megcsökött az emlékezőképességünk úgy általában.

Másfelől pedig, az eszményi, örömteli karácsonyaink mellett, kétségtelesen mindnyájunknak volt személyesen is, és nemzetként, közösen is nem egy fekete karácsonyunk. Ezeket sem hagyhatjuk említetlenül, hiszen nem a csillagokon élünk, hanem itt a földön próbálunk megállni két lábbal, görcsös igyekezettel vagy léha felelőtlenséggel taszigálva mindennapjainkat az úgynevezett szebb jövő felé. Hála a föld és az ég, az emberi szív és a csillagok Urának: veszendőségünkben megtartó reményekbe kapaszkodhatunk, s így nemcsak a földre és a gondokra, hanem örökösen biztató csillagokra is tekinthetünk, hogy emberi képességeinkkel azok fénye mellett igyekezzünk üdvösségünket munkálni. Nyilván a Gondviselő segítségével tesszük ezt, többnyire az Ő akarata szerint, a karácsonykor megszületett tökéletes ember követendő életpéldája és tanítása nyomán. Csendüljön hát a harang, és zendüljön énekünk, szálljunk magunkba legalább ilyenkor, hogy közömbösségbe vagy érzélgősségbe fulladó felszínes ünnepléseinket tegyük erőt adó és lelkünket megtisztító karácsonyokká.

Így próbáljuk átélni karácsony lényegét, ami nem abban áll, hogy Jézus ezen a napon született meg, hanem abban, hogy egyáltalán megszületett, az emberiség nagy barátjának és igaz tanítómesterének, továbbá, hogy jellemünk és cselekvő akaratumk nyomán bennünk is bármikor megszülethet. Ő, aki elsősorban a szegények királya volt, de ugyanakkor a gazdagoké is; aki nem nézte a bőr színet, a ruha és a gépkocsi márkáját, vagy az értelem csiszoltságát, hanem a belsőt

szerette: a lelket, és az igazán szükséges elérésére igyekezett rávezetni embertársait. Ennek rendjén Jézus a legmélyebb alázattal, ugyanakkor a leghatékonyabb erőteljességgel munkálkodott Isten országa földi viszonyainak megvalósításáért. Jelleme alázatosságára rávilágít az, hogy nem kereste az akkori vezetők kegyét, hanem egész egyszerűen megfogta a leprások kezét és felemelte őket; működésének erőteljességét pedig jellemzi a templomot céltalanul használó kufárok ostorral történt kikergetése (is). Erre a Jézusra tekintsünk hát példaképként karácsonykor, és ne keressük őt a csillagok között vagy a mindenkori ünnepek cifraságában, mert sokkal közelebb áll hozzánk. Szellemissége bennünk is tetten érhető, hatása általunk is megteremthető, hiszen az ott van, ahol a tiszta szív, a feltétlen jó szándék és a másokért élés akarata munkálkodik. Hozzá hasonlóan éljünk hát másokért, munkálkodjunk a közjóért; a karácsonyi csillagok örökös újragyújtásához, a hajnalok reményteljesebb hasadásához mi így járuljunk hozzá, hogy amikor majd egyszer életünk elveszti ezt a földi színét, lelkünk szégyenkezés nélkül kerüljön vissza a csillagok közé, gondviselő jó Atyánkhoz. Ezt is üzeni karácsonykor nekünk – mennyből az angyal. Ámen.

LÁZÁR LEVENTE

IGAZ MESE

„Hirtelen mennyei seregek sokasága jelent meg az angyallal, akik dicsérték az Istent, és ezt mondták: »Dicsőség a magasságban Istennek, és a földön békesség, és az emberekhez jóakarata.«”
(Lk 2,13–14)

Ünneplő Gyülekezet, kedves Testvéreim!

Minden ünnepi istentiszteletek közül a legkülönlegesebb karácsony szombatjára. Ilyenkor nemcsak az evangélium üzenetére figyelünk, nemcsak a jó tanácsok, figyelmeztetések, az örömhír a fontos, nem csupán a bűnbánat és a jövőbeni reménység forrása ez az este, hanem a sajátos templomi hangulatnak, a varázslatos angyaljárásnak, mesés örömünknek és mások örömének is foglalata.

Miért van ez így? Azért, mert bár felnőttünk, ma is szeretjük a mese világát, szeretjük az angyalok varázslatos örömeit, szeretünk kiszakadni a hétköznapi fanyar igazságaiból. Mert ez az ünnep a gyermekekről szól, mert ilyenkor magunk is újból gyermekek leszünk.

Mindannyiunkban ott lappang az egykori gyermek, csak sokan elfelejtjük, milyen is volt gyermeknek lenni, és nem engedjük érvényesülni az egykori emléket, mert úgy gondoljuk: felnőttként *gyerekes* dolog gyermeknek lenni.

Arra kérek ma mindenkit: erre a pár órára bár felejtsek el, hogy felnőttünk, és legyünk a karácsony a magunk gyermeki egyszerűségében.

Néhány évvel ezelőtt részt vettem egy pedagógiai továbbképzőn. Ennek a fő témája ez volt: gyermek és pedagógus kapcsolata a mese világában. Gyakorlatként egy közös mesét kellett kialakítanunk megérkezésünk „témájáról”. Meg is kezdődött a mesélés. Haton voltunk hatféle történettel, mégis egyetlen teljes, meseszerűen csodálatos történet kerekedett ki belőle – varázslatokkal, tündérekkel és boszorkákkal.

Miután figyelmesen végighallgatta, az előadó pedagógus csak ennyit mondott: szép volt, jó volt hallgatni, de van két hibája: az egyik az, hogy a mesék nem úgy kezdődött: »hol volt, hol nem volt...« és nem úgy fejeződött be: »itt a vége, fuss el véle...» – sajnos ezek nélkül nem mese a mese.

Kedves felnőtt és növekedésben levő Gyermekek!

Hol volt, hol nem volt, volt egyszer egy szegény család. A szegény embert Józsefnek hívták, a feleségét Máriának. Egy tejjel-mézzel folyó országban éltek ugyan, mégis szegények voltak; ráadásul az ellenség elfoglalta országukat. Az elnyomó nép császára elrendelte, hogy mindenki jelentkezzék abban a városban, ahol született, hogy megszámlálhassák őket és írthassák össze kinek-kinek a vagyonát. Így történt, hogy József és Mária Názáretből szülővárosukba, Betlehembe utazott.

Nem volt olyan könnyű az utazás abban az időben. Napok, hetek, hónapok teltek el Betlehembe-vándorlásuk alatt. József és Mária szerencséseknek számítottak, hiszen szamaruk volt, s annak hátán ülve időnként megpihenhettek. Szükségük is volt rá, hiszen Mária áldott állapotban volt, és igazán megerőltette volna az utazás.

Sok nap után fáradtan, elcsigázva érkeztek meg Betlehembe. Esteledett. Sokan megérkeztek már, minden vendégfogadó ház zsúfolásig telve. Seholy sem találtak átmeneti hajlékot. Már-már föladták volna, amikor az egyik fogadós megsajnálta őket és felajánlotta az istállót, ahol csendben meghúzódhatnak – amennyiben nem zavarja őket az állatok közelsége. Mária és József szerette az állatokat, tudták: jól meglesznek egymás mellett s különben is, nem érdekelték őket, hogy hol, csak éppen pihenhessenek. Szegény-szerény szállásukban hamar berendezkedtek, de az még otthonosabbá vált, amikor megszületett elsőszülöttük, egy kisfiú. József, ácsmester lévén, hamar átalakította a jászlat bölcsővé, kibélelték szénával-szalmával és úgy gyönyörködtek kisfiukban. Teljes lett örömük, teljes lett reménységük. Hálát adtak Istennek, aki gondjukat viselte a viszontagságos úton. Teljes örömben érezhették kiváltságukat.

Időközben, nem messze az istállótól, Betlehem határában pásztorok tanyáztak. Épp lefekvéshez készülődtek ők is. Még ott ücsörögtek a tábortűznél, elbeszélték a napi eseményeket, kicsit még politizáltak is, háborogtak a zsarnok kegyetlensége miatt, majd hálát adtak Istennek, hogy eddig is megsegítette őket. De megszokott, beidegződött mozdulataikat megzavarta valami különös fényesség. Nincs is Nap az égen! A sűrű éjszaka dacára olyan világosság lett, mintha nappal lenne! Félték, nem tudták mire vélni a jelenséget. Sok mindennel találkozott már a szabad ég alatt: láttak hullócsillagot, ragyogó csillagözönt, többszörös udvarban tündöklő Holdat, közelben becsapódó villámot, de ilyet még soha. Nem csoda, hogy megijedtek, nem is magukat féltették, hanem a nyáját, nehogy szétszéledjen, nehogy megzavarodjon ettől az égi tűneménytől! Amikor épp szedelőzködtek, hogy mentsék a menthetőt, egy szelíd hangot szólt hozzájuk:

„Ne féljetek, mert íme hirdetek néktek nagy örömet, mely az egész világ öröme lesz...” Rögtön tudták, nem baj kerekedik a hirtelen jött világosságból, hanem örömuzenetet tolmácsoló angyalok szavait hallják! Békés, jó szándékú teremtmények, már sokszor segítettek az embereken. Hallgattak az angyalszavakra, el is indultak nyomban a közeli városba, hogy tiszteletüket tegyék az újszülött előtt, aki – mint az ígéret hangzott – királya lesz az egész földnek.

Ez történt a közelben, de valahol a messzi keleten három bölcs tanító, csillagász már hónapokkal azelőtt fürkészte az eget egy különös csillag miatt. Hatalmas csillag jelent meg ugyanis az égen, nem tudták mire vélni a különös, addig soha nem látott jelenséget. Ezért találkozót beszéltek meg, hogy kiokoskodjanak valamit. Az egyik tudós így vélekedett: „Biztos nagy változás lesz a világban.” Másikuk így szólt: „Biztos nagy király született.” A harmadik, a legidősebb és a legbölcsebb, végigsimítva szakállán halkán ennyit mondott: „Nagy király született, aki megváltoztatja a világot.”

Nem is tanakodtak sokáig, elindultak a csillagot követve, hogy hódolatukat bemutassák az új királynak. Meg is érkeztek Izrael földjére, a királyi palota városába, és keresték a királyfit. Heródes, a zsidók királya nagyon meglepődött kérdésükön, hiszen neki nem volt újszülött fia. De meg is riadt, hiszen ha a tudósok híre igaz, hatalma kerülhet mások kezébe, idegen király törhet a trónjára! Ezért furfangos tervet eszelt ki: „Keressétek meg, s majd ha megtaláltátok, visszafele jövet mondjátok meg nekem is, hogy én is elmehessek hozzá és tiszteletem tessesem őfelsége előtt.”

A keleti bölcsök a csillagot követve folytatták útjukat, így találtak rá Betlehemre, a kis városra, s ott az istállóra, benne a kis családdal. Átadták ajándékaikat: aranyat, tömjént, mirhát, majd velük éjszakáztak. Másnap visszaindultak a messzi keletre. Útközben a székváros felé az egyik bölcsnek álmában újból megjelent az angyal, és figyelmeztette őket Heródes cselszövésére – így más úton tértek haza.

Heródes tehát hiába várta a bölcsöket, s mikor már arról is meggyőződött, hogy az országot is elhagyták, elrendelte, hogy katonái mészároljanak le minden újszülött gyermeket a tartományban.

Volt sírás és jajgatás mindenfelé! Mielőtt a katonák Betlehembe értek volna, az angyal újból megjelent, immár József álmában, figyelmeztette az ácsot a közelgő veszedelemre, és így József és családja elmenekülhetett egy közeli országba, Egyiptomba, ahonnan csak akkor tértek haza, miután a kegyetlen Heródes meghalt. Boldogan éltek még sok éven keresztül, a gyermek pedig növekedett testben és lélekben, Isten emberek előtti kedvességben.

Itt a vége fuss el véle, s aki nem hiszi, járjon utána!

Ünneplő Gyülekezet, kedves Testvéreim! Szándékosan fejeztem be így a történetet, mert mindenki ott lappang a kérdés: igaz történet-e ez vagy „csak” mese? Legenda-e ez vagy valóság? Kik az angyalok, hogy néznek ki, és miért jelennek meg nagy fényességben – vagy csak álmokban, különleges módon? Látomás-e ez vagy az éber, tiszta tudat által ellenőrizhető esemény? De mi is az a fényes csillag? Lehet-e vajon égi jele egy gyermek születésének? És... valakinek – vagy bárkinek – előre elrendelt sorsa már születésekor kirajzolódik az égre?

Ilyen kérdések fogalmazódhatnak meg bennünk, mai, oly sokat tudó emberekben. Fizikai jelenségként akarunk bizonyosságot kapni feltett kérdéseinkre. Nehezen tudunk elszakadni testiségünkötől, nehezen tudunk elszakadni a földtől.

Nem azt akarom ezzel mondani, hogy ne két lábbal álljunk a földön, hiszen a „talpraesettség” nélkülözhetetlen napjainkban, de mindezek mellett időnként fel kell hogy emelkedjünk önmagunk fölé, és hinnünk kell a mesékben, legendákban.

Sokszor nem látni kell, csak *hinni, érezni!*

Vajon mi lenne régmúlt időkből örökölt legendáinkkal, mondáinkkal, meséinkkel, ha mindegyikről le akarnánk fejteni a mesés elemet, keresve valóság-alapját? Mi lenne a Csodaszarvas legendájából, ha kihagynánk a tündéretket – vagy magát a csodaszarvast?! Mi lenne a Likaskő, a „Firtos lova”, a Medve-tó legendáiból, ha kimaradna a tündérek jósága, a szeretet nagysága, ha kilúgoznánk a szépség és a jóságot, s ezek győzelmét a gonosz, a rút fölött?

Ha ezeket az elemeket „kihagyták” volna elődeink, mi ma nem ismernénk ezeket a kis meséket, legendákat! Nem maradt volna belőle semmi, hiszen a mesének, a legendának az értéke nem annak történetiségében van, hanem üzenetében, „fantáziájában”, ahol a jó és a rossz megküzd a harcát, ahol a szegény és szerény legény diadalmaskodni tud akár a sárkányok fölött is, ahol a jó érvényre juttatja igazát, ahol a szeretet tud győzedelmeskedni a gyűlölet és az irigység fölött.

Én ezért nem kérdezem, kik voltak és hogy néztek ki az angyalok. Nem kérdezem, hogy csakugyan volt-e fényes csillag az égen, voltak-e keleti bölcsek – mert én „tudom”, hogy voltak, kellett hogy legyenek, hiszen csak így tudott győzedelmeskedni az ártatlanság, csak így tudott életben maradni az igazság fedelme, csak így lehetett mindannyiunknak örömezenet a szeretet későbbi kettős parancsa, és csak így ünnepelhetünk ma karácsonyt, csak ezen az áron érezhetjük: a jó, az igaz, a szeretetre méltó mindig győzedelmeskedik.

Legyünk mi is szereplői ennek a mesének, amely *mindennapjainkban játszódik*, legyünk angyalok, tündérek, és győzzünk félelmeink fölött! Ámen.

Könyvszemle

Vallási Néprajz 14. szám (kötetbemutató)

A *Vallási Néprajz* kiadványsorozat legújabb száma tanulmányaival egy szűkebb témakörhöz kapcsolódik: az unitárius vallási néprajzhoz. Az ilyen jellegű, az egy bizonyos felekezethez kapcsolódó tematikus szám nem újdonság, nem előzmény nélküli az 1984 óta megjelenő Vallási Néprajz számainak sorában, mivel a sorozat 2005-ben megjelent 12. kötete teljes mértékben az evangélikusok vallási néprajzával foglalkozott. Voigt Vilmos, a kiadványsorozat felelős szerkesztője, a legújabb szám előszavában a következőképpen méltatja a kiadványsorozat mostani tematikus számát: „A mostani unitárius kötet még ehhez képest [ti. az evangélikus számhoz képest] is újdonságnak tekinthető. Világszerte ez a legelső »unitárius vallási néprajzi« tanulmánykötet.”

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Folklór Tanszéke, az MTA-ELTE Folklór Szövegelemzési Kutatócsoportja, illetve a Református Doktorok Kollégiuma Néprajzi Szekciójának szakmai támogatásával, a Barca Kiadó gondozásában 2008-ban megjelent a 14. kötet, amely teljes mértékben unitárius népszokásokat és hagyományokat tartalmaz. A könyv alcíme: *Az unitáriusok öröksége – Simén Domokos emlékezete*. A kötet Simén Domokos egykori csíkszeredai unitárius lelkésznek állít emléket. A kötetet Veres Emese-Gyöngyvér néprajzkutató szerkesztette.

A közel 200 oldalra kiterjedő tanulmánykötet szakszerűen kívánja társítani és egymáshoz viszonyítani az unitárius egyházat és a néprajztudományt, a tanulmányok által kívánja a felekezet életét és a szakterületet „közös nevezőre hozni”, megtalálni ezeknek kapcsolódó elemeit, átfedhetőségeit.

A kötet két nagy fejezetre bontható: az első részt teljesen Simén Domokos emlékének szentelték, de ez további két szerkezeti egységre bomlik. Az alfejezetek önálló címetek kaptak: *Simén Domokos emlékére* (benne Pap Gy. László unitárius lelkész, illetve Szász Béla nyugalmazott református lelkész tanulmányai olvashatók) és *Idézzük szellemét* (amelyben Simén Domokos különböző üléseken, találkozókön tartott előadásainak írott változatai jelennek meg). A kötet második része *Az unitáriusok öröksége* címet kapta, és itt olvashatók azok a tanulma-

nyok, amelyek témájukban többnyire a művelődéstörténetet, a hiedelemképzetek különböző formáit, az egyházi szokásrendeket, a népszokások (temetkezési, betlehemezési, óévbúcsúztatás és újévköszöntés) témáit járják körül egy-egy unitárius személyiség vagy helyi specifikum mentén.

Amint azt a kötetből is megtudhatjuk, a rendszerváltás éveiben a Református Doktorok Kollégiuma új munkatársakkal gazdagodott. A határ átjárhatóságával az erdélyi lelkészek és néprajzkutatók évről évre ismertethették az addig a kutatás számára is szinte ismeretlen adatokat. A szabadság a vallási néprajz felé (is) fordította a figyelmet, és a különböző felekezetek addig rejtett története és szokásai tárultak fel. Még ha a szekció a Református Egyház keretében működött is, a vallási néprajz munkacsoport a kezdetektől fogva befogadó volt, és mindmáig jelen vannak a különböző felekezetekhez tartozó tagok.

Így kapcsolódott be és vált oszlopos taggá Simén Domokos unitárius lelkész is, aki a 2006-ban bekövetkezett haláláig mindegyre meglepte hallgatóságát ismeretterületeinek sokszínűségével, adatgazdagságával, lelkiismeretes kutatásával. Az utolsó percig dolgozó, a betegségeken felülemelkedő lelkész és kutató halála mindenki számára váratlan volt; sok befejezetlen munkát hagyva hagyatékának gondozóira. E rendhagyó kötetben lettek összegyűjtve azok a munkák, amelyekben az unitárius egyház gazdag történetét igyekezett aprólékosan feltárni és terjeszteni. Mivel szövegeit többnyire felolvasta, a kéziratok utógondozása néhol nehézségekbe ütközött. A kötet második részében megjelenő írásokkal a szerzők a 440 éves unitárius egyház történeti és néprajzi adatainak sokaságára kívánják felhívni a figyelmet.

A kötet bevezető tanulmányaiként Pap Gy. László (*Pillanatképek Simén Domokosról*) és Szász Béla (*Emlékezés Simén Domokos unitárius lelkészre*) idézi fel a jeles lelkész-néprajzos (1928–2006) életét és munkásságát. Simén Domokos írásai közül a könyvben az alábbiak kaptak helyet: *Történelem vagy legenda? A csíksomlyói pünkösdi búcsú eredetéről; A homoródfürdői unitárius búcsú; Reformátusok és unitáriusok Bethlenszentmiklóson; A torockói temetkezés sziklasírba; A cigányok beilleszkedése az ádamosi és küüllőszéplaki egyházi közösségbe; Dr. Molnár István emléke*. A kötet második részének szerzői: Kriza Ildikó néprajzkutató (*Kriza János helye a magyar művelődésben*); Jakab Dénes nyugalmazott unitárius lelkész (*Ősi hitvilágunk emlékei a népi hagyományokban és szokásokban*); Adorjáni Rudolf Károly nyugalmazott unitárius lelkész (*Kisgyermek temetése Vámosgálfalván*); Pap Gy. László lelkész (*Fegyelmezés a bágyoni unitárius egyházközségben*); Hála József néprajzkutató (*Óévbúcsúztató és újévköszöntő népszokások a Nagy-Homoród menti falvakban*); Balázs László unitárius lelkész (*Karácsonyi jelenet két képben*), valamint Nyitrai Levente unitárius lelkész (*A ko-*

csordi unitárius templom). A tanulmánykötetet záró *Pipei hiedelmek* című dokumentumgyűjtemény Adorjáni Juliánna tanítónő és lelkészné feljegyzéseit tartalmazza, aki 1947 és 1956 között szisztematikusan gyűjtötte a Pipén tanuló iskolás gyermekekkel a lokális hiedelmeket születéssel, jeles napokkal, a hét napjaival, a Holddal, a munkával, az állattenyésztéssel, a szerencsével-szerencsétlenséggel, az időjárással kapcsolatosan. A kötetet azoknak az unitárius humoros történeteknek, adomáknak a gyűjteménye zárja, amelyet Léta Sándor unitárius lelkész gyűjtött össze az Unitárius Naptár 1942-es, 1944-es és 1949-es évfolyamaiból.

A tanulmánykötet igényes, kollázs-szerű borítóján a siménfalvi, székelyderzsi, torockószentgyörgyi, kövendi, énlaki, derzsi, kocsordi unitárius templomok belsejéről, valamint a torockói viselet egy részletéről készített fotók láthatók.

Mivel ezek a tanulmányok és fotók ilyen formában most kerülnek először a publikum elé, merem remélni, hogy a most megjelent folyóiratnak legújabb száma nemcsak kimondottan az etnográfusok szűk szakmai körében és az unitárius vallással foglalkozók számára, de a tágabb közönség körében is kuriózumnak számít majd.

FODOR ATTILA

Pap Gy. László: *Bágyoni hangos fájdalom. Adatok az egyházközség történetéhez*, Budapest, 2009, Kiadja a Magyarországi Unitárius Egyház, 352 oldal.

Kötelességemnek tartom tájékoztatni a Keresztény Magvető olvasóit Pap Gy. László újabban megjelent könyvéről két ok miatt is. Az első ok az, hogy a könyv megszületése fölött, mint olvasószerkesztő, én is „bábáskodtam”. Őszinte elismerés fogalmazódott meg bennem a szerző munkája iránt már akkor, amikor a kézirat terjedelmes, igényes, sok területre kiterjedő anyagát olvastam, és a könyv bevezető gondolatait írtam. Második ok az, hogy mint egykori bágyoni lelkész (1980–1986) rádöbbsenem a kézirat olvasása során arra, hogy mennyi mindent nem tudtam az egyházközség történetéről, és milyen hasznos, sőt szükségeszerű, ha a lelkész alaposan áttanulmányozza egyházközsége levéltárát és annak eredményeit közkinccsá teszi.

Az említett két ok késztetett arra, hogy a megjelent könyv ismertetése során bőven merítsek a bevezetőben megfogalmazott gondolataimból.

Pap Gy. László unitárius lelkész egy olyan munkával ajándékozott meg, amelynek tartalma nemcsak az Aranyos menti bágyoni unitárius egyházközség múltjába kalauzolja az olvasót, hanem az erdélyi, de általában a magyar művelődéstörténet évszázados világába is.

Az egyházközség történetének bemutatását az őszinteség, a tárgyilagosság jellemzi. A tényekből és a számokból levont következtetései, megállapításai sokszor meggondolkoztatóak, sőt megdöbbsenőek, de az igazságot részrehajlás nélkül, bátran kimondja. Ez a szemléletmód vagy magatartás érthető, hiszen Pap Gy. László 1986 és 1999 közti időszakban, tehát 13 éven keresztül az egyházközség lelkéze volt, s így jogában áll, hogy szépítgetés vagy heroizálás nélkül szólaltassa meg az igazságot.

A könyv annak a több évig tartó kitarató, szorgalmas munkának az eredménye, amelyet a szerző az egyházközség addig rendezetlen levéltárában végzett.

Munkája több vonatkozásban is példaértékű:

- az egyházközség rendezetlen levéltárát gondosan, szakszerűen rendezte és a további kutatásokhoz hozzáférhetővé tette.

- az egyházközség története iránti érdeklődését nem elégítette ki az addig közölt forrásirodalomban leírtak (a szekunder források), ezért szükségesnek

érezte az addig alig ismert levéltári anyag felkutatását és feltárását (primer források).

– egy jelenben is tapasztalható tény okát szeretne volna kideríteni: s ez az egyházközség híveinek „templomtalansága” vagy gyenge templomlátogatása.

A munka két részre oszlik. Az első rész az egyházközség valláserkölcsei életét, a második rész az egyházközség gazdasági helyzetét, értékeit mutatja be.

Az első részt az egyházközségben tartott zsinatok (1677, 1697, 1723, 1752, 1827) bemutatásával indítja, majd a püspöki vizitációk, esperesi vizsgálószékek és egyházköri közgyűlések időrendi számbavétele és értékelése következik. Az értékelés során arra is kiterjedt a figyelme, hogy az egyházközség híveinek az eseményekhez való hozzáállásáról, adakozásáról is beszámoljon, nem egy esetben az eseményt az egyházközség számadási könyvéből kellett rekonstruálnia. A zsinatokra és a püspöki vizitációkra vonatkozó egyházközségi levéltári anyag feltárása értékes adatokat szolgáltat egyetemes egyháztörténetünk számára is. A bejegyzések 17. és 18. századbeli szöveghű közlése, valamint a hagyományok és a szokások leírása más tudományágaknak is forrásanyagot kínál.

Az istentiszteleti és szertartási élet című fejezetben érdekes és értékes képet kapunk a hívek vallásosságának belső és külső megnyilvánulásairól a századok folyamán.

A „feltérképezett” templomulási rend és templomulási viszályok érdekes kortörténeti adatokat nyújtanak. A szertartások gyakorlásának (úrvacsora, kezesztelés, konfirmáció, a házasság megáldása, a temetés) koronkénti áttekintése nemcsak színes képet, hanem figyelemreméltó adatokat tár az olvasó elé.

A következő fejezet a segítőkészségről szól. A szerző leszögezi: „Ha általánosítok, akkor elmondhatom, hogy a segítségkérőkkel szemben kötelességtudóan, de együtt érezve járt el az egyházközség.” A segítőkészség különösen a Teológiai Akadémia tanárai és hallgatói, az akadémiták, a Kolozsvári Unitárius Kollégium és más vidéki iskolák diákjai, egyházi és világi intézmények, valamint bajbajutott egyházközségek, falvak és városok (pl. 1830-ban Bécsnek adtak 9 krajcárt) iránt nyilvánult meg. A segítőkészség a rászoruló magánszemélyekre: elesettekre, árvákra, özvegyekre is kiterjedt.

Az iskola, oktatás és valláserkölcsei nevelés, valamint az egyleti életek (Ifjúsági-, Dávid Ferenc olvasó- és önképzőköri, Nőegylet) ügyének különös figyelmet szentelt a szerző. Közölt adatait kétségtelenül be kell építenünk egyháztörténetünkbe. Az egyházközség híveinek lelkeségére vall, hogy volt olyan helyzet, amikor nem tudtak eleget tenni más irányú anyagi kötelességeiknek, de az iskola zavartalan, sőt eredményesebb működése érdekében „némelyek arra buzdították a

tagokat, hogy még egy újabb tanítói állást is létesítsenek az egyházközség pénztárának terhére”. A magyar iskolatörténetnek is értékes adatokat nyújt a trianoni diktátum utáni román iskolapolitika kényszerítő módszereinek a feltérképezése Bágyonban.

Az egyházközségi közigazgatás fejezetben az egyházközség volt lelkészeiről, gondnokairól, kántorairól, jegyzőiről, pénztárnokairól, egyházfiairól kapunk részletes történeti áttekintést.

Az első részt a fegyelmelés kérdése és a népesedési helyzet alakulásának a bemutatása és értékelése zárja. A népesedési adatok pontos közlése az 1817 és 1997 közötti időszakot öleli fel. Az adatok tanulmányozása és az azokból levonható következtetés nemcsak tanulságos, de meghökkentő is (az egyházközség legmagasabb lélekszáma 1899-ben 1381 lélek volt, 1997-ben 492 lelket jegyeztek). Az első részt teljesebbé teszik a táblázatok, szám szerint 31 táblázat, amelyek a kibontott témákat nemcsak szemléletesebbé teszik, hanem dokumentumok alapján igazolják.

A szerző a második részben az egyházközség gazdasági életét, értékeit tárja az olvasó elé. Ezt a részt az egyházközség templomainak (a régebbi és a mai) történetével indítja, belefoglalva a torony építésének történetét is, valamint a templomi berendezések (orgonák, harangok), a templomhoz tartozó építkezések (a cinterem, a portikus, a kőkerítés, a templom feljárója) részletes ismertetését is. Ezt követően a szerző alapos levéltári kutatásainak köszönhetően szakszerűen tárja az érdeklődő olvasó elé a lelkési lakások (a régebbi és a mai), a kántori lakások, iskolai épületek, harangozói lakások, a tanácsterem (kulturház), a fogadó, a pakulárházak történetét. Figyelme kiterjed a melléképületek: nyári konyhák, csűr és istálló épületek, gabonátárolók, kocsiszín, kerítések, kutak részletes leírására is.

Az egyházközség föld- és erdőterületeinek pontos leírása nemcsak koronkénti tárgyilagossá szembavetelt jelent, hanem biztos támpontként szolgál a kommunizmus évei alatt javaitól megfosztott egyházközség javainak visszaigényléséhez is.

Az egyházközség ingó vagyonának: klenódiumok, levéltár, könyvtár bemutatása igényes kutatói munkáról tanúskodik. A második részt az Alapítványok és a pénzalapok értékelésével zárja. Ezt a részt is teljesebbé teszik a témákhoz csatolt táblázatok, szám szerint 63 táblázat.

A könyvet az egyházközség életét jelző évszámok, az egyházközség tisztviselőinek és tisztségviselőinek időrendi felsorolása, a névmutató, a felhasznált for-

rásírodalom és a rövidítések jegyzéke zárja. Csak sajnálhatjuk, hogy a névmutató nem közli az oldalszámokat is. A könyvben közölt képek nagyszerűen idézik a múltat és mélyítik a mondanivalót.

Pap Gy. László könyve az unitárius egyháztörténeti irodalmunk első olyan jellegű egyházközségi monográfiája, amely követendő utat mutat mások számára is. Egyházközségeink levéltárainak alapos feltárása nélkül nem lehet teljességgel megírni egyetemes egyházunk történetét.

A szerző kitartó, szorgalmas munkájával bizonyosságot tett egyszerűségéről. A könyv olvasása közben érezzük, hogy az értékelés sokszor kemény hangneme mögött, a bányoni egyházközség jelenéért és jövőjéért aggódó, tenni, változtatni, jobbítani akaró lelkész szólal meg, akinek lelkébe, elméjébe az ott töltött évek alatt, akarva – akaratlanul belopta magát a hívek iránti tisztelet és szeretet. Erről tanúskodik az a gondolat is, amelyet a szerző az utószóban kifejezésre juttatott: „Ha még egyszer visszanéznék az egyházközség múltjára, csak azt kötném csokorba belőle, ami szép és jó volt, hogy olyannak láthassa magát az utókor, és ne tegye be a könyvet a többi alá, hanem meglepéssel adhassa kölcsön!” (335. oldal).

A könyv a bányoni unitárius templom építésének (1809) 200. évfordulóján jelent meg, ünnepélyes bemutatására 2009. szeptember 5-én került sor a bányoni unitárius templomban.

A könyv megjelenését a Magyarországi Unitárius Egyház, a budapesti Heltai Gáspár KFT, a budapesti Heltai Gáspár Könyvesbolt és Marginean János magán-személy támogatták. A könyv kivitelezése a budapesti Cerberus Ofset és Digitális Nyomda munkálatait dicséri, viszont a kicsi betűméret nehézkessé teszi az olvasást.

A könyvet nagy szeretettel ajánlom, mindenekelőtt a bányoni unitárius egyházközség híveinek, lelkésztársaimnak, a szakembereknek és a múlt iránt tiszteletet és ragaszkodást tanúsító minden érdeklődőnek vallási, felekezeti hovatartozástól függetlenül.

DR. REZI ELEK

Egyházi élet – Hírek

Az Egyházi Főhatóság tevékenysége

- Október 9-én került sor az Egyházi Képviselő Tanács (EKT) harmadik évnegyedi ülésére Kolozsváron. Az ülést megelőző napon a különböző állandó bizottságok tagjai gyűltek össze. A Képviselő Tanács a jelentések között hosszabb vitát követően elfogadta a PTIUK keretében szervezett unitárius magiszteri képzés egyházi gyakorlatáról készített összefoglalót. Az Erdélyi Unitárius Egyház Egyetemi Bentlakásának Működési Szabályzatát az EKT fenntartásokkal fogadta, és megbízta az előkészítőket, hogy a januári ülésre dolgozzanak ki egy részletesebb változatot. A Starr King ösztöndíj elnyerésekor az eddigiekben a lelkészt a családja is elkísérhette a tanulmányi évre. Ezt a lehetőséget a továbbiakban nem tudják biztosítani, ezért az EKT elhatározta, hogy a továbbiakban ennek tudatában hirdeti meg a pályázatot, illetve a házastárs kiutazására közösen próbálnak megoldást keresni az adott egyházközség testvérgyülekezetével.
- Az EKT meghallgatta az egyházi közelmúlt-kutatás és átvilágítás tárgyában készített jelentést, és a négy részes határozatsomagot egyenként tárgyalva elutasította azt, amelyben a bizottság lehetőséget kínál a kiigazításra a korábban hamis nyilatkozatot tevőknek.
- December 4-én került sor az Egyházi Képviselő Tanács (EKT) negyedik évnegyedi ülésére Kolozsváron. Az ülést megelőző napon a különböző állandó bizottságok tagjai gyűléseztek. A Képviselő Tanács az előterjesztett jogügyi bizottsági véleményezés után fegyelmi eljárás indítását határozta el Tódor Csaba homoród-szentpáli lelkész ellen. Az egész napos gyűlés keretében a Képviselő Tanács tagjai körvonalazták a 2010. évi egyházi rendezvénynaptárat és ülésrendet. Az egyházi közelmúltkutatás és átvilágítás kapcsán az EKT létrehozta a történész-kutatócsoportot, illetve az egyházi átvilágítási bizottságot, amelyek a továbbiakban együttműködésben végzik munkájukat. Az EKT elfogadta e bizottság működési szabályzatát, az igényelt és többséget nyert módosításokkal.
- Az EKT úgy döntött, hogy ünnepi nyilatkozatban üdvözli a Magyarországi Unitárius Egyház Képviselő Tanácsa által hozott határozatot a két egyház újraegyesítése érdekében. Az EKT ezen ülésén elfogadta az egyház 2010. évi központi költségvetését is.

Lelkészképzés, énekvezér-képzés

■ Október 1-jétől a negyedévet végzett teológiai hallgatók gyakorló teológiai hallgatói minőségükben megkezdtek a magiszteri képzést. A Püspöki Hivataltól érkezett kirendelés értelmében másfél éves időtartamra a következő területeken kezdték el gyakorlati munkájukat: Bodor Lídia-Emese a János Zsigmond Unitárius Kollégium vallástanáraként, Csécs Márton a marosvásárhelyi 1-es számú egyházközségben, Fülöp Júlia ifjúsági lelkészként az ODFIE keretében, Márkos Hunor-Elemér az észak-erdélyi szórványgyülekezetek és a Gondviselés Segélyszervezet munkatársaként, Tófalvi Tamás pedig a székelyudvarhelyi 1-es számú egyházközségben.

Rendezvények, egyházképviselet

- Szeptember 14-én istentisztelet keretében nyitották meg az új tanévet Kolozsváron és Székelykeresztúron a két felekezeti iskolánkban.
- Szeptember 19–20-án Székelykeresztúron került sor az alapjaiban felújított közösségi ház avatójára. Az egyházközség kiemelkedő eseményén részt vett az Erdélyi Unitárius Egyház elnöksége. Ünnepi szószéki szolgálatra Bálint Benczédi Ferenc püspököt kérték fel.
- Október 11-én Buzogány István lelkész és a hívek meghívására az őszi hálaadás jegyében a temesvári leányegyházközségben úrvacsorát osztott Bálint Benczédi Ferenc püspök.
- Október 12–19. között került sor a harmadik évnegyedi lelkészi értekezletekre, a következők szerint: október 12-én, hétfőn a kolozsvár-íriszi egyházközségben, október 13-án Firtosmartonosban, október 14-én Sepsiszentkirályban, 15-én Városlván, 16-án Székelykálon és október 19-án, hétfőn Ádámoson.
- Október 22–25. között Németországban, Mannheim-ban került sor a Vallás-szabadság Nemzetközi Társulata (International Association for Religious Freedom – IARF) szervezésében az európai és közel-keleti régió konferenciájára. Ezzel párhuzamosan a szervezet ifjúsági hálózatának soros ülését is megtartották. Az Erdélyi Unitárius Egyház és az Országos Dávid Ferenc Ifjúsági Egylet képviselőiben 15 személy vett részt az említett rendezvényen.
- November 7-én Déván került sor az immár hagyományossá vált Dávid Ferenc emlékzarándoklatra, ahová idén is több százan mentek el emlékezni és gyertyát gyújtani egyházalapító püspökünk tiszteletére.
- November 11-én Marosvásárhelyen egyetemes lelkészi értekezletre került sor, melynek legfontosabb témája az egyházi közelmúlt-kutatás és átvilágítás kérdésköre volt. Az értekezlet keretében a megbízott Szabó László lelkész és Kovács Sándor teológiai tanár beszámoltak a bukaresti kutatások eddigi eredményeiről.

■ November 11–14. között Kollégiumi Napokat szerveztek a János Zsigmond Unitárius Kollégiumban.

■ November 14-én dr. Kovács Lajos püspök születésének 100. évfordulójára emlékezett Kissolymosban a helyi unitárius egyházközség. Az eseményen részt vett Bálint Benczédi Ferenc püspök, valamint a néhai püspök családtagjai, leszármazottai. Az alkalmi szószéki szolgálatot Szabó Előd lelkész, unoka végezte.

■ November 19-én bemutatták a Kénosi Tözsér János (1708–1772) és Uzoni Fosztó István (1729–1778) által írt *Az Erdélyi Unitárius Egyház története* című mű második kötetét. Az egyházunk kiadásában megjelent jelentős művet Márkos Albert fordította magyar nyelvre. Sajtó alá rendezte Balázs Mihály, Hoffmann Gizella, Kovács Sándor és Molnár B. Lehel. A térképeket Elekes Tibor készítette, a technikai szerkesztő ifj. Szombatfalvi József volt.

A kötetet Káldos János, az Országos Széchényi Könyvtár Különgyűjteményének igazgatója mutatta be, majd Balázs Mihály és Hoffmann Gizella beszéltek a szerkesztés és sajtó alá rendezés folyamatáról. December 8-án az Országos Széchényi Könyvtár és az Erdélyi Unitárius Egyház Képviselő Tanácsának közös szervezésében, Budapesten Jankovics József, az MTA Irodalomtudományi Intézetének igazgatóhelyettese mutatta be *Az Erdélyi Unitárius Egyház történetének* második kötetét.

■ A János Zsigmond Unitárius Kollégium a Kolozsvári Belvárosi Unitárius Egyházközség és az Egyházi Képviselő Tanács támogatásával 2009. november 21-én, szombaton a belvárosi unitárius templomban szervezték meg a VI. Unitárius Kórustalálkozót. A találkozón tizenhárom énekkar vett részt, a következő településekről: Küküllődombó, Marosszentgyörgy, Nagyajta, Siménfalva, Vargyas, Szabéd, Olthévíz, Székelyudvarhely, Árkos, Homoródalmás, Székelykeresztúr, Alsófelsőszentmihály, Kolozsvár.

■ Halálának 20. évfordulóján, november 29-én ünnepi istentisztelet keretében Bözödi Györgyre emlékezett a Bözödi Unitárius Egyházközség és a Sütő András Baráti Egyesület.

■ December 5-én az Erdélyi Unitárius Egyház Kolozsváron emlékkonferenciát szervezett az 1989. évi népfelkelés 20. évfordulójára. A konferencián történészek, volt politikai foglyok, valamint a temesvári népfelkelés kulcsszereplői tartottak előadást. A konferencián ismertették a közelmúltkutatás és az átvilágítás ügyében tett eddigi eredményeket is. A rendezvényt irodalmi-kulturális műsor zárta.

■ Sólyom László, a Magyar Köztársaság elnöke december 7-én a Sándor-palotában találkozott az anyaországi és határon túli magyar egyházi méltóságokkal, köztük Bálint Benczédi Ferenc unitárius püspökkel is.

A megbeszéléseken az advent és a közelgő karácsonyi ünnep jegyében aktuális kérdésekről tárgyaltak, egyebek mellett a határon túli magyarok és az egyházi fenntartású intézmények helyzetéről.

Személyi változások

■ Farkas Dénes kolozsi lelkész, a Kolozs-Tordai Egyházkör volt esperese 2009. május 1-jétől nyugdíjba vonult. 1942. március 20-án született Székelyszentmiklóson. Iskoláit a székelykeresztúri Unitárius Gimnáziumban kezdte és a szatmárnémeti Kölcsey Ferenc Középiskolában fejezte be, ahol 1959-ben érettségi vizsgát tett. Teológiai tanulmányait 1959–1963 között végezte az Egységes Protestáns Teológiai Intézetben. 1964-ben kötött házasságot Lőrinczy Boglárkával, a házasságból három leány, a korán meghalt Boglárka (I.), Boglárka (II.) és Emese, illetve egy fiú, Emőd született.

Lelkeszi szolgálatát a gyepesi egyházközségben kezdte 1963–1968 között. 1968–1983 között világi pályára lépett, és a Cooperativa Arta Decorativa tisztviselője lett. 1983-ban visszatért egyházi szolgálatába. 1983–1987 között központi pénzügyi ellenőr volt, 1987–1993 között központi főszámvevő, 1993–1996 között központi levéltáros, 1996–1999 között pedig újra központi pénzügyi ellenőr. 1999–2009 között a kolozsi Egyházközség lelkészeként működött, eközben 2004–2008 között a Kolozs-tordai Egyházkör esperese volt. Egyházi szolgálatának különös és eredményes formája volt az egyesült államokbeli testvéregyházaközségek erdélyi utazásainak megszervezése és kivitelezése, amely szolgálatot az 1990-es és 2000-es években folyamatosan végezte.

■ Solymosi Alpár firtosváráljai lelkész november 1-jétől pályázás útján kinevezést nyert a Csíkszeredai Egyházközség lelkészi állásába.

Halottaink

Léta Áron nyugalmazott lelkész életének 79. évében 2009. július 15-én Havadtőn elhunyt. 1931. január 26-án született Bölönben, érettségi vizsgát a sepsiszentgyörgyi Magyar Fiúliceumban tett. Teológiai tanulmányait a Protestáns Teológiai Intézet Unitárius Karán végezte 1954–1958 között. 1958-ban teológiai szakvizsgát, 1964-ben lelkészképesítő vizsgát tett. 1968-ban szentelték unitárius lelkésszé a Kolozsváron tartott zsinati ülésen. 1965-ben kötött házasságot Szász Rozáliával, négy gyermekük született: Áron András, Sándor, Zsuzsanna és Zsolt.

Gyakorló segédlelkészi szolgálatát az Alsófelsőszentmihályi Egyházközségben kezdte 1958 novemberében, azonban 1959 elején az 1956-os esemé-

nyek erdélyi visszhangjának megtorlását célzó intézkedések során meghurcolták, majd börtönbe vetették. Szabadulása után 1964–1968 között az iszlói, 1968–1970 között a firtosmartonosi, 1970–1972 között a homoródjánosfalvi lelkészi állást töltötte be. 1972-től a Lupény-Vulkáni Egyházközség lelkésze lett. Lelkeszi pályája végén, 1993–1995 között a Pipe-Szásznádasi Egyházközségben végzett szolgálatot, 1995. augusztus 1-jétől nyugdíjba vonult.

Temetése július 17-én volt a havadtői családi háztól a bölöni temetőbe, a szertartást Demeter Erika erdőszentgyörgyi lelkész végezte. Egyetemes egyházunk nevében Bálint Benczédi Ferenc püspök mondott búcsúbeszédet, Demeter Zoltán református lelkész a helyi közösségtől búcsúztatta. A bölöni temetőben a szolgálatot ifj. Kozma Albert helyi lelkész végezte.

Gyarmathy György, egyházunk nagylelkű támogatója, a lókodi öregotthon létrehozója 77. életévében október 24-én Kenyában elhunyt. November 6-án Bálint Benczédi Ferenc püspök, valamint a lókodi öregotthon vezetői részt vettek a zürichi Grossmünsterben tartott gyász-istentiszteleten.

1933-ban született Budapesten, Erdélyből a háború után kitelepített családban. Gépészmérnöki szakot végzett a Műegyetemen. Itt érte az 1956-os forradalom, megalapítója volt a Munkás és Katona Tanácsoknak. A harcok megszűnését követően előbb Ausztriába, majd Svájcba menekült. Úrkutató laboratóriumban dolgozott az Amerikai Egyesült Államokban, majd egyetemi tanszék-vezető volt éveken át Svájcban. A kommunizmus bukása után Lókodban felkarolták az immár 48 férőhelyes ökumenikus öregotthon építését.

Kelemen Miklós nyugalmazott lelkész november 24-én, hosszú szenvedés után szerettei körében elhunyt. Szegeden született 1925. február 16-án, az Unitárius Teológiai Akadémiát Kolozsváron végezte, és 1947-ben szerzett Unitárius Lelkészképesítő Oklevelet. Előbb Erdélyben volt lelkész több gyülekezetben is, majd 1956-tól Magyarországon végezte a lelkészi szolgálatot, többek között Füzesgyarmaton, Hódmezővásárhelyen, Szegeden (és a dél-alföldi térségben), ahonnan 1985-ben nyugdíjba vonult. Haláláig a Duna-Tisza közí szórvány lelkésze volt.

Hódmezővásárhelyen kezdett egyháztörténeti kutatásokkal foglalkozni. Elsősorban az unitárius püspökök, teológiai tanárok életét, unitárius írók, költők munkásságát kutatta. Kiemelkedő munkája az *Unitárius Kislexikon*.

Gyász-istentisztelettel egybekötött búcsúztatását december 11-én tartották Budapesten, a Bartók Béla egyházközség templomában.

SZERZŐINK FIGYELMÉBE

A *Keresztény Magvető* szerkesztősége tisztelettel kéri Szerzőit a kéziratok publikálásra való előkészítése során az alábbiak tekintetbe vételére:

2009-től kezdődően a tanulmányokhoz rövid, 10–20 sornyi idegen nyelvű kivonatokat (absztraktokat) is kérünk a szerzőktől. Ajánlott nyelvek: angol, francia, német. Jó néven vesszük, ha a szerzőről is közzétehetünk 5 sornál nem terjedelmesebb, magyar nyelvű szakmai összefoglalót (szak, tudományos fokozat, kutatási terület, jelentősebb publikációk stb.)

Elvárások a folyóiratunkhoz beküldendő tanulmány-kéziratok megformálásával kapcsolatban

– Szerkesztőségünk kizárólag digitális (számítógépbe bevitt) kéziratokat fogad el. A magyar nyelvű kéziratokat csak megfelelő magyar ékezetes formában fogadjuk. (Figyelem! A beküldendő kéziratok állományneve [fájlneve] ne tartalmazzon magyar ékezetes betűket!)

– A kéziratok ajánlott betűmérete 14 pont, betűtípusa: Times New Roman. Sortávolság: szimpla. Szükségtelen a cím, alcím vagy szövegközi alcímeket nagyobb betűmérettel kiemelni. Szükségtelen tabulátorral vagy egyszerű szóközzel jelölni a bekezdéseket.

– Kérjük, a bekezdések előtt és után ne alkalmazzanak bekezdés-attribútumként megadott térközöket. Az alcímek előtti (és utáni) térközöket mindig egy-egy üres sor jelölje.

– Amennyiben a kézirat a magyar ábécétől eltérő karaktereket is tartalmaz (görögöt, hébert, cirillt, románt stb.), a szerkesztő számára nagy segítség, ha a szerző a tanulmány elején erre figyelmeztető mondatot ír a szerkesztő számára.

(szerző, fordító, cím, alcím)

– A *Keresztény Magvető* tanulmányainak szerzőjét/szerzőit a címfelületben, a főcím fölött nevezzük meg, a fordító, összeállító, közlétevő nevét a tanulmány végén tüntetjük fel.

– Ajánljuk szerzőinknek a rövid főcím-adást. Inkább legyen a tanulmány-szövegnek hosszabb, pontosító alcíme!

(főszöveg, szövegekői alcímek)

– Szerkesztőségünk előnyben részesíti a szabatos, összefüggő, a magyar beszéd természetes logikáját visszaadó szövegezést. Ezért csak kivételes és jól indokolható esetben teszünk közzé vázlagszerű, felsorolásszerű, pontokba szedett szövegeket. Kivételt képeznek ez alól a táblázatok vagy más adatsorok.

– Folyóiratunkban kerüljük a szövegekői alcímek és bekezdések túlbonyolító vagy fontoskodó számozását! Csak nagyon indokolt esetben fogadjuk el a számozást. A szerkesztőség fenntartja magának a jogot annak eldöntésére, hogy a szövegbelseji számozás mulhatatlanul szükséges-e.

– A *Keresztény Magvető*-tanulmányok főszövegében egyetlen kiemelési módot alkalmazunk: a *kurzív* (dőlt betűs, italic) kiemelést. **Kövér** (bold) karaktereket kizárólag a szövegekői alcímeknél alkalmazunk. Az aláhúzást teljesen mellőzzük.

– Az idézetek megjelenítésére kizárólag az idézőjelet („ – ”) használjuk – a *kurzív* kiemelést nem! Az idézetben belüli idézetet » (kezdő) és « (záró) idézőjellel határoljuk. Címeket nem teszünk idézőjelbe, hanem *kurzív*val emeljük ki.

(táblázatok, grafikonok)

Amennyiben a tanulmány több táblázatot vagy grafikont tartalmaz, ajánlatos azokat számozni. Például: 1. ábra; vagy b. táblázat. Hasznos ugyanakkor a számozás után a táblázat, grafikon, egyéb ábra pontos, de nem túlbeszélt címét is feltüntetni. Például: 4. ábra: Az iskolai vallásóra dinamikája

(jegyzetek, könyvészet, ajánlott irodalom)

– A *Keresztény Magvető*ben a lábjegyzetelést (lapalji jegyzeteket) alkalmazzuk. Kérjük szerzőinket, hogy a Word szövegszerkesztő programok [beszúrás–hivatkozás–lábjegyzet] menüjében felkínált módon formálják meg a jegyzeteket és a rájuk való hivatkozást.

– A lábjegyzetekben gyakran előforduló bibliográfiai hivatkozásoknál az ún. egyszerűsített bibliográfiai leírást részesítjük előnyben. Ennek kötelezően tartalmaznia kell öt elemet: a hivatkozott mű 1. szerzőjét, 2. címét, 3. kiadásának helyét, 4. kiadásának évét és 5. a kiadó nevét. Ezeken felül természetesen a hivatkozásban szereplő oldalszámo(ka)t is fel lehet tüntetni.

– Az egyszerűsített bibliográfiai hivatkozás megformálása:
szerző családneve (*nem* csupa nagybetűvel és *nem* kiskapitálissal) [vessző] a szerző keresztnéve vagy betűjeles rövidítése (magyar szerzők esetében értelemszerűen *nem* kell vesszővel elválasztani a neveket) [kettőspont] a mű címe *kurzív* betűkkel [pont] többkötetes mű esetén a hivatkozott kötet száma [pont] kiadás helyének

neve (vagy helyeinek neve nagy kötőjellel elválasztva) [vessző] kiadás éve [vessző] kiadó(k) neve. Ha a hivatkozott mű nem az első kiadás, azt a kiadási év előtti felső indexben lehet feltüntetni. Fiktív példával:

Lebreton, Maurice: *Történelmi alternatívák*. 2. köt. Budapest, ²1997, HistOral Kiadó. 34–39.

– Amennyiben egy gyűjteményes tanulmánykötetből egyetlen tanulmányra hivatkozunk, használjuk az „In” utalást! Ilyenkor első helyen a hivatkozott tanulmány szerzője, címe áll, majd az In jelzést követően a gyűjteményes kötet szerkesztőjének/-inek neve, a kötet címe stb. Például:

Hajnal István: *A kis nemzetek történetírásának munkaközösségéről*.
In Ring Éva (szerk.): *Helyünk Európában. Nézetek és koncepciók a 20. századi Magyarországon*. 1. köt. Budapest, 1986, Magvető, 624–645.

– Amennyiben a hivatkozott tanulmány időszaki kiadványban (szakperiodikumban) jelent meg, a kiadás földrajzi helye és a kiadó neve helyett természetesen a folyóirat neve szerepel, emellett a megjelenési év (évfolyam), (lapszám), oldalszám. Például:

Káldos János: *Enyedi György prédikációja 1594 nyarán*. Keresztény Magvető 114. évf. (2008). 477–482.

vagy

Káldos János: *Enyedi György prédikációja 1594 nyarán*. Keresztény Magvető 2008/4. 477–482.

– A lábjegyzetekben elhelyezett bibliográfiai hivatkozásokat próbáljuk minél egyszerűbben megformázni. Használjuk ezért az i. m. (idézett mű), uő. (ugyanő), uo. (ugyanott) vő. (vesd össze) rövidítéseket – egyetlen esetben sem kurzívval! A bibliográfiai hivatkozást azonban mondatnak tekintjük, ezért minden lábjegyzet, minden jegyzetként szereplő bibliográfiai hivatkozás nagybetűvel kezdődik és ponttal végződik. Például:

² Pethő Sándor: *Világostól Trianonig. A mai Magyarország kialakulásának története*. Budapest, 1925. Enciklopédia. 67–69. o.

³ Uo. 107. o.

– A bibliográfiai felsorolást a szerzők családnevének betűrendjében kérjük! Ha egy forrásműnek nincs biztosan megnevezhető szerzője, akkor a mű címének kezdőbetűje szerint soroljuk be a könyvészeti mutatóba.

– A *Keresztény Magvető*ben a „Felhasznált irodalom” és „Ajánlott irodalom” címeket részesítjük előnyben a „Bibliográfia” stb. helyett.